

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

SEMNIFICAȚIA DENUMIRII STATELOR ISTORICE ROMÂNE

VASILE MACIU

80 DE ANI DE LA MOARTEA LUI FRIEDRICH ENGELS

PROBLEME ACTUALE ALE CUNOAȘTERII ISTORICE ÎN „ANTI-DÜHRING”

VASILE LIVEANU

FRIEDRICH ENGELS ȘI MIȘCĂRILE SOCIALISTE DIN SUD-ESTUL ȘI RĂSĂRITUL EUROPEI

MARIAN STROIA

CONSULTAȚII ÎN SPRIJINUL PARTICIPANȚILOR
LA ÎNVĂȚĂMÎNTUL POLITICO-IDEOLOGIC DE PARTID

FORMAREA LIMBII ȘI A POPORULUI NOSTRU. CONTINUITATEA ROMÂNEASCĂ PE CUPRINSUL VECHII DACII

CONSTANTIN PREDA ȘI FLORENTINA PREDA

MOMENTE ALE EVOLUȚIEI POPORULUI ROMÂN ȘI LUPTEI SALE SOCIALE ȘI NAȚIONALE PENTRU UNITATE ȘI INDEPENDENȚĂ

SERGIU COLUMBEANU

VIATA ȘTIINȚIFICĂ
REGENZII

REVISTA REVISTELOR
ÎNSEMĂRI
BULETIN BIBLIOGRAFIC

9

TOMUL 28

1975

**ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE**

COMITETUL DE REDACȚIE

VASILE MACIU (*redactor responsabil*); ION APOSTOL (*redactor responsabil-adjunct*); NICHIȚA ADĂNILOAIIE; LUDOVIC DEMÉNY; GHEORGHE I. IONIȚĂ; VASILE LIVEANU; AUREL LOGHIN; TRAIAN LUNGU; DAMASCHIN MIOC; ȘTEFAN OLTEANU; ARON PETRIC, ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU; POMPILIU TEODOR (*membri*).

Prețul unui abonament este de 240 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții.

Revistele se mai pot procura (direct sau prin poștă) și prin „PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI”, Calea Victoriei nr. 125, sector 1.

La revue „REVISTA DE ISTORIE” parait 12 fois par an. Toutes les commandes extérieures pour les ouvrages parus aux Editions de l'Académie de la R.S. de Roumanie seront adressées à ILEXIM — Service Export-Import Presse, PO Box 2001, Calea Griviței no. 64—66, Bucarest, Office postal 12; Roumanie.

En Roumanie vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre, facteur.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență, se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE”. Apare de 12 ori pe an.

Începând din ianuarie 1974, „Studii. Revista de istorie” apare în continuare cu titlul de „Revista de istorie”.

Adresa redacției

B-dul Aviatorilor, nr. 1

www.dacoromanica.ro

REVISTA DE ISTORIE

TOM. 28, 1975, NR. 9

S U M A R

VASILE MACIU, Semnificația denumirii statelor istorice române 1301

80 DE ANI DE LA MOARTEA LUI FRIEDRICH ENGELS

VASILE LIVEANU, Problemele actuale ale cunoașterii istorice în „Anti-Dühring” 1333

MARIAN STROIA, Friedrich Engels și mișcările socialiste din sud-estul și răsăritul Europei 1353

MIRCEA N. POPA și LUCIA BĂDULESCU, Contribuții privind strategia mișcării socialiste internaționale la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea 1371

DAN BERINDEI, Revoluționarii români de la 1848 și mișcarea democratică și socialistă din Europa 1387

NICOLAE STOICESCU, Istoricul Constantin Giurescu (100 de ani de la naștere) . . . 1401

CONSULTAȚII ÎN SPRIJINUL PARTICIPANȚILOR LA ÎNVĂȚĂMÎNTUL POLITICO-IDEOLOGIC DE PARTID

CONSTANTIN PEDA și FLORENTINA PEDA, Formarea limbii și a poporului nostru. Continuitatea românească pe cuprinsul vechii Dacii 1413

SERGIU COLUMBEANU, Momente ale evoluției poporului român și luptei sale sociale și naționale pentru unitate și independență 1421

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Ședința de comunicări a Academiei Republicii Socialiste România consacrată aniversării a 300 de ani de la apariția Jurnalului de călătorie în China al spătarului Nicolae Milescu (*Gelu Apostol*); Sesiunea științifică anuală a Facultății de istorie din București; Colocviul internațional de la Varna (*Eliza Campus*); Cronica . . . 1429

RECENZII

- * * * *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1975, 280 p. (Sergiu Columbeanu) 1435
- G. D. ISCRU, *Contribuții privind învățămîntul la sate în Țara Românească pînă la jumătatea secolului al XIX-lea*, București, Edit. didactică și pedagogică, 1975, 244 p. (Apostol Stan) 1439
- VESELIN TRAIKOV, *Gheorghe Stoikov Rakovski. Biografia*, Sofia, Edit. Academiei Bulgare de Științe, 1974, 408 p. (Constantin Velicht) 1443
- JEAN ORIEUX, *Talleyrand. Sfinxul neînfeles*, București, Edit. politică, 1974, 566 p. (Dan A. Lăzărescu) 1449

REVISTA REVISTELOR

- * * * „*Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca*”, XVI (1973), 495 p.; XVII (1974), 332 p. (Lucian Boia) 1455

ÎNSEMNĂRI

- Istoria României** — M. CURTEANU, *Sectorul de stat în România anilor 1944—1947*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1974, 192 p. (Ilie Puia); NICHITA ADĂNILOAIE, ARON PETRIC, *Unirea din 1859 și însemnătatea sa istorică*, București, Edit. politică, 1974, 78 p. (Mircea Dumitriu); ION RANCA, VALERIU NIȚU, *Avram Iancu. Documente și bibliografie*, Studiu introductiv de acad. Ștefan Pascu, București, Edit. științifică, 1974, 351 p. (Adrian T. Pascu); AUREL RĂDUȚIU, LADISLAU GYÉMÁNT, *Supplex Libellus Vallachorum in variantele românești de la Schei*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1975, 132 p. + 8 pl. (Gețu Apostol); **Istoria Universală**, F. L. CARSTEN, *Revolution in Central Europe*, London, Temple Smith, 1972, 360 p. (Maria Constantin); M.A. ALPATOV, *Russkaia istoricescaia misli i Zapadnaia Evropa XII—XVII vv.* (Gîndirea istorică rusă și Europa apuseană în secolele XII—XVII) Moskva, Izd. „Nauka”, 1973, 476 p. (Ludovic Demeny); * * * *The Intellectual Revolution of the Seventeenth Century*, Edited by Charles Webster, London, Routledge and Kegan Paul, 1974, 445 p. (Past and Present Series) (Alexandru Duțu); * * * *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, fasc. 19, vol. III, col. 321—480, Stuttgart, Edit. Anton Hiersemann, 1973 (Corina Nicolescu) 1459

- BULETIN BIBLIOGRAFIC (*Liliana Irimia*) 1473

REVISTA DE ISTORIE

TOME 28, 1975, N° 9

SOMMAIRE

VASILE MACIU, La signification de la dénomination des Etats historiques roumains . . . 1301

80 ANNÉES DEPUIS LA MORT DE FRIEDRICH ENGELS

VASILE LIVEANU, Les problèmes actuels de la connaissance historique dans „Anti-Dühring“ 1333

MARIAN STROIA, Friedrich Engels et les mouvements socialistes du sud-est et de l'est de l'Europe 1353

MIRCEA POPA et LUCIA BĂDULESCU, Contributions concernant la stratégie du mouvement socialiste international à la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle 1371

★

DAN BERINDEI, La révolution roumaine de 1848 et le mouvement démocratique et socialiste d'Europe 1387

★

NICOLAE STOICESCU, Le centenaire de l'historien Constantin Giurescu 1401

CONSULTATIONS À L'APPUI DES PARTICIPANTS À L'ENSEIGNEMENT POLITIQUE ET IDÉOLOGIQUE DE PARTI

CONSTANTIN PREDA et FLORENTINA PREDA, La formation de la langue et du peuple roumain. La continuité roumaine sur le territoire de l'ancienne Dacie 1413

SERGIU COLUMBEANU, Moments de l'évolution du peuple roumain et de sa lutte sociale et nationale pour l'unité et l'indépendance 1421

LA VIE SCIENTIFIQUE

La séance de communications de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie consacrée au 300e anniversaire de la parution du Journal de voyage en Chine du spathaire Nicolae Milescu (*Gelu Apostol*); La session scientifique annuelle de la Faculté d'histoire de Bucarest; le Colloque international de Varna (*Eliza Campus*); Chronique 1429

COMPTES RENDUS

- * * * *Mihai Viteazul. Culegere de studii* (Michel le Brave. Recueil d'études), Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1975, 280 p. (*Sergiu Columbeanu*) 1435
- G. D. ISCRU, *Contribuții privind învățămîntul la sate în Țara Românească pînă la jumătatea secolului al XIX-lea* (Contributions concernant l'enseignement à la campagne en Valachie jusqu'au milieu du XIXe siècle), Bucarest, Editions Didactiques et Pédagogiques, 1975, 244 p. (*Apostol Stan*) 1439
- VESELIN TRAIKOV, *Gheorghe Stoikov Rakovski. Biografia* (Gheorghe Stoikov Rakovski. *Biographie*), Sofia, Editions de l'Académie Bulgare des Sciences, 1974, 408 p. (*Constantin Velichi*) 1443
- JEAN ORIEUX, *Talleyrand, Sftnzul neînțeles* (Talleyrand. Le sphinx incompris), Bucarest, Editions politiques, 1974, 566 p. (*Dan A. Lăzărescu*) 1449

REVUE DES REVUES

- * * * „*Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca*” (L'Annuaire de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie Cluj-Napoca”), XVI (1973), 495 p.; XVII (1974), 332 p. (*Lucian Boia*) 1455

NOTES

- L'histoire de la Roumanie** — M. CURTEANU, *Sectorul de stat în România anilor 1944—1947* (Le secteur d'Etat en Roumanie pendant les années 1944—1947), Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1974, 192 p. (*Ilie Puia*); NICHITA ADĂNILOAIIE, ARON PETRIC, *Unirea din 1859 și însemnătatea sa istorică* (L'Union de 1859 et son importance historique), Bucarest, Editions politiques, 1974, 76 p. (*Mircea Dumitriu*); ION RANCA, VALERIU NIȚU, *Avram Iancu. Documente și Bibliografie* (Avram Iancu, Documents et bibliographie), Etude introductive de l'académicien Ștefan Pascu, Bucarest, Editions scientifiques, 1974, 51 p. (*Adrian T. Pascu*); AUREL RĂDUȚIU, LADISLAU GYEMANT, *Supplex Libellus Vallachorum în variantele românești de la Șchei* (Supplex Libellus Vallachorum dans les variantes roumaines du Șchei), Cluj-Napoca, Editions Dacia, 1975, 132 p. + 8 pl. (*Gelu Apostol*); L'histoire universelle — F. L. CARSTEN, *Revolution in Central Europe*, London, Temple Smith, 1972, 360 p. (*Maria Constantin*); M. A. ALPATOV, *Russcaia istoricescaia misli i Zapadnaia Evropa XII—XVII vv.* (La pensée historique russe et l'Europe occidentale aux XIIe — XVIIe siècles), Moskva, Izd. „Nauka”, 1973, 476 p. (*Ludovic Demeny*); * * * *The Intellectual Revolution of the Seventeenth Century*, Edited by Charles Webster, London, Routledge and Kegan Paul, 1974, 445 p. (Past and Present Series) (*Alexandru Duju*); * * * *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, fasc. 19, vol. III, col. 321—480, Stuttgart, Editions Anton Hiersemann, 1973 (*Corina Nicolescu*) 1459
- BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE (*Liliana Irimia*) 1473

SEMNIIFICAȚIA DENUMIRII STATELOR ISTORICE ROMÂNE

DE

VASILE MACIU

Cunoașterea mai de aproape a felului cum s-au format numele statelor dă posibilitatea unei înțelegeri mai adinci a formării însăși a acelor țări. Unele state europene — ca să ne mărginim numai la ele — și-au luat numele, cum se știe, de la triburile străine așezate pe teritorii cucerite. Astfel, numele Franței vine de la tribul germanic al francilor, stabilit mai întâi în nord-estul Galiei romanizate. Numele vechii Anglii a fost impus de un alt trib germanic, anglii, care, împreună cu saxonii, de același neam germanic, a cucerit o mare parte a Britaniei, împingând pe vechii locuitori, celții, spre vest, în țara numită apoi a galilor, sau silindu-i să se refugieze în peninsula Armorica. Mai târziu, în urma anexării Irlandei și apoi a unirii cu Scoția, numele noului stat s-a schimbat, încît în sec. XIX se numea Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei — , deci un nume determinat de evoluția istorică. Un alt trib, fino-ugric, al hungarilor, a dat numele regatului Ungariei, dar care în limba ungară are numele de Magyarország, adică țara maghiarilor. Deși tribul turcic al bulgarilor, care a format la sfîrșitul sec. VII primul stat bulgar în sudul Dunării, a fost distrus de Imperiul bizantin, iar statele bulgărești din secolele XIII și XIV au fost distruse de turcii otomani, pe teritoriul vechilor state bulgare a fost întemeiată în 1878 Bulgaria modernă. Chiar și Imperiul otoman își trage numele de la sultanul Othman sau Osman, 1259—1326, conducător al unui trib turcic mahomedanizat. Alte state își datorează numele popoarelor care le-au format, cum e cazul Germaniei și Poloniei. În sfîrșit, unele state și-au luat numele de la anticele denumiri ale teritoriilor organizate în cadrul lor, cum e cazul Spaniei, pînă târziu în epoca modernă compusă din două principale state, Castilia și Aragon, unite în 1469 prin căsătoria reginei Isabela cu regele Ferdinand Catolicul, numele de Spania fiind multă vreme semi-oficial, scos din literatura antică, utilizat mai ales în relațiile cu străinii. Tot un termen antic, livresc, a fost din vremea Renașterii și numele confederației helveticе, amintind pe vechii gali, helveții. Chiar și numele Hellada, dat în 1829 Greciei moderne, a fost un termen scos din literatura greacă veche, întrucît în evul mediu el dispăruse, locuitorii Imperiului bizantin, vorbitori de limbă greacă, numindu-se *romei*, adică romani, după numele oficial al Imperiului. Și numele statului italian întemeiat în 1861, Italia, a fost inițial un termen geografic antic, impus însă în evul mediu poporului, vorbind aceeași limbă, din diferitele state ale peninsulei. Procesul formării denumirii actuale a țării românilor,

România, este mai complex, căci numele acesta este rezultatul unei evoluții istorice determinată de situarea geografică a țării, de necesitatea economică și politică exprimată de o ideologie, ale cărei elemente dialectice s-au reflectat în termenii preconizați viitorului stat național român, dar și de presiuni externe înlăturate treptat de-abia târziu, în a doua jumătate a sec. XIX.

Firesc, cele dintii lucrări istoriografice mai cuprinzătoare apărute în țările române — mă refer la cele din secolele XVII și XVIII — au explicat, uneori pe baza legendelor, formarea numelor Țării Românești, al Moldovei și Transilvaniei. Miron Costin în lucrarea sa scrisă în limba polonă, *Cronica țărilor Moldovei și Munteniei*, are două capitole, *Despre diferite numiri ale poporului moldovean și muntean și Pentru ce țara Moldovei se numește Moldova și cea Muntenească Muntenia*¹. Într-o altă lucrare a sa, *De neamul Moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor, același istoric are un capitol*², *De numirile neamului acestor țări și de port și de limba graiului. . .*, în care se preocupă de același lucru. Stolnicul Constantin Cantacuzino, în *Istoria Țării Românești întru care să cuprindă numele ei cel dintii și cine au fost locuitorii ei atunci*³, se ocupă, cum se vede din titlu, numai de numele dat Țării Românești și românilor. Dimitrie Cantemir în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, are trei capitole⁴ în care cercetează originea numelor ce-și dau românii, precum și numele ce le dădeau acestora străinii⁵. Și istoricii Școlii Ardelene au cercetat aceeași problemă. Astfel, Petru Maior, în *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, publicată la Buda în 1812, îi consacră nu mai puțin de 27 de pagini⁶.

Începînd cu *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, publicată la Berlin în 1837 de M. Kogălniceanu⁷, istoriografia română modernă și contemporană a cercetat unele aspecte ale problemei, fără să prezinte o vedere de ansamblu a ei. Cu desfășurarea unei erudiții impresionante, B. P. Hasdeu a consacrat un întins capitol, *Nomenclatura*, numelui Țării Românești, din lucrarea sa *Pămîntul Țării Românești în secolul XIV*⁸, fără să reușească să convingă că teimenul Muntenia a fost creat în țara dintre Carpații meridionali și Dunăre. Continuînd teza cronicărească a descălecării Țării Românești din Transilvania și a autohtoniei numelui Muntenia⁹, A. D. Xenopol a discutat proveniența

¹ Miron Costin, *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, notă, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă (București), 1958, p. 207—209.

² *Ibidem*, p. 267—273.

³ Ediție de pe un manuscris necunoscut, îngrijită și comentată de N. Cartoian și Dan Simonescu, Edit. Scrisul Românesc, Craiova (f.a.).

⁴ *Publicat sub auspiciile Academiei Române* de pe originalul manuscris al autorului, păstrat în Arhivele principale din Moscova ale Ministerului de Externe de Gr. G. Tocilescu. București, 1901.

⁵ *Ibidem*, p. 303—307.

⁶ Pag. 169—196.

⁷ *Opere*, Tomul I *Scrituri istorice*. Ediție critică adnotată cu o introducere și note de Andrei Oțetea. București, 1946, p. 115.

⁸ București, MDCCCLXXIII, p. 28—111.

⁹ A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a III-a, vol. III, *Primitii Domni și vechile așezăminte, 1290—1457*, București, p. 20—21 și 48—49.

diferitelor nume date Țării Românești, stăruiind însă mai puțin asupra numelui Moldovei¹⁰. C. Erbiceanu¹¹ și N. Bănescu¹², analizând lucrările lui D. Philippide privind *Rumunia*, au crezut c-au găsit originea termenului modern România. Constantin C. Giurescu¹³, în 1935 se referă la Valahia Asăneștilor, la numele Basarabia și Ungro-Vlahia date Țării Românești. P. P. Panaitescu, în 1943, în studiul său *Numele neamului și al țării noastre*, republicat în 1947 în volumul *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, scrie că „... Muntenia și Țara Muntenescă sînt numiri de origine moldovenească” (...) și adaugă: „E ușor de înțeles de ce moldovenii n-au numit principatul vecin Țara Românească și pe locuitorii lui români, căci români se simțeau și ei și țara lor era și ea tot o țară românească, deci trebuia găsită o numire care s-o distingă”¹⁴. Neclar i se pare însă „motivul alegerii acestui nume: muntean „pentru că Țara Românească” nu este o regiune esențialmente muntoasă”¹⁵. Afirmînd că problema „numelui Munteniei și a muntenilor rămîne deschisă”¹⁶, se întreabă totuși dacă nu cumva, unul din voievodatele care au format Țara Românească „a reunit sub sceptrul șefului său pe celelalte și numele său era Muntenia, adică voievodatul de la munte, spre deosebire de celelalte, care erau la șes?”¹⁷. Răspunsul la această întrebare pe care îl dă P. P. Panaitescu prin ipoteza că întemeierea Țării Românești n-ar fi decît „o reunire de triburi, așa numitele voievodate”¹⁸, îl face să creadă că numele de Muntenia ar proveni de la „unul din aceste voievodate”¹⁹. Ipoteza nu se poate susține însă pentru că românii nu se aflau în perioada tribală a orînduirii primitive, destrămată încă de cucerirea romană a Daciei. Înainte de întemeierea primelor lor formațiuni statale, ei trăiau în comunități sătești, inexistența unor organizații tribale, imposibile și din cauza creștinismului, constituind mult timp și slăbiciunea lor militară. Numele Moldova, P. P. Panaitescu îl derivă din numele riului cu același nume²⁰ — explicație dată și de cronicarii moldoveni din sec. XVII.

În 1974 Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, în primul volum al *Istoriei Românilor, I Din cele mai vechi timpuri pînă la întemeierea statelor românești*²¹, respingînd teza descălecatului Țării Românești, utilizează expresiile: „crearea statului muntean”, voievodatul „transalpin” și „țara transalpină”, fără a merge mai departe cu indicarea originii acestui nume²². Cu aproape un deceniu în urmă, originea numelui Moldova

¹⁰ *Ibidem*, p. 37—38, și 42—43.

¹¹ C. Erbiceanu, *Fragment pentru istoria națională* (Filipide Dimitrie, *Istoria românilor*) în „Revista teologică”, IV (1886), nr. 10.

¹² N. Bănescu, *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, în „Anuarul Institutului de istorie națională”, II (1923), Cluj.

¹³ *Istoria Românilor. I Din cele mai vechi timpuri pînă la moartea lui Alexandru cel Bun (1432)*, București, 1935, p. 299—305, 357 și 358.

¹⁴ P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 100.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 102.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, p. 103.

²¹ Edit. științifică, București, 1974.

²² Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 269—271.

l-a preocupat pe Constantin C. Giurescu, în legătură cu numele localității Baia ²³. Aceeași problemă a cercetat-o de aproape Emil Virtosu în studiul *Din sigilografia Moldovei și Țării Românești* ²⁴. Numele Transilvaniei cu formele lui Ardeal și Siebenbürgen, considerat lămurit, a preocupat mai puțin istoriografia modernă românească. O prezentare sintetică face Șt. Pascu în *Istoria României* ²⁵ și în *Istoria Transilvaniei* ²⁶, indicând formarea termenilor Transilvania și Erdely, fără să menționeze pe acelea ale termenilor Siebenbürgen și Septem Castra. O contribuție la cunoașterea genezei numelui modern al țării noastre, România, dă Victor Popa, în articolul său *Cîteva date în legătură cu adoptarea numelui de „România”* ²⁷. Problema originii numirilor Țării Românești și Moldova a fost cercetată de Eugen Stănescu în studiul *Unitatea teritoriului românesc în lumina mențiunilor externe. Valahia și sensurile ei* ²⁸, iar aceea a numelui România, în studiul *Geneza noțiunii de „România”. Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina denumirilor interne* ²⁹. Deși n-a privit direct problema numirii țărilor române, A. Armbruster aduce, în lucrarea sa *Romanitatea Românilor. Istoria unei idei* ³⁰, în circuitul istoriografiei românești date prețioase referitoare în special la Dacia și Transilvania.

Primul stat de pe teritoriul României a fost regatul Daciei, numit așa după numele cunoscut de romani al triburilor tracice din nordul Dunării românești. Pliniu cel Bătrîn, în lucrarea sa *Naturalis Historia*, afirmă că numele de daci era dat de romani geților: „... Getae, Daci Romanis dicti” ³¹. În limba greacă se utiliza normal termenul Getai, așa încît, întemeindu-se pe informațiile furnizate de Strabon, C. Daicoviciu afirmă că „denumirea de daci sau geți” indică „aceeași populație compusă dintr-o mulțime de triburi care vorbeau, cu variații locale, aceeași limbă” ³². Statul dacic, numit de grecul Strabon, getic, a fost întemeiat de Burebista, ajutat de Deceneu ³³ și consolidat sub domnia lui Decebal. El a fost însă cucerit de romani în urma celor două războaie purtate contra lui în anii 101—106. Traian nu s-a mulțumit să distrugă regatul dacic, ci a organizat pe teritoriul lui o provincie romană, așa încît statul a continuat aici să existe încă mult timp, pînă la 271, cînd administrația romană a fost retrasă la sudul Dunării.

Pe cînd în Galia, în Hispania și în Italia s-au creat la sfîrșitul anti-chității, în urma destrămării Imperiului roman de Apus, cîteva regate

²³ *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene, din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*. Edit. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1967, p. 72, 183 și 184.

²⁴ În *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. II, Edit. Academiei, (București), 1956, p. 466.

²⁵ Vol. II, Edit. Academiei (București), 1956, p. 72.

²⁶ Vol. I, Ediția a III-a, Edit. Academiei (București), 1963, p. 108.

²⁷ În „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai*”, Series V Fasciculus 1959, *Historia*, Cluj, 1959.

²⁸ În „*Studii. Revistă de istorie*”. Tomul 21 (1968), nr. 6.

²⁹ În *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, sub redacția prof. univ. D. Berciu, Edit. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1968.

³⁰ Edit. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1972.

³¹ *Izvoarele privind istoria României. I. De la Hesiod la Itinerarul lui Antonius*. Comitetul de redacție: Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan. Edit. Academiei, București, 1964. p. 402.

³² *Istoria României*, I, Edit. Academiei, București, 1960, p. 257.

³³ *Izvoarele privind istoria României*, I, p. 229, și 231.

barbare, pe teritoriul Daciei, timp de aproape opt sute de ani, nu s-a format nici un stat barbar stabil, popoarele migratoare sfărâmîndu-se pînă tîrziu unele pe altele. Deși termenul Dacia a dispărut din conștiința românilor în timpul întunecosului mileniu, în timpul Renașterii el a fost repus în circulație de către istoricii umaniști. De la umaniștii italieni din sec. XV, Aeneas Sylvius și Bonifințiu în special, și de la umaniștii italieni, poloni și germani din sec. XVI și XVII românii au reintrodus în gîndirea lor termenul Dacia, la ei avînd să aibă un sens adînc pe care, în afară de Elada, nici o altă denumire de țară antică n-a putut-o avea în timpurile moderne. Coincidența ariei Daciei antice cu aria teritoriului locuit de români la nordul Dunării, a început din a doua jumătate a sec. XVII să aibă și un sens politic, Dacia fiind considerată de românii cei mai înaintați în cultură ca o imagine a viitorului stat unitar românesc.

Dacă în timpul mileniului întunecat numele Daciei a dispărut din conștiința locuitorilor ei, numele de român a persistat. Pentru români, peste tot unde ei locuiau ca majoritate a populației era o țară românească, deși fără organizare statală. Situația de producători agricoli și crescători de animale, limba romană, numele de români și creștinismul lor roman fără ierarhie, anterior creștinismului slavon din sec. IX, le-au asigurat românilor o existență etnică diferită de aceea a popoarelor migratoare așezate temporar pe teritoriul fostei Dacii³⁴. Ei neputînd să-și organizeze un stat propriu, străinii i-au numit cu un termen, valahi, sau vlahi, care deriva din numele dat de vechii germani galilor și, după romanizarea acestora, romanilor. Astfel, germanii — și după ei alte popoare occidentale — i-au numit pe români valachi; slavii de sud, vlašii și, după ei, bizantinii, vlahi; ungurii, blachi și polonii wolozyn, rușii, volohi³⁵. Sub aceste nume, cu derivatele lor, sînt cunoscuți românii și de Anonymus Bele regis notarius în *Gesta Hungarorum*³⁶, de cronicarul rus Nestor³⁷ și de cronicarii bizantini Kekaumenos și Kedrenos³⁸. Cancelaria Curiei papale, referindu-se la Ioniță, împăratul Valachiei și al Bulgariei, care avea cunoștința de originea romană a românilor³⁹, utilizează aproape consecvent, referindu-se la românii balcanici, termenul occidental germano-italian Valachia sau derivate ale acestuia (Blachie)⁴⁰.

Originea romană a românilor n-a fost pusă multă vreme aproape de nimeni la îndoială. Aeneas Silvius Piccolomini (1405—1464), devenit și papă, în lucrarea sa *Historia rerum ubique gestarum locarumque descriptio*,

³⁴ Vasile Maciu, *Aperçu Général du processus de la formation de la nation roumaine, in Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIX-e siècle*. Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, 1971, p. 10.

³⁵ Cf. Miron Costin, *Cronica țărilor Moldovei și Munteniei [Cronica polonă]*, traducere românească, în *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indici și glosar de P. P. Panaitescu. Editura de Stat pentru Literatură și Artă (București), 1958, p. 207.

³⁶ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, București, 1934, p. 32 și 45.

³⁷ *Chronique dite de Nestor*, par Louis Léger, Paris, 1884, p. 19.

³⁸ George Murnu, *Istoria Românilor din Pind. Vlahtia Mare, Studiu istoric după izvoare bizantine*. Edit. Minerva, București, 1913, — Kedrenos, p. 8 și 9; Kekaumenos, p. 38—40.

³⁹ Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, p. 11, apud A.D. Xenopol, *op. cit.*, vol. II, p. 235 și *ibidem*, p. 16 apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 237.

⁴⁰ *Documente primitive la Istoria Românilor 1199—1345 culesse și însoțite de note și variante* de Nic. Densușianu. București, 1887 (*Hurmuzaki*, vol. 1199—1345, București, 1887), p. 17, 20, 26, 77.

tipărită în 1501 cu titlul *Cosmographia*, afirmă că românii (valachii) se trag din ostașii aduși în Dacia de generalul roman Flaccus⁴¹, explicație acceptată de mulți istorici umaniști din secolele XVI și XVII, întreatii de Georg Reicherstorffer, în lucrarea sa *Chorographia Moldaviae*, publicată anonim la Viena în 1541⁴². Miron Costin, în *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, respinge însă derivarea numelui de vlah din Flaccus. „Să fie acest nume vlah — scrie el — de pre Fleac hatmanul Rîmului, precum scriu unii, basne sint”⁴³, dar o altă explicație nu dă.

O derivație științifică era totuși făcută încă din a doua jumătate a sec. XVI de eruditul umanist german Leunclavius, în lucrarea sa *Annales Sultanarum Othomanidarum a Turcis sua lingua scripti...*⁴⁴. El respinge derivarea numelui valahilor din numele generalului roman Flaccus și susține, cu dreptate, că acest termen, valahi, a fost dat mai întâi de vechii germani, vecinii dacilor. „Germanii — scrie el — [numesc așa] în cea mai mare parte pe italieni, cit și pe gali (care pentru germani sint Walli, după cum Gelimer, nume gotic, este Wilmer). Și în Anglia la fel numele Wallilor⁴⁵, numele locuitorilor provinciali, rămîne mereu neschimbat de anglo-saxonii noștri: ei obișnuiesc să-i cheme Valchi și Walisci; a căror limbă provincială — continuă Leunclavius — s-a înrudit cu limba Daciei, care ea însăși a fost o provincie a romanilor; același nume al Valchilor a fost primit de ai noștri, el prin vorbire mai moale schimbându-se în Valachi”⁴⁶.

O confirmare mai adîncă a acestei teze a dat eruditul francez Jacques Bongars (1554—1612), care a călătorit și în Transilvania și în Țara Românească în anul 1585 și cunoaște, din timpul studiilor făcute în Germania, lucrările lui Leunclavius. În epistola adresată la 1 martie 1597 prietenului său Guillaume Lenormand „Trunionus”, se referă și la numele de Valach dat românilor de străini. Cînd „am intrat în Valahia însăși, scrie el, și am auzit acest popor, desigur barbar, bilbiînd cuvinte aproape toate latinești, ne venea în gînd că în Elveția Valchii sint acei pe care germanii îi numesc Welsche nume cu care ei numesc uneori pe italieni și alteori pe toți străinii, așa precum neamul germanic al anglilor îi numește pe britanicii alungați spre marginile insulei: Walli sau Galli [Walles sau Galles]. Încît este evident că și rămășițele romanilor care apărau Dacia nu și-au luat numele de la pretinsul întemeietor al neamului, Flaccus, cum inventă în chip de basm cei mai mulți călători, ci de la germanii vecini, și că gallii sau vallii — care pentru greci sint blachi — și chiar și Wallonii sint cu toții pentru germani unul și același popor. De aceea, continuă Bongars, după cum presupun eu, vechii germani, lipsiți de curiozitate pentru cei din afară, nu cunoșteau dintre popoarele străine decît pe gali, așa după cum și azi în ochii orientalilor toți apusenii sint „franci” pentru că nu au cunoscut la început decît oștile și vitejia francilor”⁴⁷.

⁴¹ *Călători străini despre țările române*, vol. I. Volum îngrijit de Maria Holban, Edit. științifică, București, 1968, p. 474.

⁴² *Ibidem*, p. 196.

⁴³ Miron Costin, *Opere*, p. 269.

⁴⁴ Francofurdi... MDXCVI, p. 146.

⁴⁵ Leunclavius, *Annales Sultanorum Othomanidarum...*, p. 146.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 147.

⁴⁷ *Călători străini despre țările române*. vol. III. Volum îngrijit de: Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu. Edit. științifică, București, 1971, p. 166.

Fără să se refere la Leunclavius și la Bongars, ci numai la Miron Costin, P. P. Panaitescu admite derivarea termenului valah — vlah din germanicul welși, cu care vechii germani ar fi denumit pe toți romanii⁴⁸. În realitate, atragem noi atenția, nu termenul welș este forma primitivă a cuvintului valah, acesta fiind împreună cu valon, mai vechi: gal-galah = valah — valon, după cum Ger (guerra) a dat pe Wehr.

Înainte de a ne referi la numele fiecăruia din cele trei state românești — voievodatul Transilvaniei, acela al Țării Românești și cel al Moldovei — trebuie să arătăm de ce Țara Românească, deseori și Moldova, numite în izvoare străine Valahia, de la întemeierea lor n-au fost indicate în izvoarele românești cu termenul corespunzător Valahiei, România. Explicația — asupra căreia istoriografia românească n-a insistat — stă în faptul că, atunci când voievodatele românești au fost întemeiate, exista un stat — Imperiul bizantin — căruia i se spuneă, chiar și în scris, *Romania*⁴⁹, termen cunoscut românilor, Ștefan cel Mare folosindu-l la 25 ianuarie 1475 în scrisoarea adresată coroanei Ungariei și tuturor țărilor creștine⁵⁰.

Prima formațiune de stat românească a fost voievodatul lui Gelou, menționat în *Gesta Hungarorum* de Anonymus. Situat între Mureș și Someș, el stă la originea voievodatului, apoi a principatului Transilvaniei, care sub diferite forme a durat pînă în 1867, cînd prin actul dualismului a fost anexat regatului Ungariei. Nu cunoaștem numele inițial al voievodatului lui Gelou, a cărui anexare la regatul Ungariei nu trebuie datată, după opinia mea, înainte de a doua jumătate a sec. XI. Cum cuceritorii lui veneau dinspre vest și trebuiseră să treacă Sylvania, regiunea acoperită de păduri, întinsă din Maramureș prin Munții Apuseni pînă în partea deluroasă a Banatului, în actele cancelariei regatului Ungariei și în cele ale bisericii catolice, teritoriul cuprins între Mureș și Someș, anterior sub stăpînirea lui Gelou, a fost numit în primele două secole după cucerire Ultra Sylvania⁵¹, adică teritoriul de dincolo de păduri, dar și Transyl-

⁴⁸ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 97.

⁴⁹ A se vedea : D. Russo, *Cronica de la 1570, în Studii istorice greco-române. Opere postume*. Publicate supt îngrijirea lui Constantin C. Giurescu de Ariadna Camariano și Nestor Camariano. Tomul I, București, 1939, p. 55; George Murnu, *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare 980—1259. Studiu istoric după izvoare bizantine*. București, 1913, p. 15; G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*. Volumul VI *Descoperirea Ungariei Mari de Ricardus* [pe la anul 1236], București, 1935 : „... per Bulgariam Assani et per Romaniam...”, p. 10; *Analele de la Forlì* arată că împăratul Frederic I, plecat în cruciată, a trecut și prin „Romania” (Apud Aurelian Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei românilor. Dovezile continuității și drepturilor românilor asupra teritoriilor lor actuale*. București, 1936, p. 245); *Hurmuzaki* I—2, p. 200, papa Grigore XI scrie în 1373 că turcii au devastat „... amplas terres Imperiorum Romanie et Bulgarie et Regnum Rascie”; *Ibidem*, p. 229, același papă scrie Cavalerilor Ioaniți în 1375 că turcii „destruxerunt fere gloriosum imperium Romanie”; Ioan Bogdan *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 323, Ștefan cel Mare scrie la 25 ianuarie 1475 Coroanei Ungariei și tuturor țărilor creștine că turcii au venit contra lui „con tutta Romania...”; *Hurmuzaki*, vol. II-4, București, 1894, p. 604, în 1551 sultanul Soliman, adresîndu-se lui George Martinuzzi, scrie și despre „invictissimo exercitu nostro Beglerbegum Romanie”.

⁵⁰ Ioan Bogdan, *loc. cit.*, Miron Costin, *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei*, în *Opere*, p. 208 : „Este acolo un ținut mare, care se numește Romania și acel ținut este o colonie romană”.

⁵¹ *Documente privind istoria României*. [În continuare *Doc. ist. Rom.*] Veacul : XI, XII și XIII. *Transilvania*. Vol. I (1075—1250). Edit. Academiei (București), 1951, p. 361, 372, 405; *Hurmuzaki*, I, p. 58 — regele Ungariei, Andrei II, scrie în 1212 „in terra ultra Silvas” (Transilvania) și „ultra Silvas terram”; Într-un alt document din 1219 același rege se referă (p. 69) la „...Ultrasilvanis partibus...”, — la 1224 Andrei II numește pe „fideles hospites nostri Theutonici Ultrasilvani universi...” (p. 83).

vania, regiunea de peste pădure⁵², referirile făcându-se mai mult, în primele secole, la personajii, nu la regiune. La 1247, papa Inocențiu IV, se referă, în confirmarea diplomei dată Cavalerilor Ioaniși de regele Bela IV, și la un mare personajiu, „Laurentius Woiovoda Transilvanus”⁵³, pentru ca ulterior în actele regilor unguri și ale Curiei papale să apară mai des numele de voievozi și de episcopi ai Transilvaniei, cum e menționat de pildă la 1294 Roland, voievod al Transilvaniei⁵⁴.

O explicare a formelor latinești ale numelui Transilvaniei — Ultra-silva, Ultrasilvana și Transilvania — utilizate inițial de cancelaria regatului ungar, precum și a formelor populare maghiare — Erdeeli, Erdeleu și Erdeel, toate cu sensul de „țară de dincolo de pădure” dă Șt. Pascu⁵⁵. Coloniștii sași aduși de regiș unguri în sec. XII și XIII, mai întâi în regiunea din sudul Mureșului mijlociu, avînd ca centru comitatul Sibiu⁵⁶, au dat un nume german, Siebenbürgen, teritoriului locuit de ei, denumire extinsă mai tîrziu asupra întregii Transilvanii. În limba latină, a cancelariei transilvane, ținutul locuit inițial și de sașii sudici era numit Septem Castra. Termenul a fost folosit și de Miron Costin pentru întreaga Transilvanie sub forma Cele Șapte Cetăți⁵⁷. Indicații asupra formării denumirii Siebenbürgen și a derivatului ei dă istoricului sas G. D. Teutsch, în *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, I. Band: *Von den ältesten Zeiten bis 1699*. 4. Auflage⁵⁸. Istoricul sas combate părerea că înainte de venirea sașilor ar fi fost construite de către conducătorii maghiari șapte burguri întărite (septem castra), ruinate odată cu dispariția celor șapte vechi districte corespunzătoare, de la care burguri s-ar fi tras și numele Siebenbürgen⁵⁹. Ruinele acestor burguri ca și urmele celor șapte districte, continuă G. D. Teutsch, nu se găsesc însă nicăieri, așa încît se poate afirma că pînă în sec. XV denumirea Siebenbürgen se referă „aproape exclusiv la țara sașilor, de preferință numai la Sibiu”. În Țara Birsei încă mult timp „ținutul Sibiu era denumit Siebenbürgen, cum făcea în 1331 și regele Carol Robert care se referea diferit la Siebenbürgen și la Țara Birsei”⁶⁰.

Voievodatul Transilvaniei, care continua voievodatul lui Gelou dintre Mureșul mijlociu și Someș, mai cuprindea, cel puțin formal, Septem Castra, terra Blacorum⁶¹, terra Sicularum, Țara Birsei, care un timp a fost concedată Cavalerilor Teutoni, și ținutul Hațeg. Totuși, cînd la 1261, în a doua jumătate a sec. XIII, Ștefan, primul născut al regelui Ungariei, de-

⁵² *Doc. Ist. Rom.*, volumul citat, p. 368 : „Theutonicos Transilvanenses”, în 1204 ; p. 371 : „Wilhelmus dei gratia Transilvanus episcopus” — în 1213 ; p. 417 : „pater Gallus episcopus Transilvanus . . .” — în 1246.

⁵³ *Hurmuzaki*, I, p. 253.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 524.

⁵⁵ *Istoria României*, II, Edit. Academiei, București, 1962, p. 72 și *Istoria Transilvaniei*, I, ediția a III-a, Edit. Academiei (București), 1963, p. 108.

⁵⁶ Adolf Armbruster, *Românii în cronică lui Ottokar de Stiria, o nouă interpretare*, în „Studii. Revistă de istorie”, Tomul 25 (1972), nr. 3, p. 474.

⁵⁷ Miron Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*. [Poema polonă], în *Opere*, p. 220.

⁵⁸ Hermannstadt, 1925, p. 17 și 18.

⁵⁹ G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, I, Band : *Vom den ältesten Zeiten bis 1699*. 4. Auflage. Sibiu, 1925, p. 17 18.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 18.

⁶¹ *Hurmuzaki*, I, p. 75 și 77.

vine „dux Transilvanus”⁶², autoritatea voievodatului Transilvaniei se întărește.

Românii au numit înainte de întemeierea statelor lor istorice întregul teritoriu locuit de ei Țara Românească, așa cum a intuit Dimitrie Cantemir⁶³, dar după consolidarea stăpînirii ungare în Transilvania și întemeierea Moldovei, numai teritoriul dintre Carpații Meridionali și Dunăre s-a numit de locuitorii lui Țara Românească.

Cum, pînă în prima jumătate a sec. XVII slavona era limba cancelariei și a bisericii Țării Românești, numele acesteia, tradus în slavonă apare în diferite acte sub forma Vlașcoe Zemlea⁶⁴, menținută în fruntea unor acte ale domniei pînă la ultimul domn fanariot. Astfel, Ion Gheorghe Caragea se intitulează în versiunea română a legiurii sale „Voevoda i G/o/spod/a/r Zem/li/ Vlahiskoe”, deși în text se utilizează termenul Țara Românească.

Ca urmare a influenței ideologice a bisericii ortodoxe creștine, din 1359, cînd a fost înființată cu acordul patriarhiei din Constantinopol mitropolia Țării Românești, s-a utilizat în numeroase izvoare ale domniei acestei țări, în special în actele privind biserica, scrise tot în limba slavonă, numele de Ungrovlahia⁶⁵, adică Vlahia de lingă Ungaria, nume impus de patriarhie, spre a deosebi Vlahia de la Dunăre de Vlahiile balcanice. Chiar după înlăturarea slavonei, cancelaria Țării Românești a continuat să folosească termenul Ungrovlahia, de pildă în titlul lui Șerban Vodă Cantacuzino tipărit pe foaia de titlu la Bibliei din 1688, dar și în alte izvoare posteroare.

Cancelaria Curiei papale în a doua jumătate a sec. XIV începe să utilizeze, normal, termenul cu sens etnic Vlahia și Valachia pentru Țara Românească, cum face astfel la 1370 papa Urban V, cînd aduce salutul său „filie nobili mulieri Clare, reliețe quodam Alexandri Wayvode in Vlachia vidue...”⁶⁶. În același an, papa Urban V adresează o scrisoare și lui Vlaicu Vodă: „Nobili viro Ladizlao Wayvode Wlachie...”⁶⁷. În 1399 papa Bonifaciu IX scrie că Turcii vor să atace Wlachia și Ungaria⁶⁸.

Numele Valachia dat Țării Românești a fost utilizat și de unii călători străini care au trecut sau poposit prin teritoriul ei. Menționăm pe germanii Peter Sparnau și Ubrich von Tennstädt care, referindu-se la trecerea lor în 1385 prin Țara Românească, o numesc pe aceasta *Das lant Walachei*⁶⁹; pe Johann Schiltberger, și el german, în relatarea căruia despre lupta de la Niçopole din 1396, apare termenul *Walachey*⁷⁰; pe

⁶² *Ibidem*, p. 296.

⁶³ Dimitrie Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române... de Gr. G. Tocilescu, București, 1901, p. 57, 332, 346, 363.

⁶⁴ *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească, vol. I (1247–1500), întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc. Edit. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 82–84 și vol. II (1501–1525), îngrijit de Ștefan Ștefănescu și Olimpia Diaconescu, Edit. Acad. R.S. România, București, 1972, p. 3, 56 ș.a.

⁶⁵ *Ibidem*, I, p. 17, 19, 22 ș.a.

⁶⁶ *Hurmuzaki*, I–2, p. 158.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 159.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 405.

⁶⁹ *Călători străini despre țările române*, Vol. I. Volum îngrijit de Maria Holban. Edit. științifică, București, 1968, p. 19 nota 5

⁷⁰ *Ibidem*, p. 29, nota 11.

burgundul Walerand de Wavrin, în relația căruia despre luptele cu turcii pe Dunăre în 1445, scrisă de unchiul său Jehan de Wavrin, Țara Românească este numită Vallaquie ⁷¹, și pe italianul Anton Maria Del Chiaro, care în al doilea deceniu al sec. XVIII numește Țara Românească, Valachia ⁷².

Sporadic se utilizează și în unele izvoare scrise în limba greacă termenul de Vlahia. Astfel, istoricul bizantin Ducas, îl folosește în *Istoria turco-bizantină (1341—1462)* ⁷³. De asemenea el e utilizat în firmanul din 23 martie 1699 : „Avthentis Vlahias Konstantine Voevod” ⁷⁴, și în versiunea greacă a *Legiuirii Caragea* ⁷⁵, precum și în titlul *Istoriei Țării Românești*, scrisă de Mihail Cantacuzino și tipărită în traducerea greacă la Viena în 1806 de frații Tunusli sub titlul *Istoria tis Vlahias*, ca și în cartea lui Dionisie Photino, tipărită la 1818 la Viena, în limba greacă, cu titlul *Istoria tis pâlai Daktes, tâ nun Transilvanias, Vlahias kai Moldavias*. — Turcii au dat o formă specifică aceluiasi termen : Iflak și Kara Iflak.

Începînd cu ultimele două decenii ale sec. XVIII, cînd limba franceză e tot mai cunoscută în sud-estul Europei, forma franceză Valachie (uneori însă Valaquie) se impune în relațiile diplomatice, în timp ce în Transilvania se difuzează forma germană Walachey.

Cînd a fost întemeiată Țara Românească, cancelaria regatului ungar s-a ferit s-o numească cu termenul Valachia, care, în limba latină utilizată de regatul apostolic al Ungariei, putea face cunoscută o țară diferită etnic, independentă printr-o răsunătoare victorie asupra regelui ungar Carol Robert în 1330. Așa cum, venind din cîmpia Tisei și traversînd Sylvania, adică regiunea păduroasă dintre Maramureș și Munții Apuseni, ungurii numiseră podișul dintre Someș și Mureșul mijlociu, Ultra Sylvas apoi Transilvania, procedînd la fel, ei au denumit și țara, pentru ei, de dincolo de Carpații Meridionali, Transalpina. Într-o anumită măsură și Curia papală, ai cărei misionari veneau tot dinspre Apus, a utilizat o nomenclatură similară, privind teritoriul viitorului stat Țara Românească sau chiar pe aceasta însăși.

În 1224, deci cu un secol înainte de întemeierea ca stat independent a Țării Românești, papa Honorius III adresîndu-se Cavalerilor Teutoni se referă și la țara, „... ultra montes nivium” ⁷⁶, adică la țara, pentru Cavalerii Teutoni, de dincolo de munții înzăpeziți. Tot în același an, papa Honorius III numește un arhipresbiter peste Țara Birsei și peste „ultra-montes nivium” ⁷⁷, termen utilizat și în anul următor, 1225, de două ori, în două documente diferite ⁷⁸. În ultimul dintre acestea, adresîndu-se

⁷¹ *Ibidem*, 87 și 115.

⁷² *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*. Con la descrizione del paese, natura, costumi, riti e religione degli abitanti... Composta da Anton-Maria del Chiaro Fiorentino. Nuova edizione per cura di N. Iorga, București, 1914.

⁷³ Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341—1462)*. Ediție critică de Vasile Grecu. Edit. Academiei, 1958, p. 123, 133, 155, 251 ș.a.

⁷⁴ *Hurmuzaki*, XIV, *Documente grecești privitoare la istoria românilor* publicate după originale, copiile Academiei Române și tipărituri de N. Iorga. Partea I 1320—1716, București, 1915, p. 319.

⁷⁵ *Legiuirea Caragea*. Ediție critică. Edit. Academiei, 1955, p. 3.

⁷⁶ *Hurmuzaki*, I, p. 86.

⁷⁷ *Hurmuzaki*, I, p. 88.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 90 și 91.

regelui Andrei II al Ungariei, papa Honorius III folosește pentru prima dată termenul „terra transalpina”, identificată cu „terra”, „Ultramontes nivium . . .”⁷⁹. Numele „ultra Montem Nivium” e utilizat și de papa Grigore IX într-o scrisoare din 1231 adresată regelui Andrei II⁸⁰. Și regele Ungariei Ladislau IV, referindu-se la războiul cu voievodul român Lython (Litovoi) menționează în 1285 „partem de Regno nostro ultra alpes existentem” pentru care purtase lupta cu voievodul român și cu frații lui⁸¹. Când Țara Românească e pe punctul de a deveni independentă, în 1324, termenul Transalpinus e utilizat de regele ungar Carol Robert pentru a-l indica pe voievodul Țării Românești, Basarab⁸². În 1327 papa Ioan XXII laudă pe Thoma, voievodul Transilvaniei, și pe Basarab, voievodul transalpin⁸³ pentru lupta dusă contra necredincioșilor, adică a tătarilor. Povestindu-și înfrângerea suferită cu doi ani înainte, într-o pădure, regele Carol Robert scrie în 1332 că a fost atacat de către „Basarab infidelis noster transalpinus . . .”⁸⁴, amintind într-un alt document din același an „terra transalpina per Bazarab, filium Thocomery, scismaticum . . .” și „idem Bazarab infidelis Olacus . . .”⁸⁵. E a doua oară când apare, în afară de Transalpinus, și numele „terra transalpina”, adică țara de dincolo de munți. De aci înainte termenul Transalpina sau terra Transalpina se găsește destul de des în izvoare ungare, ale Curiei papale sau chiar în cele emanate de cancelaria Țării Românești. Astfel, în 1334 Carol Robert amintește de singele vărsat de magistrul Ștefan „in terra Transalpina . . .”⁸⁶. Peste un an, același rege menționează faptele magistrului Thoma „in terra Transalpina ubi per Bazarab olacum et filios ejusdem dictam terram nostram Transalpinam . . .”⁸⁷. În 1335 Carol Robert amintește încă lupta dusă în „terra Transalpina”⁸⁸. Și regele Ludovic, fiul învinsului din 1330, se referă la servicii „in terra Transalpina contra Bazarad Wayovodam Olachum”⁸⁹. Până în sec. XVII cancelaria Ungariei, și aceea a Transilvaniei, precum și izvoare neoficiale, folosesc denumirea Transalpina cu înțelesul Țara Românească. Când în 1548 regele Ungariei, Ferdinand, acordă episcopului Nicolae Olahu dreptul de noblețe, el ține să se știe că tatăl înobilatului se trage dintr-o familie a Daciei Transalpine „quae nunc Walachorum patria est”⁹⁰. În secolul următor, cronicarul Wolfgang Bethlen folosește însă termenul Transalpina, dar și derivatul „Transalpinæ Valachiae Vajvoda”⁹¹. Devenit un termen diplomatic, numele Transalpina a fost utilizat și de cancelaria Țării Românești în documentele latinești emanate de ea.

⁷⁹ Hurmuzaki, I, p. 91.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 118.

⁸¹ *Ibidem*, p. 457.

⁸² *Ibidem*, p. 592.

⁸³ *Ibidem*, p. 601.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 623.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 625.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 636.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 633.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 636.

⁸⁹ *Ibidem*, I—2, p. 49.

⁹⁰ Hurmuzaki, II—4, București, 1894, p. 438.

⁹¹ Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*. Ediția secunda, Tomus Secundus, Cibinii, 1782, p. 509.

În 1368 Vlaicu Vodă se intitulează „Wayvoda Transalpinus et Banus de Zeurino...”⁹². În anul următor, într-un alt document, el este „Vajvoda Transalpinus...”⁹³. În anul 1372 Vlaicu Vodă apare ca „Vajvoda Transalpinus, Banus de Zeurino, et Dux novae plantationis terre Fugaras...”⁹⁴. Și Mircea cel Bătrîn, în acte latinești, se numește Transalpin, cum face în 1389 în tratatul de alianță cu Vladislav regele Poloniei⁹⁵, ca și în documentul din 1390 în care se intitulează „Mircius Dei gracia Woyvoda Transalpinus, Flogaras et Omlas Dux, Severini Comes, terrarum Dobrodici Despotus, et Tristi Dominus...”⁹⁶. Titlul de „Vaivoda Transalpinus” și-l dă Mircea cel Bătrîn și în noul tratat de alianță cu Vladislav, regele Poloniei, încheiat în anul 1411⁹⁷.

Victoria lui Basarab asupra regelui Carol Robert în 1330 i-a creat un renume care a fost folosit de unele cancelarii pentru denumirea Țării Românești cu numele lui sau cu un nume format din acesta. Astfel, în 1372 papa Grigore XI adresându-se regelui Ludovic al Ungariei, referindu-se la țările în care erau mulți schismatici, numește alături de Rascia și țara *Bazarat*⁹⁸. În 1377 chiar regele Ludovic al Ungariei folosește denumirea „in terra Bazarabi”⁹⁹, iar în 1379 papa Urban VI cere călugărilor minoriți să clădească mănăstiri în Bosnia, ca și în Rascia „et Basarat”¹⁰⁰. Chiar și un voievod al Țării Românești, Vlad, încheind în 1396 o alianță cu regele Vladislav al Poloniei împotriva regelui Ungariei, în forma unei vasalități, se intitulează „Wlad Woiewoda Bessarabie...”¹⁰¹. Și în *Așezământul vamal* al lui Alexandru Vodă al Moldovei cu consilierii și orășenii din târgul Lemberg¹⁰², din 8 oct. 1407, Țara Românească e numită Basarabia, termen care cu timpul și-a modificat sensul.

Termenii Muntenia și Țara Munteniei au fost considerați de câțiva dintre istoricii români din ultimul secol ca autohtoni. B.P. Hasdeu, în lucrarea sa menționată *Pământul Țării Românești*, apărută în 1873, afirmă că mai toate actele străine din sec. XIV „sînt unanime a traduce *Muntenia* prin *Transalpina* sau cîte odată *Ultralpina*...”, întrebîndu-se apoi, totuși „dacă *Transalpina*, adecă țară de peste munți, este sau nu tot una cu *Muntenia*?”¹⁰³, fără să țină seama că primii care au utilizat termenul *Transalpina* veneau dinspre Apus și pentru ei Țara Românească era o țară dincolo de Alpi, adică de Carpații Meridionali, nu pentru locuitorii acesteia însăși. P.P. Panaitescu a optat, cum am arătat, sub formă de ipoteză, pentru părerea că termenul *Muntenia* exprimă numele „tribului” care a întemeiat țara¹⁰⁴.

⁹² *Iurmuzaki*, I—2, p. 144.

⁹³ *Ibidem*, p. 148.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 198.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 315.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 322.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 472.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 194.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 243.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 268.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 374. Cf. Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I. *Din cele mai vechi timpuri pînă la moartea lui Alexandru cel Bun*, București, 1935, p. 367 și 368.

¹⁰² B. P. Hasdeu, „*Archiva istorică a României*”... Tomul I, Partea I, București, 1865, p. 131—132.

¹⁰³ Idem, *Pământul Țării Românești în secolul XIV...*, București, 1873, p. 47.

¹⁰⁴ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 102.

Pentru a clarifica chestiunea, trebuie să se țină seama că termenul Muntenia nu apare în izvoarele interne ale Țării Românești, unde el a început să fie utilizat sporadic târziu, în sec. XVII. E de observat că termenul „muntean”, cu înțelesul de locuitor al Țării Românești, apare întâi în izvoare moldovenesti, căci moldovenii, care se știau și pe ei români, cum observă și P. P. Panaitescu, au găsit pentru țara vecină din sud „o numire care s-o distingă... ”¹⁰⁵, anume Muntenia. Cu atât mai mult e de mirat că aceiași istoric pledează pentru părerea că numele de Muntenia e o creație autohtonă, a tribului care a întemeiat țara !

Pentru a-și susține teza originii sud-carpatine a numelui Muntenia, B.P. Hasdeu, la rîndul său, aduce în sprijinul părerii sale argumentul că acest termen se găsește într-un izvor sud-carpatic, *Biografia Patriarhului Nifon în Turcia și Țara Românească*, scrisă de Gabriel superiorul Muntelui Atos. „Originalul”, scrie B.P. Hasdeu, se pare a fi fost redese în limba greacă, dar și traducțiunea românească — dacă e traducțiune — este și ea foarte veche, mai contemporană¹⁰⁶. Textul provine dintr-o „copie primitivă”, din care câteva pagini lipsind ele au fost „reproduse după cea din 1816”¹⁰⁷. Ce credit se poate asigura însă, în privința lexicului traducerii, unei copii din ale cărei pagini unele sînt mai noi cu două-trei secole decît originalul ? Termenul Țara Muntenească, aflat în titlul copiei „primitive”, a putut fi deci introdus de un copist moldovean sau aflat sub influența cronicarilor moldoveni, care toți utilizează termenii Muntenia și Țara Muntenească. D. Russo, în studiul *Viața Sf. Nifon*, afirmă că originalul acesteia a fost scris în limba greacă, după care s-au făcut traduceri în limbile slavonă și română¹⁰⁸, deci *Biografia Patriarhului Nifon în Turcia și Țara Românească* a avut o călătorie complicată pînă a fi ajuns sub ochii lui B.P. Hasdeu.

O dovadă că termenul Muntenia (cu derivatele lui Țara Muntenească și munteni) a apărut în Moldova o constituie câteva izvoare de prima mîină moldovenesti anterioare anului 1517, cînd a putut fi scrisă *Biografia Patriarhului Nifon*. Primul din ele, *Așezămîntul vamal dintre Alexandru Vodă al Moldovei și consilierii și orașenii din tîrgul Lemberg*, datat Suceava, 8 octombrie 1407, scris în limba slavonă, conține și propoziția : „... Importanța cerei muntenesti și brașovenesti este liberă... ”¹⁰⁹. De o importanță deosebită, avînd în vedere proveniența ei, este scrisoarea din 25 ianuarie 1475 adresată de Ștefan cel Mare Coroanei Ungariei și tuturor țărilor (creștine), în care voievodul moldovean declară că, împotriva sa, împreună cu turcii, a venit și domnul „de la Montagna con tutta possenza”¹¹⁰, Montagna fiind, evident, forma italiană a termenului Muntenia, creat de moldoveni printr-o traducere forțată a termenului diplomatic Transalpina. Al treilea izvor, de o mare valoare documentară, *Letopiseșul de la Bistrița*, contemporan cu ultimul deceniu al domniei lui Ștefan cel Mare, care se

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 100.

¹⁰⁶ B. P. Hasdeu, „Archiva istorică a României”, I—2, București, 1965, p. 132.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 133. D. Russo, *Viața Sf. Nifon*, arată însă că se folosise „ediția tipărită în *Magazinul istoric*, vol. 4”, în *Studii istorice greco-române. Opere postume...* Tomul I, București, 1939, p. 33.

¹⁰⁸ D. Russo, *op. cit.*, p. 22.

¹⁰⁹ B. P. Hasdeu, „Archiva istorică a României... ” Tomul I, Partea I, București, 1865, p. 131—132.

¹¹⁰ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare...*, vol. II, București, 1913, p. 323.

pare că l-a și inițiat, folosește de trei ori expresia neîntrebuințată pînă tîrziu în sec. XVII în Țara Românească: „...munteanskoe Zemli”¹¹¹. Un alt izvor, provenind din Ungaria, lucrarea lui Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, utilizează pentru denumirea Țării Românești și diferențierea acesteia de Moldova, termenul Montanina, echivalent românescului Muntenia¹¹². În altă parte a lucrării sale, Bonfini se referă direct la Țara Românească, cînd împerechează termenii Valachia și Montana în expresia: „... Vladislao Dracula Valachiae, quam Montana dicimus”¹¹³, precizînd astfel că Țării Românești i se zicea și Montana, adică Muntenia, termen, cred eu, făcut cunoscut cuții lui Matei Corvin prin scrisoarea amintită din 1475 a lui Ștefan cel Mare, dar, de bună seamă, și prin diverși emisari moldoveni și maghiari.

Montana echivalată cu Transalpina afirmă A.D. Xenopol era „reproducerea latinizată a numelui Munteniei”¹¹⁴, dar sugerarea ocolită, de marele istoric, a tezei că Transalpina ar fi traducerea în limba latină a numelui paralel Muntenia al Țării Românești nu poate fi acceptată pentru motivul că termenul Transalpina este o creație a cancelariei ungare, care n-a voit să folosească numele Valachia, pentru ea țara dintre Carpații Meridionali și Dunăre fiind deci Transalpina, adică țara de dincolo de Alpi. Avem, în cazul Transalpinei, nu o traducere din românește în latinește, ci invers, o traducere liberă, din latină în română, făcută de moldoveni pentru a da un nume provincial țării vecinilor lor din sud. În acest sens pledează și faptul că primele izvoare care conțin termenul Muntenia — *Așezămîntul vamal... din 1407, scrisoarea lui Ștefan cel Mare adresată Coroanei Ungare și Letopisețul de la Putna* — sînt de proveniență moldovenească.

De la moldoveni termenul Muntenia, deformat Moltania sau Multania, a trecut la poloni, pentru care, curent, Moldova era în textele latine Valachia și în cele în limba polonă Voloska. Țării Românești zicîndu-i Moltansky [zie]mie”, cum arată *Cronica Moldo-Polonă* de Nicolae Brzeski 1359—1566¹¹⁵. Pentru edificare refer și la *Cronica în versuri polono-litvană* a lui Matei Strykowski, scrisă între 1540 și 1580, din care B. P. Hasdeu a publicat extrase în „Arhiva istorică a României”¹¹⁶. Strykowski numește Țara Românească în Cronica sa „ziemi Multanskiy”¹¹⁷; cîmpurile Țării Românești, „Multanskie pola”¹¹⁸; pe Basarab, domnul Țării Românești „Bazarada hospodara Multanskiy”¹¹⁹ ș.a. Miron Costin, bun cunoscător al limbii polone, în *Chronika Ziem Moldawskich y Multanskich*,

¹¹¹ În Ioan Bogdan, *Cronice inedite atîngătoare de istoria românilor*, adunate și publicate cu traduceri și adnotațiuni de... , București, 1895, p. 40, 42 și 56.

¹¹² Ant. Bonfinius, *Rerum Hungaricarum Decadis Primae Liber Primus*, Ediția lui Ioan Sambucus, dedicată lui Maximilian II regele Ungariei, Bohemiei etc. și Arhiduce al Austriei... , p. 4.

¹¹³ *Ibidem*, Decada III, Cartea VI, p. 331

¹¹⁴ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Ediția a III-a, vol. III. *Primitiv Domni și vechile așezăminte 1290—1457*, București (f.a.) p. 21.

¹¹⁵ Ioan Bogdan, *Cronice inedite atîngătoare de istoria românilor...*, București, 1895, p. 121 și 122.

¹¹⁶ Tomul II, București, 1865.

¹¹⁷ *Loc. cit.*, p. 6.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 5.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 7.

scrisă în 1677, dă și o explicație naivă a formării numelui polon al Țării Românești, ca determinată de numele râului Olt ¹²⁰.

Originea numelui Moldova, a treia țară românească, a fost pusă de cronicarii moldoveni în legătură cu legenda cățelei Molda, însoțitoare la vânătoarea bourului a lui Dragoș Vodă ¹²¹. Miron Costin are însă o reținție când scrie „că Sighetul, capitala Maramureșului, pînă azi are ca pecete capul de bour, ca și această țară și că un riu Molda este în Țara Nemțească, nu departe de aceste locuri” ¹²².

Istoriografia română modernă a cercetat și problema numelui Moldova, făcînd progrese serioase pentru dezlegarea ei, dar fără s-o rezolve complet. În studiul amintit, *Numele neamului și al țării noastre*, P. P. Panaitescu s-a pronunțat categoric: „Moldova este țara de pe malurile râului Moldova... Țara a luat numele râului; pe acest riu se află tîrgul Baia, prima capitală a țării care se mai numea și *Tîrgul Moldovei*. „Die Stadt Mulde“ îi ziceau sașii colonizați în aceste locuri. Un negustor de acolo, continuă P. P. Panaitescu, pomenit la Lemberg la 1339, arată că tîrgul exista înainte de întemeierea țării. Deci întîi a fost rîul, numele său l-a luat tîrgul, apoi toată țara” ¹²³. După un deceniu, în 1956, Emil Vîrtosu merge curajos ceva mai departe în explicarea originii termenului Moldova ¹²⁴. „În actele municipale, scrie d-sa, emise — cele mai vechi — în limba germană, de cîmuirea săsească a orașului, numele localității este *Molde, Stadt Molde*, cea mai veche mențiune aflîndu-se — cum am văzut — în actul din 1421; dar apar și formele: « Von dyr Moldin, Von der Molda ». De asemenea, în sigiliul orașului, întîlnim numele latin *Moldavia*, civitas *Moldavia*”. Conchizînd, Emil Vîrtosu consideră „că există o strînsă legătură între numele țării, al râului și numele latin și german al orașului...” ¹²⁵. Care legătură anume, se ferește s-o spună, dar atrage atenția asupra semnificației cuvîntului german *Molde* atestat ca nume al orașului Baia în secolul XV, cînd administrația acestui oraș era condusă încă de locuitorii de origine săsească” ¹²⁶. Cuvîntul *Molde* înseamnă în germană albie, copaie, covată, căpistere, troacă; ca formă de teren „înseamnă: groapă, adîncitură”, corespunzînd „cu ceea ce s-ar putea numi în toponimie: *Scobita*” ¹²⁷. În *Cronica breviter scripta*, a domniei lui Ștefan cel Mare, tradusă în limba germană, arată Emil Vîrtosu, numele *Moldovei* și „numele tîrgului Baia sînt consemnate în aceeași formă: *Mulda*” ¹²⁸. În legătură cu numele *Mulda*, atrag atenția asupra faptului că în *Letopisețul țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, Miron Costin a folosit de numeroase ori, pe lîngă numele oficial *Moldova*, și acest nume, *Mulda* ¹²⁹. În legătură cu numele

¹²⁰ Miron Costin, *Opere...*, p. 208—209.

¹²¹ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 60 și Miron Costin, *Opere*, p. 209.

¹²² Miron Costin, *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei* [*Cronica polonă*], în *Opere*, p. 209, cap. Pentru ce țara Moldovei se numește Moldova și cea Muntenască Muntenia.

¹²³ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, în *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, Edit. Universul (București), 1947, p. 103.

¹²⁴ Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești în Documente privind istoria românilor. Introducere*, vol. II, Edit. Academiei, 1956.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 466.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 469.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 471.

¹²⁹ Miron Costin, *Letopisețul țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, în *Opere...*, 1958, p. 44, 45, 46, 58, 65, 66, 91 ș.a.

Baia al oraşului, ni se arată că în apropierea localităţii cu acest nume s-au exploatat „din cele mai vechi timpuri, zăcăminte de minereuri, îndeosebi aurifere”¹³⁰. Se reproduce, pentru uşurarea dezlegării problemei, sigiliul oraşului Baia din anii 1581—1582: „Sigillum × Capitalis × Civitatis Moldaviei × Terre Moldaviensis × [Sigiliul Moldaviei × cetatea a frunte a Tării Moldoveneşti]”¹³¹. Pentru clarificarea originii numelui Moldovei, sînt interesante consideraţiile lui Constantin C. Giurescu privind prima capitală a Moldovei, făcute în lucrarea *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene, din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*¹³². Baia era numită, încă la început, în sec. XIV „tîrgul Moldovei — Stadt *Molde* cum îi spuneau saşii în limba lor, dar „din cauza minelor din vecinătate şi Baia”¹³³. După numele rîului, saşii i-au zis „Stadt *Molde*, iar latineşte *Civitas Moldaviae*”¹³⁴. Este de observat însă că numele rîului, Moldova, e o derivaţie a numelui oraşului, *Molde* sau *Molda*, nu invers.

Pentru a ajunge la o încheiere clară, ţinînd seama de cursul faptelor istorice, recunoaştem, că din vremuri anterioare venirii lui Dragoş Vodă dincoace de Carpaţi, în timpul stăpînirii tătarilor, acolo unde este acum satul Baia se exploatau zăcăminte metalifere, apoi, în jurul anului 1300, coloniştii saşi s-au aşezat în apropierea acestei exploatări, poate atraşi de ea, întemeind un oraş numit în limba lor *Stadt Mulde*, ceea ce putea să însemne oraşul Adînciturii (făcută prin căutarea minereului). Numele oraşului a fost dat deci nu după numele rîului, ci după acela al exploatării miniere — una din probe e şi numele de azi, românesc, Baia, al localităţii. *Stadt Mulde* fiind prima aşezare cu caracter orăşenesc întîlnită în cale de Dragoş Vodă, maramureşeanul, în războiul dus, în anii 1342—1345, împreună cu Basarab, împotriva tătarilor, ea a fost probabil aleasă ca reşedinţă. De la numele oraşului capitală a venit apoi şi numele noii ţări româneşti ce se întemeia, nume care o diferenţia de cealaltă ţară românească, întemeiată cu cîteva zeci de ani înainte între Carpaţii Meridionali şi Dunăre.

Dragoş Vodă a dispărut după un anumit timp, iar fiii sau nepoţii săi n-au putut rezista unui nou voievod maramureşean, Bogdan, care i-a alungat în 1359, dată la care Moldova a devenit independentă. Documentar, numele ţării Moldova apare peste un an, 1360, cînd Ludovic, regele Ungariei, răsplăteşte pe „Dragus” — unul din fiii sau nepoţii lui Dragoş Voievod —, credinciosul său român din Maramureş, pentru serviciile aduse „specialiter autem in restauratione terre nostrae Moldauane . . .”¹³⁵. Acelaşi rege menţionează în 1365 Moldova: „. . . quod idem ad-hoc in terra Moldauana”¹³⁶. Peste cinci ani, în 1370, papa Urban V se referă la Laţcu „dux Moldaviensis, partium seu nationis Valachie . . .” „et suus ducatus seu terre Moldaviensis”¹³⁷. Un alt document al Curiei papale

¹³⁰ Emil Virtosu, *loc. cit.*, p. 474.

¹³¹ *Ibidem*, p. 461.

¹³² Constantin C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene, din secolul al X-lea pînă în mijlocul secolului al XVI-lea . . .* Edit. Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti 1967.

¹³³ *Ibidem*, p. 72.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Hurmuzaki*, I—2, p. 61.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 94.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 160.

emis în 1372 se referă la același Lațcu : „ Quem Lasco (Layk) Moldaviae Dux... ”¹³⁸. Un document intern, scris în limba latină în 1387 de „ Petrus Wayevoda Muldaviensis ”¹³⁹, indică numele oficial al țării. Din 1384 avem și un document intern în care Petru Voevod se intitulează „ duce al Țării Moldovei ”¹⁴⁰. Peste câțiva ani, la 20 martie 1392, într-un cunoscut document apare din nou numele Moldovei în titlul domnesc : „ Io Roman voevod stăpinitor al țării Moldovei, de la munte pînă la mare ”¹⁴¹. De aci înainte numele Moldova apare din ce în ce mai des în actele interne, cît și în cele externe, excepție făcînd de regulă documentele referitoare la biserică, în care se folosește termenul „ Țara Moldovlachiei ”, pentru a putea fi deosebită Moldova de cealaltă Vlahie.

Primul document conținînd termenul Moldovlachia este din 1407 și a fost emis de mitropolitul „ chir Iosif al Moldovlachiei ”¹⁴². Alexandru cel Bun, într-un act de danie către mănăstirea Bistrița, se intitulează : „ . . . voievod, domn a toată țara Moldovlachiei ”¹⁴³. Și într-un document extern, de la papa Eugeniu IV, scris în 1435, apare termenul Moldovlachia, în titlul arhiepiscopului Gregorius, lăudat pentru că a revenit la unirea cu biserica Romei¹⁴⁴. Mai tîrziu, în 1595, patriarhul din Constantinopol a însărcinat pe Petru, protopopul „ Rusovlahiei ” — numit așa spre a distinge Moldova de cealaltă Vlahie, Ungrovlahia — cu „ îngrijirea și cîrmuirea prea sfințitei Mitropolii a Rusovlahiei ”¹⁴⁵. Termenul Moldovlahia este utilizat în acte bisericesti sau privind biserica și mai tîrziu, de pildă la finele sec. XVII, într-un act al lui Antioh Constantin [Cantemir] adresat lui Dosoftei, patriarhul Ierusalimului¹⁴⁶. Sensul specific al utilizării termenilor Moldovlahia și Rusovlahia este același cu al Ungrovlahiei.

Termenul Moldova, numele statului creat de maramureșenii Dragoș Vodă și Bogdan Vodă, era un nume de cancelarie, locuitorii Moldovei continuînd a se numi români și a vorbi aceeași limbă românească. Cînd Ștefan cel Mare, la 8 mai 1475, în scrisoarea adresată Veneției și Papei prin unchiul său Țamblac, numea Țara Românească „ l'altra Valachia ” și „ Valachia Mazor ”, el înțelegea că țara sa proprie era tot o „ Valachie ”¹⁴⁷. Străinii erau de aceeași părere căci au întrebuițat foarte des termenul Valachia pentru a numi Moldova, convinși că locuitorii noului stat erau tot așa de români ca și ceilalți.

Curînd în urma întemeierii Moldovei, Curia papală indică în corespondența sa că moldovenii sînt români. Astfel, la 1370, papa Urban V, referindu-se la Moldova, spune că aceasta e o parte a „ națiunii ” românești (partium Vlachie)¹⁴⁸. Același papă, tot în 1370, referindu-se la Moldova,

¹³⁸ *Ibidem*, p. 197.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 295.

¹⁴⁰ *Doc. Ist. Rom. Veacul XIV, XV. A. Moldova*, Vol. I (1384—1475). Edit. Academiei, 1954, p. 1.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 7.

¹⁴² *Ibidem*, p. 15.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 32.

¹⁴⁴ *Hurmuzaki*, I—2, p. 599.

¹⁴⁵ *Ibidem*, XIV—1, București, 1915, p. 19.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 321.

¹⁴⁷ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 346.

¹⁴⁸ *Hurmuzaki*, I—2, p. 160.

o numește Walachia ¹⁴⁹, situînd-o geografic alături de Rusia și Lituania. La fel face și papa Bonifaciu IX, cînd spune că tătarii și turcii au năvălit în Polonia, Lituania, Podolia și Valachia ¹⁵⁰. Și regele Ungariei, Sigismund, referindu-se în 1397 la războiul dus de el contra voievodului Moldovei Ștefan, numea pe moldoveni români : „... cum suis complicibus et Olacis universis” ¹⁵¹. Peste cîțiva ani, în 1401, același rege, menționînd Moldova — „terram Moldaviam” — și războiul cu voievodul acesteia, Ștefan, numește pe moldoveni, români (olahi) ¹⁵². Tot români îi numește pe moldoveni, în 1417, Vladislav, regele Poloniei, cînd indică negustorilor, care voiesc să meargă pentru comerț „ad partes Tartarorum, ceu Vlachorum” ¹⁵³, să folosească vechile drumuri.

Călătorii străini prin Moldova îi numesc adeseori pe locuitorii acesteia valahi, adică români, și țara lor, Valachia. Așa face, în 1428, Johann Schiltberger, care denumește Moldova „Claine Walachei”, punînd-o alături de „Walachia” (Țara Românească) ¹⁵⁴. La fel face și Guilbert de Lannoy, care numește pe moldoveni Vallasques ¹⁵⁵ și țara lor Wallachie la petite ¹⁵⁶. În a doua jumătate a sec. XV denumirea Valachia dată Moldovei era așa de curentă, încît italianul Giovanni Maria Angioiello (1450—1527), narînd expediția din 1476 a lui Mohamed II contra lui Ștefan cel Mare, îl numește pe acesta „Conte Stefano, signor della Valachia” ¹⁵⁷. Ceva mai tîrziu, Petre Opalinski, raportînd în 1533 din Mediaș regelui Sigismund I al Poloniei, numește pe voievodul Moldovei Petru „palatinus Valachiae” ¹⁵⁸.

Cronicarii și memorialiștii numesc și ei adeseori pe moldoveni valachi, adică români. Bizantinul Georgios Sphrantzes, povestind expediția din 1476 a lui Mohamed II împotriva Vlahiei, se referă, în mod evident, la Moldova ¹⁵⁹. Cronicarul polon din a doua jumătate a sec. XV Ioannes Długosz ¹⁶⁰ numește Moldova uneori și Valachia, iar pe moldoveni, valachi ¹⁶¹. Un cunoscător al poporului român, istoricul umanist Antonio Bonfini, de la curtea regelui Matei Corvin, distinge — „montanae Daciae caput” — Țara Românească — „nunc montannam Valachiam appellat” — de cealaltă Valachie, „al cărei nume este Moldavia” („Altera vero Valachia, cui Moldavia nomen est...”) ¹⁶². Același Bonfini, povestind expediția din 1467 a lui Matei Corvin contra lui Ștefan cel Mare,

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 168.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 408.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 383.

¹⁵² *Ibidem*, p. 414.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 501.

¹⁵⁴ *Călătorii străini despre țările române*, Vol. I, p. 30.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 49.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 50.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 133 nota 5.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 344, nota 2.

¹⁵⁹ Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401—1477*. În anexă: Pseudo Sphrantzes; Macarie Melissenos, *Cronica 1258—1481*. Ediție critică de Vasile Grecu. Edit. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 145.

¹⁶⁰ Ioannis Długosz, *Historiae Poloniae libri XII*, Lipsiae, 1711 p. 640. Informațiile lui Długosz și ale lui Heidenstein privind Moldova mi-au fost oferite de dr. Ilie Corțus căruia îi mulțumesc pe această cale, V.M.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 461—462.

¹⁶² Ant. Bonfinius, *Rerum Hungaricarum, libri XIV*, Vienna, 1744, p. 21, apud A.D. Xenopol. vol. III, ediția a III-a, p. 20—21, nota 19.

denumește Moldova „acea parte a Țării Românești... care acum e numită Moldova”: „... in eam Valachiae partem castra movet, quam Moldaviam nunc discut”, și pe moldoveni, români (valachi): „... in itinere Valachorum...”¹⁶³.

Și istorici și călători din sec. XVI și XVII numesc Moldova cu termenul Valachia sau cu derivate ale lui și pe moldoveni, valahi, exprimând adeseori părerea că ei sînt români, ca și frații lor din Transilvania și Țara Românească. Ne referim numai la cîțiva, avînd în vedere numărul lor mare.

În *Cronica moldo-polonă* a lui Nicolae Brzeski 1359—1566, într-o notiță de pe ultima filă, lucrarea e numită „kronika woloska...”¹⁶⁴, adică moldovenească, întrucît polonii numeau cu termenul woloski, pe moldoveni, termen derivat al numelui valachi, dat de străini românilor. Alt cronicar polon, Strykowski (dintre 1540—1580), are în lucrarea sa expresiile „woloskie kraie” = „părțile Moldovei” și „w Woloszech” = „în Moldova” și „Wolochow” = moldoveni¹⁶⁵. Un umanist polon, Orichowius, scrie că dacii „se numesc în limba lor români de la romani” iar în polonă volochi, țara lor fiind Moldova¹⁶⁶. Trăind în prima parte a sec. XVI, Anton Verancies, afirmă în lucrarea sa *De situ Transsylvaniae, Moldaviae, et Transalpiniae*, că locuitorii Moldovei sînt valachi¹⁶⁷, adică români, dar ceva mai înainte scria că trebuie numiți bogdani (cum îi numeau turcii, după Bogdan, întemeietorul țării). Și în limba rusă numele dat Moldovei indica originea etnică a locuitorilor ei: Voloskie Zemlies, cum îi arată în memoriul său, *Jalba cea mare*, călătorul rus Peresvetov, care, în timpul lui Petru Rareș¹⁶⁸, a stat cinci luni în Moldova.

Ocupîndu-se de istoria Poloniei în sec. XVI, în lucrarea sa *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*, apărută la Frankfurt, în 1672, umanistul Reinhold Heidenstein, scrie adesea și despre Moldova, pe care o numește normal Valachia¹⁶⁹, dar și sub forma Valachia Citerior pentru Moldova și Valachia ulterior pentru Țara Românească¹⁷⁰. Rar, el folosește și termenul oficial Moldova.

În 1577 a apărut la Frankfurt memoriul lui Ioan Lasicki, *Historia de ingressu Polonarum in Valachiam cum Bogdano Voivoda*, în care Moldova e numită, cum se vede, Valachia, iar în anul următor, tot la Frankfurt, a fost publicat memoriul lui Leonhard Gorecki, *Descriptio belli Ivoniae Voivodae Valachiae quod anno cum Selymo II Turcarum Imperator gessit...*¹⁷¹, în care, de asemenea, Moldova e numită cu termenul etnic

¹⁶³ *Idem, Rerum Hungaricarum. Decadis IV liber I*. Ediția lui Ioan Sambucus, dedicată lui Maximilian II Rege al Ungariei, Bohemiei etc., arhiduce al Austriei, p. 396.

¹⁶⁴ În Ioan Bogdan, *Cronice atîngătoare de istoria românilor...*, p. 106; vezi și p. 119 și 179.

¹⁶⁵ B. P. Hasdeu „Archiva istorică a României”, Tomul II, București, 1865, *Estracte din Cronica polono-litvană a lui Matei Strykowski* (dintre 1540—1580), p. 5—6—7

¹⁶⁶ Orichowius, *Annales polonici ab excessu Sigismundi*, la Dlugoszi II, Lipsca, 1712, col. 1555, *apud Aurelian Sacerdoțeanu, Considerații asupra istoriei românilor. Dovezile contînuitate și drepturilor românilor asupra teritoriilor lor actuale*. București, 1936, p. 34.

¹⁶⁷ În *Călători străini despre țările române*, vol. I, p. 402.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 209.

¹⁶⁹ Reinhold Heidenstein, *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*, Frankfurt, p. 316—317.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 313.

¹⁷¹ A. Papiu Ilarianu, *Tesaur de monumente istorice pentru România*, II, București, 1863.

al locuitorilor ei, Valachia, în text afirmându-se că întreaga regiune a vechilor Mysia și Dacia se cuprinde sub acest nume, dar ea „se desparte în două părți, Valachia Transalpină și Moldova” = „Tota regio in partes duas dividitur, in Valachiam Transalpinam, ac Moldaviam”¹⁷². Și eruditul umanist Ioannes Leunclavius, la care m-am referit, scrie că sînt două Valachii¹⁷³, dar una din ele este Valachia Carabogdania, după numele voievodului Bogdan. Existența unei singure Valahii, a cărei parte de nord „se numește Moldova”¹⁷⁴, o afirmă de asemenea geograful german Sebastian Münster (1489–1552) în lucrarea sa *Cosmografie sau descriere a lumii* (Beschreibung aller Länder), publicată în limbile latină și germană în 1544, și în franceză în 1552, precum și în engleză. Despre cele două „Valachey” — mare și mică, dintre care cea mare se numește Moldova, iar cea mică, Transalpina — se scrie și în *Cosmographia* apărută la Basel în 1628¹⁷⁵. În continuare, în sec. XVII, în mod curent, neoficial adesea, Moldova e numită în limba polonă Woloch, cum face Zigmunth Zebrowski într-o scrisoare a sa din Sniatin, din 16 februarie 1616, adresată lui Stanislaw Zolkiewski, voievodul Chioveii și hatman al Coroanei polone¹⁷⁶. Un interesant izvor privind numele Moldovei este cartea lui Okolski, *Orbis Polonus...*, apărută la Cracovia, în 1641, în care se dă și o genealogie fantezistă a Movileștilor români, considerîndu-se că strămoșul lor a fost legendarul roman Mutius și afirmîndu-se că Ieremia Movilă a fost palatinul Valachiei, prin care se înțelege Moldova, și fusese „administrator perpetuus” al ambelor Valachii. . . ”¹⁷⁷. În limba polonă, la 10 februarie 1616, Stanislaw Tarnowski, castelanul Sandomiriei, scrie lui Sbignew Ossolinski, voievodul Sandomiriei, numind Moldova „Woloch” și pe moldoveni „Wolosza”¹⁷⁸. Întrucît și în prima jumătate a sec. XVIII polonii numeau de preferință *Wolochy* principatul român dintre Carpați și Nistru și *Multany* pe cel dintre Carpații meridionali și Dunăre, s-a simțit necesitatea indicării acestei deosebiri de nume. Astfel călătorul polon F. Gosciecki, însoțitor al solului Stanislaw Chmetowski, voievodul Mazoviei, în Turcia, în anii 1712 — 1714, declară, în relatarea călătoriei sale că trebuie să avertizeze pe cititor „ca să nu încurce aceste provincii (. . .), căci numele ce le dăm noi nu se potrivesc cu ale geografilor : țara pe care o numim noi „Volochy”, este numită pe mape *Moldavia*, și aceea pe care o numim „Multany” e numită Valachia. La noi în Polonia — precizează F. Gosciecki — din vremuri vechi este obiceiul să numim țara mai apropiată *Wolochy*, iar pe cea mai depărtată *Multany*”^{178bis}. Sînt încă numeroase izvoare din secolele XV—XVIII, care dovedesc că numele Valahia (cu derivatele lui franceze, italiene, germane, polone, ruse) era dat nu numai Țării Românești, ci și Moldovei, uneori — în cazul izvoarelor polone — numai acesteia. Se dovedește astfel că cele două țări erau teritoriile ale aceluiași popor român.

¹⁷² *Ibidem*, p. 209.

¹⁷³ Ioannes Leunclavius Nobilis. . . *Annales Sultanicorum Othomanicarum* Francafurdi. . . MDXCVI, p. 146, 147.

¹⁷⁴ *Călători străini despre țările române*. . . , 1, p. 503.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 510.

¹⁷⁶ A. Papiu-Ilarianu, *op. cit.*, p. 159.

¹⁷⁷ *Ibidem*, Tomul II, București, 1863, p. 145.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 150 și 151.

^{178bis} P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, Cultura națională, București, 1930, p. 143.

Intensificarea producției de mărfuri în secolul XVIII însoțită de introducerea limbii române în biserică și în cancelariile celor două principate române extracarpatiche — în Transilvania latina a continuat să fie limba statului pînă la 1848 — precum și de ecoul campaniilor victorioase ale lui Mihai Viteazul, submina fărîmițarea feudală a teritoriului românesc și deschidea calea concentrării lui într-un singur stat, proces sprijinit de ideologia dacoromânească inițiată în acest secol.

Creată în sec. XVII, istoriografia în limba română cercetează și înțelesul și originea numelui celor trei țări române. Primul dintre cronicari, Grigore Ureche, se opune folosirii numelui Valahia, dat de unii istorici Moldovei, căci el se potrivește numai „Țării Muntenești, că ei nu vor să dispartă, să facă doao țări ci scriu că au fost un loc și o țară . . .”¹⁷⁹. În altă parte însă atrage atenția că în Ardeal locuiesc „și români peste tot locul, de mai multu-i țara lătită de români decît de unguri”. Adaugă apoi că românii „cîți se află lăcuitori la Țara Ungurească și la Ardeal și la Maramorosu, — pe cei din Țara Românească nu-i indică! — de la un loc sîntu cu moldovenii și toți de la Rîm să trag”¹⁸⁰.

Cu o cultură umanistă superioară celei a lui Grigore Ureche, Miron Costin (1633—1691) e pătruns de ideea unității de origine, de limbă și de nume a poporului român, nu numai ca fapt istoric, ci și ca necesitate politică a timpului. În lucrarea sa, *Cronica țărilor Moldovei și Munteniei* [Cronica polonă], scrisă în limba polonă în anul 1677, după introducerea începe cu un capitol *Despre Dacia*, în care identifică pe moldovenii cu vlahii „sau cum îi numesc polonii: wolosza . . .”¹⁸¹, folosind astfel termenul care indică originea comună a românilor. Într-un alt capitol, *Despre diferitele numiri ale poporului moldovean și muntean*, Miron Costin afirmă că numele „cel mai adevărat, autentic, de la primul descălecat prin Traian, este rumân sau *romanus*, care nume — accentuează istoricul moldovean — acest popor l-a păstrat întotdeauna între dîșii . . . pînă astăzi, același nume este dat îndeobște și muntenilor și moldovenilor și celor ce locuiesc în țara Transilvaniei”¹⁸². Un capitol, *Pentru ce țara Moldovei se numește Moldova și cea Muntenescă, Muntenia*, el expune originea numelui celor două țări, dovedind, în privința numelui Moldovei de la Molda, un început de îndoială¹⁸³. În *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească* [Poema polonă] numește Transilvania *Țara celor Șapte Cetăți*¹⁸⁴. Narează și aci originea numelui Moldova de la căteava Molda¹⁸⁵. Despre românii din Țara Românească spune că li s-a zis moltani, dar că alții „ca moldovenii îi numesc munteni, adică oameni de la munte”¹⁸⁶. Numele „neamului și acestor țări, Moldovei și Țării Muntenești și românilor din Ardeal”¹⁸⁷ îl prezintă din nou Miron Costin într-un capitol special al altei lucrări a lui, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*. Numele acestora, scrie el, e

¹⁷⁹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu. Editura de Stat pentru Literatură și Artă (București), 1955, p. 60.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 124.

¹⁸¹ Miron Costin, *Opere . . .*, (București), 1958, p. 203.

¹⁸² *Ibidem*.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 209.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 220.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 231.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 237.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 268.

român și se trage de la Roma. Străinii „le-au pus acest nume vlah, de pe Vloh, cum s-a pomenit, valios, valascos, olah, voloșin... de pe Italia, căroră zic vloh”¹⁸⁸. Turcii le-au zis mai târziu, „bogdani, muntenilor caravlah, grecii bogdano-vlah, muntenilor vlahos”¹⁸⁹. Într-unul din primele capitole, intitulat *De Dachia*, arată că țările locuite de români în vremea lui fuseseră părți ale vechii Dacii, ale cărei hotare le indică a fi fost spre răsărit Nistrul, dinspre sud Marea Neagră și Dunărea, la apus Panonia „acum țările Budii, dinspre miazănoapte Morava și Podolia...”¹⁹⁰. Între ținuturile arătate de „o samă de istorici” că ar fi făcut parte din Dacia pune și Dobrogea¹⁹¹.

Problema numelui și a geografiei țării, ca și aceea a originii poporului român îl preocupă și pe stolnicul Constantin Cantacuzino (c. 1650—1716), om învățat, cu studii la Universitatea din Padova și, totodată, personaj politic de mare importanță în Țara Românească. De la el avem o lucrare, *Istoriia Țării Rumânești* din care s-a păstrat textul privind geografia, originea și numele românilor¹⁹². Ideea unității teritoriului românesc îl preocupă încă în *Predoslovie*, unde scrie că țara sa a părut „multora” că este mică și neimportantă „încă mai virtos acum de cînd osebită de *Ardealul* și de țara *Moldovei* iaste”¹⁹³. Într-un prim capitol special, referindu-se la cuprinsul Țării Românești, al Ardealului și al Moldovei, spune că „toți scriitorii țării lor și istoricii” sînt de părere că era numit Dachia sau Ghetia. Urmează apoi colonizarea romană și geografia Daciei, care se întindea pînă la Nistru¹⁹⁴, la sud cu Dunărea, și la apus cu Patisul (Tisa), cuprinzînd o parte a Țării Ungurești, Ardealul, Vlahia și Moldova, precizînd că istoricii și geografii le numeau pe acestea două cu numele Vlahia, zicîndu-le și „mai mare și mai mică; cea de sus, adevăte și mai mare, Moldova; cea de jos și mai mică”, pe aceasta numind-o țara Muntenească¹⁹⁵ pe care Rumânească „numai locuitorii ei o chiamă, și doar unii den ardelenii rumâni”¹⁹⁶. Precizează apoi că numele de vlahi vine de la romani, respingînd, ca și Miron Costin, derivarea lui de la generalul Flaccus¹⁹⁷. Respinge cu indignare și povestea tilharilor de la Roma cu care Laslău Craiul ar fi întemeiat Moldova¹⁹⁸. Relatează legendele descălecatului acesteia, care se văd în letopisetele moldovenilor „măcară că-mi par că multe nu-s adevărate”¹⁹⁹. Scoate în evidență că „vlahii, cum le zic ei [„adevărații bătrîni istorici” și „alții mai încoace”], iară noi rumânii, sîntem adevărați romani...”. „Iară rumânii înțeleg, precizează Stolnicul Constantin Cantacuzino, nu numai ceștea de aici, ce și den Ardeal, carii încă și mai neași sînt și moldo-

¹⁸⁸ *Ibidem*.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 269.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 254.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 255.

¹⁹² Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoriia Țării Rumânești*, intru care să cuprindă numele ei cel dintîi și cine au fost locuitorii ei atunci. Ediție de pe un manuscris necunoscut, îngrijită și comentată de N. Cartoian și Dan Simonescu, Edit. Scrisul românesc, Craiova (f.a.).

¹⁹³ *Ibidem*, p. 3.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 29—30.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 30.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 31.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 40.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 64—66.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 69.

venii și totți cîți și într-altă parte să află și au această limbă...” „... tot romani îi ținem, că toți aceștea dintr-o fîntînă au izvorît și cură”²⁰⁰.

Ideea unității teritoriale, a limbii comune și a numelui comun al românilor constituie preocuparea principală a istoricului Dimitrie Cantemir în cuprinzătoarea sa lucrare *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, scrisă în 1717. Titlul intern al *Hronicului* arată că acesta este „A toată Țara Românească (care apoi s-au împărțit în Moldova, Muntenescă și Ardélul...”²⁰¹). Se ocupă de numele și hotarele Daciei vechi, de cucerirea și colonizarea ei romană, combate povestea cu Laslău Craivi în trei capitole speciale²⁰². Menționează că autorii acestei povești vorbesc despre Moldova și „țara muntenescă” ca fiind „amîndoaă Valahiile...”²⁰³. Pentru autorul *Hronicului*, *Daco-Romania* cuprinde toate țările românești²⁰⁴. Un capitol în care afirmă că după „tălmăcirea numelui Dachiei în Volohia, multă vreme, toate trei țările pomenite [Transilvania, Moldova și Țara Românească], cu un nume s-au numit, pînă adecă cînd Domniia, dintr-una în doaa s-au despărțit, pe care vreme, Parté Valahiei cé mai mare, de pe apa Moldova, numele a toată țara mutînd, s-au numit Moldova; singură țara Muntenescă, cu numele Valahii rămîind”²⁰⁵. Întrebîndu-se de ce Moldova și Țara Românească, „supt un nume a Valahii cuprinzîndu-să”, cîtă vreme au fost sub o singură stăpînire, iar după ce s-au despărțit, Moldova în timpul lui Dragoș Vodă și Muntenia sub Negru Vodă, ele au luat nume diferite, Dimitrie Cantemir răspunde că cea dintîi și-a luat nume de pe apa Moldovei, iar a doua și-a ținut „numele cel de bolgari pus Volohia, sau Valahia, carele în limba noastră, să zice țara Românească”²⁰⁶. În continuare, el arată că polonii, rușii „și alte limbi toate, cite de la Moldova spre Crivăț trăiesc” au continuat să numească pe moldoveni volohi „adecă romani...” cum îi „cheamă și pînă astăzi”²⁰⁷. Numele Muntenia dat Țării Românești, arată cu dreptate marea istoric, a fost pus de moldoveni, care „schimbîndu-și ei singuri numele, precum am zis, au schimbat și [pe cel] a [l] muntenilor, căci îi spre părțile munților mai mult lăcuind, li-au zis munteni, adecă: oameni la munte trăitori, și țării lor, țara muntenescă”²⁰⁸. Derivarea numelui Muntenia, atragem atenția, de la munte nu stă însă în picioare, ea fiind mult mai complicată decît își închipuia autorul *Hronicului*. Găsind iarăși o explicație corectă, el arată îndată că polonii, rușii și „alte limbi”, care n-au acceptat numele de moldoveni, rămîind la cel de volohi, au luat de la ei numele ce-l dădeau muntenilor, zicîndu-le însă molténi²⁰⁹. Apusenii au păstrat totuși vechea denumire de valahi²¹⁰, atît pentru moldoveni cît și pentru munteni.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 70.

²⁰¹ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române de Gr. G. Tocilescu, București, 1901, p. 57.

²⁰² *Ibidem*, p. 135–138, 139–144 și 144–150.

²⁰³ *Ibidem*, p. 111.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 181.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 304. Într-unul din ultimele capitole, Cantemir scrie totuși că toate cîte sau scris despre „Boul cel sălbatec”, despre căteaua Molda și apa Moldovei sînt „basmе din slabi și proști crieri scornite...” (*ibidem*, p. 471).

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 305.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 305–306.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 306.

²⁰⁹ *Ibidem*.

²¹⁰ *Ibidem*.

Prin lucrările lui Miron Costin, a Stolnicului Constantin Cantacuzino și prin *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir s-a creat o bază teoretică pentru întrunirea poporului român de pe teritoriul Daciei antice într-un singur stat românesc. Înlocuirea domnilor pămînteni cu domni fanarioți după 1711 în Moldova și în Țara Românească a frinat însă continuarea acestei mișcări ideologice în cele două principate, dar în Transilvania ideile celor trei istorici au încolțit și s-au dezvoltat, ca ideologie a dacoromânismului, servind în bună parte mișcării naționale românești care a luat naștere în ultimile două decenii ale sec. XVIII, promovată de istoricii și filologii Școlii Ardelene. Samuil Micu și Gheorghe Șincai, doi din promotorii acesteia, au publicat la Viena în 1780 în limba latină o gramatică a limbii române sub titlul *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* (retipărită într-o nouă ediție, la Buda, în 1805, de Gheorghe Șincai), demonstrînd unitatea și coeziunea limbii române. Dacă lucrarea lui Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*²¹¹, scrisă în 1796, care îndeamnă pe românii din Principate să-și unească forțele și să cultive limba română, n-a fost tipărită, deși a putut fi citită în manuscris, iar vasta culegere de materiale a lui Gheorghe Șincai, *Cronica românilor și a mai multor neamuri*, a așteptat aproape o jumătate de secol pînă a fi publicată în întregime, în schimb Petru Maior a izbutit să-și tipărească, în 1812 la Buda, valoroasa sa lucrare, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, care reia și sistematizează, dîndu-le un caracter polemic, tezele referitoare la unitatea teritoriului, a numelui și a limbii, dar în special teza continuității romane în Dacia, dezbătute în scrierile lor de cei trei istorici români din a doua jumătate a sec. XVII și din primele decenii ale sec. XVIII. Fiind „singura scriere istorică ce a văzut în epocă lumina tiparului” ea a incendiat, cum spune Maria Protase, autoarea lucrării *Petru Maior: un ctitor de conștiințe*, apărută acum doi ani, „conștiințele românilor de pe ambele versante ale Carpaților”²¹².

Aceste lucrări, împreună cu altele, într-o vreme tulburată de ideile revoluției burgheze din Franța, cunoscute de români, în special de cei din Principate, cum erau adesea numite împreună, în termeni diplomatici, Moldova și Țara Românească, au dezvoltat în primele decenii ale sec. XIX ideologia națională a poporului român. Transilvania, Moldova și Țara Românească au început să apară, în ochii celor mai înaintați dintre români, ca niște denumiri provinciale ale unor țări care urmau să fie unite într-un singur stat, al cărui nume trebuia să reprezinte națiunea. Samuil Micu, Gheoghe Șincai și Petru Maior deschideau prin scrierile lor o largă cărare dacoromânismului, pîrînd a indica numele Dacia pentru viitorul stat românesc la care visau, direcție întărită și de lucrarea boierinașului Dionisie Photino, *Istoria Țis pâlai Dakias, tâ nîn Transilvanias, Vlahias kai Moldavias*, apărută la Viena în 1818, a cărei tipărire a fost probabil sprijinită material din București. Numele Dacia e folosit în această epocă și în memorii și manifeste rămase manuscrite, cum este, de pildă, mani-

²¹¹ Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*. Editată cu o introducere de Cornel Cîmpeanu, Edit. științifică, București, 1963, p. 79–80.

²¹² Maria Protase, *Petru Maior: un ctitor de conștiințe*, Edit. Minerva, București, 1973, p. 199.

festul *Obșteasca tînguire*, scris probabil în octombrie 1821²¹³, sau în *Voroava asupra Țării Moldaviei* a lui Vasile Murguleț, unde găsim cuvintele privitoare la hotarele țării : „... însă atunci cînd purta numele cel cinstit di Dachie...”²¹⁴. Considerînd că numele Daciei se putea acorda bine cu țelurile naționale ale românilor de pe cuprinsul fostului ei teritoriu, fără a lovi în interesele celor trei imperii feudale-absolutiste vecine, M. Kogălniceanu a editat în 1840 la Iași revista „Dacia literară”, al cărei nume arăta și programul său politic. În editorialul primului număr el spunea că revista e „o foaie carea făcînd abstracție de loc ar fi numai o foaie românească, și prin urmare s-ar îndeletnici cu producțiile românești, fie din orice parte a Daciei...”. În același spirit dacoromânist a apărut la București, în redacția lui A. Treb. Laurian și a lui N. Bălcescu, „Magazinul istoric pentru Dacia”. Considerînd istoria „cea dintîi carte a unei nații” editorii „Magazinului...” declarau în prospectul noii publicații ca „românii din cîte trele provincii ale Daciei” erau lipsiți de o istorie națională²¹⁵.

Deși cultivat cu stăruință numele Daciei n-a putut deveni și numele statului unitar al poporului român ; Dacia a rămas însă în mintea românilor o imagine a statului lor național. Așa o prezintă A. Treb. Laurian, într-un capitol special, *Geografia modernă a Daciei*, al manualului său *Istoria românilor din timpurile cele mai vechi pînă în zilele noastre*. Edițiunea IV, București, 1873, și într-o *Hartă a Daciei moderne*, imprimată în 1868.

Al doilea element component al dacoromânismului, purtînd direct numele poporului român și prestigiul marelui stat roman din antichitate, a putut, într-un timp cînd mișcările naționale din toată Europa se intensificau, să devină stindardul luptei pentru unitatea națională a românilor. Românismul a fost pus în mișcare de Școala Ardeleană și oameni influențați de ea, cum au fost Gheorghe Asaki în Moldova și Gheorghe Lazăr în Țara Românească, l-au transplantat la sud și est de Carpați în al doilea deceniu al sec. XIX. Influențat de acest curent și de ideile revoluției burgheze din Franța, unde călătorise (ca și în alte state occidentale), Daniil Philippide, profesor un timp la Academia Domnească din Iași²¹⁶, cu limbă de predare greacă, a publicat în 1816 la Leipzig două cărți : *Istoria Țis Roumuniás și Gheographicón Țis Roumuniás*, în care atît istoria cît și teritoriul poporului român erau cuprinse în întregime lor, — pasagii cuprinzătoare fiind acordate și românilor din Pind. Era prima oară cînd țara locuită de români a fost numită cu termenul ei etnic, prin traducerea română a termenului Valahia. Cele două lucrări ale lui Daniil Philippide n-au avut însă o difuzare apreciabilă, din care cauză multă vreme în Principate au rămas necunoscute. Nu cred, deci, cum afirmă Victor Popa, că Aaron Florian ar fi luat numele de România de la Philippide²¹⁷. E mult mai probabil că termenul România a fost creat

²¹³ *Răscala din 1821. Izvoare narative*, vol. V, Edit. Academiei (București), 1962, p. 532.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 535.

²¹⁵ N. Bălcescu, *Opere I Scrieri istorice, politice și economice 1844—1847*. Ediție critică de G. Zane și Elena Zane. Edit. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1974, p. 89.

²¹⁶ N. Bănescu, *Viața și opera lui Daniil (Dimitrie) Philippide*, în „Anuarul Institutului de istorie națională”, publicat de Alex. Lapedatu și Ioan Lupas, București, 1924, p. 123—125.

²¹⁷ Victor Popa, *Cîteva date în legătură cu adoptarea numelui de „România”*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”. Series V. Fasciculus 1959 ; Historia Cluj, p. 87.

în cercul din jurul lui Eftimie Mușu, după stabilirea acestuia în 1836 la București, și al lui Ioan Cimpineanu. Mișcarea românistă s-a dezvoltat în anii 1834—1839 în special în 1837, anul cel mai agitat, când a avut loc înfruntarea din Adunarea Obștească privind introducerea articolului adițional în Regulamentul Organic al Țării Românești. La 20 decembrie 1837 a fost publicat la București un număr de probă al viitorului ziar „România”, care, începînd de sîmbătă 1 ianuarie 1838 a apărut zilnic, afară de duminică, avînd ca redactori pe Aaron Florian și pe G. Hill. Într-o „Înștiințare” care anunța că va apare „România” se arăta că apariția acesteia era determinată de „înaintarea ce a făcut duhul românesc” și de „lățirea gustului citirii în patria noastră”, atrăgîndu-se atenția că ea se adresează „cătore toți care vorbesc și citesc limba ei, atît aici în patria sa, cît și în țările vecine cu care este învecinată...”. Numele gazetei fiind „dovadă de duhul ce o însuflețește...”. Apărînd zilnic tot anul 1838, ziarul a impus atenției românilor numele de România. În ultimul număr din 31 decembrie 1838 redactorii și editorul Frid. Valbaum, anunțînd încetarea apariției „României”, aminteau că „...fatalități care apasă multe lucruri lumești o silesc să înceteze...” căroia li se adăuga și insuficiența mijloacelor materiale. În anul următor, 1839, Aaron Florian a publicat la București un *Manual de istoria Prințipatului României, de la cele dintîi vremi pînă în zilele noastre...*, prin care introducea, aproape oficial, în lumea școlară, numele România propagat întregul an precedent prin ziarul cu același nume.

Curînd, *România* ca nume al Țării Românești și, tot mai mult ca numele țării întregului popor român, s-a impus mai ales în rîndurile aderenților mișcării revoluționare. Participant la mișcarea din 1840 din Țara Românească, francezul J. A. Vaillant, fost profesor la Colegiul Național Sf. Sava din București, refugiat în Moldova, de unde însă a fost silit să plece, a publicat în 1844 la Paris, în trei volume, lucrarea *La Romanie, ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des Peuples de la Langue d'or Ardéliens, Vallaques et Moldaves, résumés, sous le nom de Romans*, — lucrare care făcea cunoscut în Occident numele întregii țări locuite de români. În *Avant-Propos* se aminteau vechea Dacie, unde locuiește un popor care a implantat aci geniul lui Traian și care, apoi, a conservat numele romanilor”. Se descrie Dacia, cucerirea și colonizarea ei, se face istoria „Moldo-Valachiei” și se prezintă cultura românilor. În anii următori, cu toată impunerea prestigioasă a numelui *Dacia* și cu relansarea termenului Moldo-Valachia de către J. A. Vaillant în 1844 în lucrarea menționată și de M. Kogălniceanu în 1846 în broșura apărută la Paris cu titlul *Moldavie. Récit des troubles de Jassy pendant les journées du 24, 25, 26 Janvier 1846*²¹⁸, publicat par Georges Dairnvael, utilizarea numelui România s-a extins, avînd ca pionieri pe tinerii intelectuali.

Un rol important în însușirea de către români a numelui România, pentru viitorul lor stat unitar, a avut generația tînărie din ajunul revoluției de la 1848. Numele România e folosit de Societatea studenților români din Paris în manifestul lansat la 25 iulie 1846, semnat de Ion Ghica, președinte, Scarlat Vîrnăv, casier, C. A. Rosetti, secretar, în prima lui

²¹⁸ În *Anul 1848 în Principatele Române...*, Tomul I, București, 1902, p. 13 = „le peuple moldo-valaque” și „la Moldo-Valachie...”.

frază : „Vino, Românie, să-ți iei rangul tău cel dintâi, lucrarea ta cea veche”²¹⁹. Cu prilejul revelionului anului 1847, în [Cuvîntare ținută la Societatea studenților români din Paris], democratul revoluționar N. Bălcescu afirma că „*Românismul* dar este steagul nostru...”²²⁰. punînd deci accentul pe denumirea etnică a românilor. La 17 ianuarie același an, cu prilejul manifestării studenților români din Paris în onoarea lui Edgar Quinet, D. Brătianu, în cuvîntarea sa, pronunța numele României²²¹, dar în *Statutele Asociației literare a României* se utiliza și expresia Prințipatului României²²². Impresionante sînt cuvintele lui N. Bălcescu pentru România, adresate la 29 noiembrie 1847 din Paris lui V. Alecsandri, inducerat de moartea logodnicei sale Elena Negri. Poetul, scrie N. Bălcescu, să-și „întoarcă” dragostea către un „obiect mare și nepieritor...”. „Și ce e maimare pentru om decît țara sa ? (...). „România va fi iubita noastră...”²²³.

Revoluția de la 1848, a cărei țintă neînscrișă în programe era unirea celor trei țări române într-un singur stat democrat, a extins utilizarea termenului România, atît în sensul restrîns echivalent Țării Românești, cît și în sensul larg, cuprinzînd întregul teritoriu locuit de poporul român. Curînd, în urma Marii Adunări Naționale de la Blaj din 3 — 5/15 — 17 mai 1848, Vasile Alecsandri, refugiat în Transilvania de aproape două luni, a publicat în „Foaie pentru minte, inimă și literatură” din 14 iunie poezia *Hora Ardealului*, în care se află și strofa : „Hai să dăm mină cu mină/ Cei cu inima română// Să-nvîrtim hora fiăției// Pe pămîntul României”. Scrise și publicate în Transilvania de un moldovean, versurile indicau termenul cu înțeles larg, România, cuprinzător al întregului teritoriu românesc.

Dacă *Proclamația de la Islaz* din 9 iunie 1848 folosește un termen deosebit, „Țeara Română”, în schimb presa revoluționară din București popularizează numele România. Astfel „Pruncul român”, gazeta lui C.A. Rosetti, are chiar în primul număr din 12 iunie un articol „Trăiască România”, iar „Poporul suveran” tot în primul număr din 19 iunie utilizează același nume, România. Mai mult chiar, la București apare, de la 18/30 iunie pînă la 28 august/9 septembrie gazeta „Romania” în limba germană, difuzată și în țările de limbă germană²²⁴. Tot în București a apărut de la 6 august la 10 septembrie 1848 gazeta „România” (în limba română) cu subtitlul „Libertate, Egalitate, Fraternitate”, avînd redactor responsabil pe G. A. Baronzî. În editorialul primului număr, *Apel către toți românii*, se scrie că gazeta se va mări împreună „cu țara al căreia nume scump poartă, [și va intra] în rîndul jurnalelor și al statelor celor luminate ale Europei”.

²¹⁹ *Ibidem*, p. 17.

²²⁰ N. Bălcescu, *Opere...*, București, 1974, p. 39 și 40.

²²¹ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 39 și 40.

²²² *Ibidem*, p. 45.

²²³ N. Bălcescu, *Opere IV. Corespondență. Scrisori. Memorii. Adrese. Documente. Note și Materiale*. Ediție critică de G. Zane, Editura Academiei, București, 1964, p. 82.

²²⁴ *Publicațiile periodice românești (ziare, gazete, reviste)*, Tom. II. Catalog alfabetic : 1907—1918. *Supliment : 1790—1906*. Descriere bibliografică de George Baiculescu, Georgeta Răduică și Neonila Onofrei, Editura Republicii Socialiste România. București, 1969, p. 802—803. Cf. și Georgeta Răduică, *O publicație pașoptistă necunoscută*, în „Contemporanul”, București, 20 iulie 1965, p. 9.

N. Bălcescu, firese, utilizează termenul încă nou România, într-o scrisoare a sa din 16 iulie 1848 adresată lui Ion Ghica ²²⁵. Și Costache Negri, unul dintre conducătorii exilaților moldoveni, utilizează termenul România în toastul rostit la Paris, la 27 decembrie 1848, în amintirea lui Ștefan cel Mare, atît în cuprinsul toastului cit și în încheiere, cînd a spus „Trăiască unita Românie” ²²⁶.

Cîteva din ziarele progresiste franceze — „La Démocratie Pacifique” la 30 aprilie și la 26 iulie 1848; „La Réforme” la 19 iulie — utilizează termenul Roumanie ²²⁷.

După înăbușirea revoluției în Țara Românească, exilații foloseau aproape normal același termen tot mai des, în corespondența și lucrările adresate românilor, dar, uneori, și în memorii adresate guvernelor occidentale. Așa face A. G. Golescu într-un proiect de petițiune către Adunarea Națională a Franței în 1848 ²²⁸, Ioan Maiorescu în *Memoriul dat Ministerului Germaniei* în Frankfurt la 17 septembrie 1848 ²²⁹, N. Bălcescu, în apelul adresat din Constantinopol la 8 martie 1849, *Către emigrația moldo-română din Paris* în cuvintele: „românii din toate părțile României . . .” ²³⁰, A. G. Golescu către Ion Ghica la 27 iunie 1849: „. . . faire vivre le nom de Roumanie” ²³¹, C. A. Rosetti către Ion Ghica la 20 aprilie 1849 ²³² etc. Un rol important în însușirea numelui România a avut apariția în septembrie 1850 la Paris a revistei „România viitoare”, sub redacția unui comitet din care făceau parte și N. Bălcescu, C. A. Rosetti, D. Brătianu și V. Mălinescu. Revista a publicat, anonim și, poemul *Cîntarea României* al lui Alecu Russo, introducerea lui N. Bălcescu, și un editorial în care termenul România e, firese, utilizat: „Niciodată încrederea în viitorul României, una, mare și nedespărțită, nu a ieșit din inimele noastre”, declară membrii Comitetului de redacție. Peste aproape un an, în manifestul către români din 1 iulie 1851, scris de C. A. Rosetti, dar semnat de N. Bălcescu, N. Golescu și C. A. Rosetti se declară că numai exilații „au fericirea de a putea vorbi și lucra pentru România întregă. . .”, și se încheie: „Trăiască România liberă și nedespărțită” ²³³. Revista „Republica Română”, nr. 1 din noiembrie 1851, apărut la Paris, folosește normal termenul de România. Dacă în februarie 1852 cenzura îl oprește pe V. Alecsandri să scoată la Iași revista „România literară”, el poate s-o editeze, săptămînal, aproape întregul an 1855, popularizînd astfel numele viitor al țării în Moldova.

Termenul România e destul de cunoscut în mase în 1857 cînd Adunările ad-hoc au fost chemate să exprime dorințele Principatelor. La 7 octombrie 1857 Adunarea ad-hoc a Moldovei a cerut, între altele, „Unirea

²²⁵ N. N. Bălcescu, *Opere* IV. . . , p. 98.

²²⁶ C. Negri, *Scrieri*, I. Text ales, stabilit, note și studiu introductiv de Emil Boldan. Edit. pentru literatură, București, 1966, p. 125.

²²⁷ Olimpiu Boitoș, *Raporturile românilor cu Ledru-Rollin și radicalii francezi în epoca revoluției de la 1848*, București, 1940, p. 102, 124 și 128.

²²⁸ Ion Ghica, *Amintiri din pribegia după 1848*, I. Comentate de Olimpiu Boitoș, Editura scrisur românesc, Craiova (1940), p. 113.

²²⁹ *Ibidem*, p. 118.

²³⁰ N. Bălcescu, *Opere*, IV. Corespondență. . . , p. 135.

²³¹ Ion Ghica, *op. cit.*, p. 214.

²³² *Ibidem*, p. 72 și 74.

²³³ N. Bălcescu, *Opere*, Tomul I, Partea a II-a. . . , București, 1940, p. 282 și 286.

ambelor Principate într-un singur Stat sub numele de România”²³⁴. Peste două zile, Adunarea ad-hoc a Țării Românești a cerut și ea „Unirea țărilor România și Moldova într-un singur Stat și sub un singur guvern”²³⁵. Convenția de la Paris, semnată la 7/19 august 1858 de reprezentanții celor șapte puteri europene, semnatare ale tratatului de la Paris din 1856, a respins însă numele de România, impunând termenul *Principatele Unite ale Moldovei și Țării Românești* (Principautés Unies de Moldavie et de Valachie)²³⁶.

Cum românii n-au renunțat la desăvârșirea unirii Principatelor — nici la unirea întregului teritoriu românesc într-un singur stat național — ei n-au renunțat nici la denumirea națională România, care însemna totodată sfârșitul fărâmițării feudale și trecerea la orînduirea burgheză. Tinărul istoric și filolog Bogdan Petriceicu Hasdeu a redactat deci, de la 2 la 16 ianuarie 1859, în momentul istoric al primului pas către unirea deplină a Moldovei și Țării Românești, la Iași, o publicație periodică numită „România”. Oficial însă au fost menținute numele Moldova și Țara Românească, în cadrul formulei impuse prin Convenția de la Paris, până la contopirea celor două principate într-un singur stat cu un singur guvern, dar la 24 ianuarie 1862, în fața ambelor Adunări electivă întrunite într-o singură Adunare Națională și a guvernului unic, Alexandru Ioan Cuza, consacărînd completa Unire a Principatelor, a declarat despre Unire : „V-am zis că ea va fi precum România o va dori și o va simți”²³⁷. Prin declarația capului statului, se anunța și oficial numele nou al țării.

În actele interne s-a utilizat, după 1862, tot mai des termenul România, fără a se renunța la numele Principatele Unite, impus de cele șapte puteri semnatare ale Convenției de la Paris din 1858, termen căruia i se adăuga, începînd cu 6 februarie 1863, adjectivul *Române*. Astfel, numele România apare în proiectul de *Lege pentru organizarea puterii armate în România*, votat de Adunarea electivă, publicat la 12/24 februarie 1864 în ziarul oficial al țării²³⁸. Cu toată împotrivirea majorității puterilor semnatare ale Convenției de la Paris, Cuza persevera să impună și în relațiile sale diplomatice numele România. Astfel, în scrisoarea adresată la 11 noiembrie 1863 lui Napoleon III, el utilizează acest termen²³⁹, cum face și în memoriul ce-l înaintează la 1 octombrie 1865 aceluiși împărat²⁴⁰, termenii *Moldavie* și *Valachie* fiind arătați ca nume ale fostelor principate, precum și în scrisoarea de răspuns din 29 octombrie/10 noiembrie 1865 la scrisoarea marelui vizir referitoare la răscoala din 3/15 august același an²⁴¹.

Diplomații puterilor semnatare ale Convenției de la Paris au utilizat, în timpul domniei lui Cuza, termenul impus de Convenție, dar în conver-

²³⁴ Dimitrie A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. VI Partea I. *Divanul ad-hoc al Moldovei din 1857*, București, 1896, p. 68.

²³⁵ *Ibidem*, Partea a II-a, *Divanul ad-hoc al Munteniei din 1857...*, București, 1896, p.44.

²³⁶ Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, *Acte și Documente...*, vol. VII, București, 1892, p. 307.

²³⁷ Cuza Vodă... *Mesagi, proclamații, răspunsuri și scrisori oficiale ale lui...*, Vălenii de Munte, 1910, p. 64.

²³⁸ „Monitorul, Jurnal oficial al Principatelor Unite Române”, din 12/24 februarie 1864, p. 143.

²³⁹ R. V. Bossy, *Agencia diplomatică a României în Paris și legăturile politice franco-române sub Cuza-Vodă*, București, 1931, p. 294 și 295.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 282—283 și 285—286.

²⁴¹ A. D. Xenopol, *Domnia lui Cuza-Vodă*, vol. II, Iași, 1903, p. 430—433.

sații, ambasadorul francez la Constantinopol, de Moustier, a folosit și termenul *Roumanie*, cum raportează Internunțiuul Prokesch von Osten la 29 mai 1864, c-ar fi spus ambasadorului britanic Sir Henry Bulwer: „Se calomniază Franța... presupunând-o favorabilă visului de independență politică a României”²⁴². Tot Prokesch von Osten, la 6 iunie același an, atribuie ambasadorului francez, de Moustier, cuvintele „Franța... vrea să întărească Imperiul Otoman printr-o Românie autonomă, credincioasă vasală a Porții...”²⁴³. Tendința introducerii termenului Românie nu convenea nici Porții, nici guvernului britanic, al cărui ministru de Externe, John Russell, adresându-se lui Sir Henry Bulwer la 16 iunie 1864, utiliza vechea denumire *Moldo-Wallachia*²⁴⁴, care, sub forma franceză, „la Moldo-Valachie”, era utilizată și de Mensdorff-Pouilly, ministrul de Externe austriac, într-o notă din 16 ianuarie 1866 către ambasadorul habsburgic la Londra²⁴⁵.

Românii au perseverat însă să-și impună, cel puțin în actele interne, numele Românie, căci cu începere de la 23 ianuarie 1866 ziarul oficial al țării s-a intitulat „Monitorul, Jurnal oficial al României”, iar Constituția votată în același an de Adunarea Constituantă prevede în primul ei articol: „Principatele Unite Române constituie un singur stat indivizibil, sub denumirea de Românie”²⁴⁶.

Prin stăruința guvernului român termenul a fost utilizat și în unele acte internaționale, cum au fost Convenția telegrafică româno-rusă din 8-20 august 1868²⁴⁷, Convenția consulară româno-rusă din 22 noiembrie 1869²⁴⁸, Convenția din 1872 dintre Austro-Ungaria și România pentru joncțiunea căilor ferate²⁴⁹, Convenția comercială, vamală și de navigație din 22 iunie 1875 dintre România și Austro-Ungaria²⁵⁰ ș.a. Introducerea lui curentă în documente de drept internațional a fost însă înscrisă în tratatul de la Berlin din 13 iulie 1878, prin care, în art. 43, odată cu independența, se recunoștea și numele României²⁵¹.

Procesul înlocuirii vechilor nume provinciale, de origine feudală, ale diferitelor părți ale teritoriului românesc, prin numele național Românie a continuat însă pînă în 1918, cînd el s-a încheiat prin întrunirea întregii țări locuite de români într-un singur stat unitar. Trecerea la noua

²⁴² R. V. Bossy, *L'Autriche et les Principautés-Unies*, Bucurest, 1938, p. 370.

²⁴³ *Ibidem*, p. 375.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 382.

²⁴⁵ *Ibidem*, p. 405.

²⁴⁶ „Monitorul Jurnal Oficial al României”, nr. 142 din 1/13 iulie 1866 și Dionisie Ionescu, Gheorghe Țuțui, Gheorghe Matei, *Dezvoltarea constituțională a Statului Român*. Edit. științifică, București, 1957, p. 469/Anexa VI/.

²⁴⁷ M. Mitițineu, *Colecțiune de Tratatete și Convențiunile României cu Puterile Străine de la anul 1368 pînă în zilele noastre*. București, 1874, p. 202.

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 240.

²⁴⁹ *Ibidem*, p. 330.

²⁵⁰ M. A. E. Conv. Com., dos. nr. 19, folio 197-A, original: [Împuternicirea dată de Francisc-Iosif contelui Julius Andrassy pentru semnarea Convenției comerciale, vamale și de navigație din 1875 dintre Austro-Ungaria și România].

²⁵¹ Ministerul Afacerilor Străine al României, *Documente oficiale din corespondența diplomatică de la 5/17 octombrie 1877 pînă la 15/27 noiembrie 1878*. Prezentate Corpurilor legiuitoare în sesiunea anului 1880—1881. București, 1880, p. 321. Cf. și *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. V (1878—1879), Edit. Academiei, p. 382.

orînduire socialistă a adăugat numelui național termenii caracterului social-economic și politic al noului regim al statului, care se numește Republica Socialistă România, termen cu adîncă semnificație, întrucît el exprimă unitatea națională indestructibilă a teritoriului românesc în în cadrul statului națiunii socialiste române.

LA SIGNIFICATION DE LA DÉNOMINATION DES ETATS HISTORIQUES ROUMAINS

RÉSUMÉ

Prenant pour point de départ la thèse concernant la meilleure compréhension de la constitution des Etats par la manière dont s'est formé leur nom, on présente l'origine du nom de certains Etats européens, en aboutissant à l'affirmation du caractère complexe de la dénomination des Etats roumains historiques. Le problème de l'origine de cette dernière a été étudié par certains historiens roumains, mais seulement en partie.

La Dacie a été le premier état créé pendant l'antiquité sur le territoire de la Roumanie; son nom provenait des tribus connues par les Romains sous le nom de Daces, tandis que les Grecs désignaient toutes les tribus thraces de Dacie sous la dénomination de Gètes. Peu après, l'empereur Trajan a réorganisé la Dacie sous la forme d'une province, de sorte qu'à l'antiquité l'organisation d'Etat a eu au moins une existence d'environ 400 ans sur le territoire dace. Aux yeux des Roumains, la Dacie a été, à partir du XVIIe siècle, une image de leur Etat unitaire.

Après le retrait de l'administration romaine, pendant près de 800 années, aucun Etat n'y fut organisé, car les peuples migrants s'écrasaient réciproquement, de sorte que les autochtones roumains, agriculteurs et éleveurs, ont pu conserver leur nom, considérant en tant que pays roumain — bien que non organisée en tant qu'Etat — tout le territoire qu'ils habitaient.

Les peuples étrangers n'ont pas désigné les Roumains par leur propre nom, mais par celui de *Valahi* (Valaques) et par ceux dérivant de ceux-ci : vlahi, olahi, voloși, iflak, bloc, le terme *valahi* provenant du nom donné initialement par les anciens Allemands aux Galles et puis aux Galles romanisés, nom qui, aux IVe — Xe siècles, désignait les Romains. Les premiers „pays” roumains connus par les écrivains byzantins (qui se donnaient eux mêmes la dénomination de „romei” et à leur empire, celle de *Romania*) ont été dénommés „*vlahi*”, bien que l'on ait reconnu l'origine romaine des „*vlahi*”.

La première formation étatique existant sur le territoire de la Roumanie a été le voievodat de Gelou, sis entre le Someș et le Mureș moyen, annexé, à mon avis, par les Hongrois durant la seconde moitié du XIe siècle. Elle a été désignée dans les documents écrits en latin sous la dénomination de „Transylvanie” (Transsylvania) soit le pays d'au-delà des forêts — Sylvania — qui la séparait de la plaine de Tisza. Au cours des premiers siècles, la Transylvanie ne comprenait qu'une partie de la future principauté connue sous ce nom — donc, sauf le pays de Bîrsa, le pays de Făgăraș, le pays des Sicules, Septem Castra (Siebenbürgen), le pays de Hațeg et le Maramureș.

Après la consolidation de la domination hongroise en Transylvanie et la fondation de la Moldavie, seul l'Etat situé entre le Danube et les Carpats Méridionales a été dénommé Valachie, dans les actes slaves Vlaşcoe-Zemlea et même encore Ungrovlahişcoe dans les actes concernant l'église orthodoxe, terme imposé par la patriarchie de Constantinople. La Curie papale a employé dans les documents latins les termes Vlahia et Valachia en tant que dénomination de cet Etat. La chancellerie hongroise a évité de désigner la Valachie par son nom traduit en latin, Valachia, utilisant un terme dénué de sens ethnique, Transalpina, soit le pays d'au-delà des Alpes (Carpates Méridionales). Après la fondation de la Moldavie, dans l'intérieur de celle-ci le terme Transalpina a été traduit, de manière forcée, par Muntenia que les Moldaves ont transmis aussi aux Polonais sous la forme Moltany et, sporadiquement, à partir du XVIIe siècle, même en Valachie.

Le troisième Etat roumain, la Moldavie s'est vu attribuer cette dénomination par ses fondateurs Dragoş et Bogdan, d'après le nom de la capitale Civitas Moldaviensis, pour la différencier de la Valachie. La dénomination dérive de l'ancien nom Molde, celui de la ville fondée pendant la période même de la domination tartare, près l'exploitation manière, par les colons Saxons. De cette dénomination de la capitale on a abouti à celle du pays. La Moldavie est demeuré longtemps une dénomination de chancellerie, ses habitants portant aussi le nom de Roumains et les étrangers la désignant, jusqu'au XVIIe siècle, toujours par la dénomination de Valachie dans les actes latins, et par des dérivés de celle-ci en polonais, russe, allemand et français.

L'intensification de la production de marchandises aux XVIIe et XVIIIe siècles sapait le morcellement féodal du territoire roumain et ouvrait la voie à la concentration de celui-ci en un seul Etat, processus soutenu par l'idéologie „dacoromaniste” de l'historiographie roumaine de l'époque, développée par les historiens et les philologues de l'Ecole Transylvaine et par le mouvement national bourgeois-démocratique de la veille de la révolution de 1848. Quelque temps durant, en suivant la tradition humaniste, le nom qui semblait s'imposer au futur Etat unitaire roumain était celui de Dacie, mais il fut remplacé par le terme à sens ethnique, Roumanie. En dépit de l'opposition des empires féodaux-absolutistes voisins, le nom de Roumanie fut imposé par les Roumains à l'Etat créé en 1859 par suite de l'union de la Moldavie et de la Valachie, tout d'abord dans les actes internes et puis, couramment, par suite du traité de Berlin dans les actes concernant les relations internationales et ayant trait à l'Etat roumain.

Le processus de remplacement des anciennes dénomination provinciales, d'origine féodale, des différentes parties du territoire roumain, par la dénomination nationale de Roumaine a continué cependant jusqu'en 1918, où il s'acheva par l'union de tout le pays habité par les Roumains en un seul Etat unitaire. Le passage au nouveau système socialiste a relevé ensuite le nouveau caractère du pays, qui a été dénommé la République Socialiste de Roumanie, dénomination à profonde signification socio-économique et nationale, vu qu'elle exprime l'unité indestructible du territoire de la Roumanie dans le cadre d'un Etat de la nation socialiste roumaine.

PROBLEMELE ACTUALE ALE CUNOAȘTERII ISTORICE ÎN ANTI-DÜHRING

DE

VASILE LIVEANU

Lucrările lui Engels incită la reflexii în variate probleme de teorie a istoriei. Ne vom referi aici numai la aspectele cunoașterii istorice abordate în *Anti-Dühring* — îndemnați și de impresia că ideile asupra cunoașterii istorice expuse în această carte și de mai ales problematica¹ pe care ele o ridică, nu sînt menționate în lucrările cercetătorilor marxiști participanți la dezbaterile contemporane din domeniul teoriei istoriei.

ȘTIINȚE SOCIALE — ȘTIINȚE ISTORICE

În capitolul IX al primei secțiuni a cărții, intitulat *Morală și drept. Adevăruri eterne*, Engels combate concepția lui Dühring despre existența unor principii morale și juridice eterne și despre adevărurile eterne. Cu acest prilej Engels a expus dialectica adevărului relativ și absolut. Cunoașterea umană are capacitatea de a ajunge la adevărul *obiectiv*, adică la reflectarea adecvată a realității independente de conștiință. Realitatea obiectivă fiind infinită și în continuă mișcare, cuprinderea, reflectarea ei în mințile oamenilor finiți are caracterul unui *proces*, și anume a unui proces *infini*. Adevărul absolut nu se realizează prin obținerea unor concluzii definitive, ultime, date odată pentru totdeauna, ci prin succesiunea unui șir nelimitat progresiv de adevăruri relative. În opoziție cu metafizica dialectica materialistă subliniază procesualitatea, ineputabilitatea, perfectibilitatea cunoașterii, realizarea adevărului obiectiv printr-o sumă infinită de adevăruri *relative*; în opoziție cu agnosticismul și scepticismul ea subliniază conținutul *obiectiv* al adevărilor relative, integrarea lor în procesul de cunoaștere a adevărului absolut¹.

După ce a discutat în lumina acestei concepții problema adevărilor eterne, ultime, definitive, în domeniul matematicii și al științelor naturii, apoi în domeniul științelor biologice, Engels s-a oprit și la problema adevărilor eterne, în „științele istorice care cercetează în succesiunea lor istorică și în starea lor actuală condițiile de viață ale oamenilor, relațiile sociale,

¹ Marx-Engels, *Opere*, vol. 20 (acest volum cuprinde lucrările *Domnul Eugen Dühring revoluționează știința și Dialectica naturii*, București, Edit. Politică, 1964, p. 37, 85—86, 89. Dacă în *Anti-Dühring* Engels accentuează aspectul relativ al cunoașterii umane, în *Dialectica naturii* accentuează caracterul ei absolut, conținutul ei obiectiv (*Ibidem*, p. 531—532) iar în „*Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filozofiei clasice germane*” dezvoltă ideea cognoscibilității lumii.

formele juridice și de stat cu suprastructura lor ideală : filozofia, religia, arta". Se vede de aici că Engels includea istoria în același grup de științe cu cele care studiază starea *actuală* a societății. Mai mult, el considera ca și Marx ², că toate științele sociale sînt științe istorice. Referindu-se în *Anti-Dühring* la economia politică, el scria că aceasta cercetează o „materie istorică, adică un material în continuă schimbare” ³. Științele sociale indiferent dacă studiază prezentul sau trecutul, erau incluse de Engels în același grup al științelor istorice umane tocmai pentru că obiectul lor este un obiect istoric, în continuă schimbare. Observațiile lui cu privire la cunoașterea fenomenelor sociale în general se refereau deci și la cunoașterea istorică.

REPETABIL ȘI IREPETABIL ÎN ISTORIE

Am dezvoltat în altă parte ⁴ ideea că abordarea problemelor gnoseologiei și logicii istorice presupune rezolvarea prealabilă a problemelor *ontologiei* istorice. Mai recent, G. Lukács a dat o mare atenție priorității ontologicului față de gnoseologic în problematica filozofică generală ⁵. În *Anti-Dühring* Engels a început tratarea problemelor specifice ale gnoseologiei istorice prin abordarea unei probleme a *ontologiei* istorice, și a nume prin evidențierea unor trăsături ale *obiectului* cunoașterii istorice, respectiv ale istoriei umane. Trăsăturile specifice ale cunoașterii istorice sînt tratate de Engels în funcție de specificul *realității* istorice. Spre deosebire de natura în care procesele se repetă în cadrul unor limite foarte largi (de exemplu : speciile au rămas în general aceleași de la Aristotel pînă în zilele noastre), „în istoria societății, de îndată ce depășim stările primitive ale omenirii, așa numita epocă de piatră, repetarea situațiilor este, dimpotrivă, o excepție nu o regulă, iar acolo unde asemenea repetări au loc ele nu se produc niciodată exact în aceleași împrejurări. Așa, de pildă, fenomenul proprietății comune primitive la toate popoarele civilizate și forma descompunerii ei” ⁶.

Avînd în vedere, credem, și aceste aprecieri ale lui Engels, un colectiv de autori sovietici deosebește fenomenele de masă, stereotipe, repetabile, de fenomenele care apar ca rezultat al unui concurs de împrejurări unic și sînt irepetabile, de fenomenele care apar ca rezultat al unui concurs de împrejurări unic, posedă o individualitate bine determinată și sînt irepetabile ⁷. „Sînt irepetabile diversele evenimente istorice, raporturile dintre

² K. Marx, *Bazele criticii economiei politice*, vol. I, București, 1972, p. 39.

³ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 20, p. 144.

⁴ V. Liveanu, *Probleme gnoseologice ale cercetării istorice (În Teorie și metodă în științe sociale)*, București, 1965, p. 88—94. Cf. „Lupta de clasă”, nr. 3/1964, p. 59—60.

⁵ N. Tertulian, *Georg Lukács și reconstrucția ontologiei în filozofia contemporană* (Studiu introductiv la G. Lukács, *Ontologia existenței sociale*, București, 1975, p. 20 și urm.) Este semnalată apropierea din acest punct de vedere a demersurilor Lukács de cele ale lui N. Hartmann și Martin Heidegger.

⁶ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 20, p. 88.

⁷ *Problema cauzalității în fizica modernă*. Sub redacția lui I. V. Kuznețov, N. F. Ovcinikov, M.E. Omelianovski, București, 1973, p. 209. În studiul nostru mai vechi „*Séries, lois structures historiques. À propos de quelques idées de A. D. Xenopol* (În M. Constantinescu, V. Liveanu, *Sur quelques problèmes d'histoire*, Bucarest, 1966), p. 76, în reproducerea unui citat din lucrarea cercetătorilor sovietici menționați, a intervenit o greșală de tipar care deformează sensul și pe care nu am corectat-o la timp, reieșea din acest studiu că lucrarea sovietică făcea o distincție nu între fenomene repetabile și irepetabile, ci între fenomene stereotip repetabile și fenomenele care nu sînt stereotipe repetabile.

diversele grupuri ale societății în diferite perioade etc.”⁷. Dar acești cercetători marxști admit și existența unor legi sociale — manifestate sub forma de legi-tendință⁸, deci recunosc existența unor elemente repetabile în procesele, evenimentele istorice.

Pe de altă parte, în filozofia idealistă a istoriei a cunoscut o largă răspîndire „idiografismul” concepția potrivit căreia „științe spirituale”, științele care studiază societatea prezentă și istoria umană trecută se preocupă de singular, de *irepetabil*, și ca atare nu cercetează legi și nu recurg la legi. Să indicăm pe toți teoreticienii idealști ai istoriei care, de la Dilthey, Windelband (cel care a elaborat noțiunea științe *idiografice* în opoziție cu noțiunea *științe nomotetice* de legi și Rickert, la B. Croce și I. Berlin, R. Aron și I. Marrou, au absolutizat irepetabilitatea faptului istoric ar fi nu numai imposibil dar și inutil. Căci în ultimele decenii a crescut puternic influența neopozitivștilor, care după K. Popper și C. Hempel susțin că *logica științei* este unică în toate ramurile cercetării și că explicația istorică recurge la legi generale (concepute de neopozitivști în spirit agnostic)⁹, ceea ce înseamnă admiterea repetabilității în istorie. Dezvoltarea „istoriei structurilor” în opoziție cu „istoria evenimentială” a contribuit de asemenea la admiterea unui element de repetabilitate istorică de către filozofii ai istoriei nemarxști ca de exemplu, mai recent, R. Koselleck¹⁰. Pe de altă parte, însăși cercetarea socială nemarxistă se orientează spre adoptarea tehnicilor cantitative și căutarea unor regularități; cum a observat un filozof nemarxist, H. Schelski, în 1963, se șterg granițele pe care dualismul științelor, mai exact concepția despre împărțirea științelor în idiografice și nomotetice le marcase între științele naturii și cele ale societății¹¹.

Idiografismul este departe de a fi dispărut, dar cedează din teren și se transformă. Unii „filozofi analiști” neagă — ca W. Dray, — rolul legilor în explicația istorică¹².

O recentă orientare filozofică „hermeneuticismul” cedează științelor nomotetice o parte cel puțin a științelor sociale, concentrîndu-și „revendicările” asupra istoriei. Iată cum descrie situația actuală J. Habermas, cunoscut reprezentant al „școlii din Frankfurt” : „Via discuție deschisă odinioară de neokantianism asupra deosebirilor metodologice între cercetarea științifică a naturii și cea a culturii este astăzi uitată. Înțelegerea (concepția) de sine pozitivistă a cercetătorilor, de acum înainte dominantă, a adoptat teza unității științelor reale... Științele nomologice care obțin și probează ipoteze despre legi asupra uniformităților empirice se întind deja mult dincolo de cercul științelor teoretice ale naturii în

⁸ I. V. Kuznețov, N. F. Ovcinnicov, M. E. Omelianovski, *op. cit.*, p. 209—210.

⁹ Cf. V. Liveanu, *Legile și subtextul explicației istorice* în „Forum” (Științe sociale), VI (1970), nr. 6, p. 187—188.

¹⁰ R. Koselleck, *Geschichte, Geschichten und Formale Zeitstrukturen* în *Geschichte-Ereignis und Erzählung Poetik und Hermeneutik*. Herausgegeben von R. Koselleck und W. D. Stempel, München, 1973. Potrivit acestui autor, unicitatea istoriei este axioma cunoașterii istorice (*Ibidem*, p. 569, 571) dar „condițiile structurale” pot duce la repetarea unor evenimente, irepetabilitatea istoriei constind în succesiunea structurilor (*Ibidem*, p. 596). Această concepție este într-o măsură apropiată — poate chiar influențată de cea a dialecticii materialiste.

¹¹ H. Schelsky, *Einsamkeit und Freiheit*, Hamburg, 1963, p. 222 și urm. citat la J. Habermas, *Zur Logik der Sozialwissenschaften. Materialien, Frankfurt am Main*, 1971, p. 93.

¹² W. Dray, *Laws and Explanations in History*, London, 1957.

domeniul psihologiei și economiei, sociologiei și politicii. Pe de altă parte științele istorico-hermeneutice care își însușesc sensuri transmise și le prelucrează analitic, merg netulburate pe vechiul drum”¹³. În continuare el observă că „analiticii”¹⁴ al căror principal reprezentant este Popper și hermeneuticii” al căror principal reprezentant este H. G. Gadamer, refuză să ia notă unii de alții. (În ce privește pe Habermas acesta încearcă să alieze sociologia cu hermeneutica).

„Hermeneuticii”¹⁵ rup istoriografia și alte ramuri ale cercetării sociale din domeniul general al științelor sociale și susțin că spre deosebire de cercetarea experimentală, cercetarea hermeneutică, inclusiv cercetarea istorică, are ca obiect individualul, *irepetabilul*, limitându-se de aceea la a dezvoltării sensurile semnelor, limbajelor. Concepția aceasta, al cărei principal exponent cum s-a spus este Gadamer¹⁶, „este susținută — cu unele amendamente — și în paginile ultimului caiet suplimentar consacrat teoriei istoriei de vechea și cunoscuta „Historische Zeitschrift”¹⁷.

După cum am văzut, Engels concepea cercetarea prezentului și trecutului societății ca un domeniu unitar a ceea ce el numea „științele istorice”, punct de vedere recunoscut de fapt și de unii sociologi nemarxiști, ca de exemplu C. W. Mills, după care „orice sociologie care își merită numele este o sociologie istorică”¹⁸. Justifică *Anti-Dühring* punctul de vedere după care obiectul istoriei, ca parte integrantă a științelor sociale, ar fi *irepetabilul*?¹⁹ Trebuie să avem în vedere că *Anti-Dühring* a cărei valoare imensă o dă dezvoltarea ideilor materialismului dialectic și istoric *cu prilejul criticii lucrărilor lui Eugen Dühring* reprezintă reunirea a nu mai puțin de 33 de articole publicate succesiv în ziarul Vorwärts de la sfârșitul anului 1876 până la începutul anului 1878²⁰. La reunirea articolelor într-o carte, Engels a considerat inechitabil să îndrepte textul unei lucrări polemice, — dat fiind că nici adversarul său nu mai putea îndrepta nimic! ²⁰ Or, în unele articole, Engels a insistat asupra anumitor puncte de vedere, în funcție de dezvoltarea polemicii, pentru ca în alte articole să expună în legătură cu nevoile aceleiași polemici, puncte de vedere complementare, situate față de primele într-un raport de „unitate dialectică a contrariilor”. De aceea, *Anti-Dühring* nu trebuie studiată în fragmente izolate, ci numai ca un tot în care se reflectă amintita unitate.

¹³ J. Habermas, *op. cit.*, p. 93.

¹⁴ Filozofia analitică este, după cum se știe, o școală neopozitivistă potrivit căreia filozofia trebuie să se limiteze la cercetarea științelor, pentru a descoperi nu adevăruri proprii, ci puncte de vedere care exprimă adevărurile științelor.

¹⁵ „Hermeneutica” desemna la origine interpretarea, descoperirea sensurilor, textelor biblice. Prin extindere — *înțelegerea sensurilor*, în general.

¹⁶ H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen, 1960, 1965.

¹⁷ D. Junker, P. Reisinger, *Was Kann Objektivität in der Geschichtswissenschaft heißen und wie ist sie möglich in Historische Zeitschrift*, 1974, Beiheft 3 (Neue folge), p. 2 și urm. Autorii postulează însă că, pe lângă sensuri, istoria descoperă și semnificații și că numai în acest al doilea demers istoria poate fi obiectivă.

¹⁸ Citat la J. Habermas, *op. cit.*, p. 124.

¹⁹ Menționăm că de problema repetabilului și irepetabilului istoric la Iorga și Xenopo ne-am ocupat în două studii anterioare: cel citat în nota 7 și *N. Iorga et les forces motrices du développement historique* în *Nicolas Iorga l'homme et l'oeuvre*, Recueil édité par D. M. Pippidi, Bucarest, 1972, *loc. cit.*, p. 58—62.

¹⁹ K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, p. 664.

²⁰ *Ibidem*, p. 11, Cf. p. 17.

În legătură cu problema care ne preocupă — dacă Engels a negat în mod absolut sau nu posibilitatea repetării în istorie — trebuie observat că în pasajul citat, Engels subliniază ponderea irepetabilității în viața socială, pondere mult mai însemnată decât în natură. El enunță ideea *ireversibilității* unui fenomen istoric luat în *ansamblul* său. Istoria umană este procesul dezvoltării indivizilor și grupurilor de indivizi care trăiesc în *societate*²¹ și complexitatea nenumăratelor interacțiuni ale indivizilor conștienți care vin în contact direct sau indirect este o premiză esențială a complexității și deci ireversibilității unei situații istorice luate în ansamblul ei. Chiar în cazul unuia și aceluiași individ o acțiune este irepetabilă sub *toate* aspectele ei, ea se poate reproduce numai sub *anumite* aspecte și în împrejurări *diferite*. Intervenția personală în luptă a lui Mihai în momentul-cheie al bătăliei de la Șelimbăr, de exemplu a repetat sub anumite aspecte intervenția personală a voievodului în lupta de la Călugăreni — dar în *ansamblul* ei fapta lui Mihai la Șelimbăr, în bătălia de lângă Sibiu nu a fost o repetare stereotipă a celei de pe valea Neajlovului.

Dacă sub *toate* aspectele ei nu se poate repeta stereotip acțiunea unui singur individ, cu atât mai mult această concluzie este valabilă pentru acțiunea unui grup, a unei mase de indivizi. Ireversibilitatea unui fenomen social, în ansamblul său, cu *toate* laturile lui, ponderea deosebită a laturilor lui nerepetabile, nu exclude însă repetabilitatea *anumitor* elemente ale sale.

Chiar în rîndurile de mai sus, subliniind pe bună dreptate, absența din istoria umană a repetării *stereotipe* („exact în aceleași împrejurări”), Engels consemna totodată repetarea nestereotipă, adică repetările unor procese istorice în condiții neidentice. Ca exemplu dădea comuna primitivă, prin care au trecut *toate* popoarele civilizate, dar a cărei forme concrete de existență și dispariție au avut o extrem de mare varietate, în funcție de condițiile specifice de loc și de timp. Or, comuna primitivă este un mod de producție și credem că nu întâmplător Engels a ales, pentru a ilustra repetarea istorică în împrejurări diferite, cazul unui mod de producție. Căci așa cum se știe, tocmai prin descoperirea modurilor de producție și a rolului lor în viața socială, materialismul istoric a făcut posibilă constatarea elementului de repetare și de regularitate din istorie, precum și desprinderea elementului de generalitate din stările de lucruri din diverse țări — element consemnat în categoria fundamentală a *formației sociale*²². Și această generalizare la rîndul ei permite analiza strict științifică a particularităților care deosebesc o țară de alta²³. În fapt, deci, chiar în rîndurile citate mai sus Engels consemna repetarea nestereotipă a modurilor de producție.

Același mod de producție se poate repeta în sensul dezvoltării lui în țări *diferite*. Dar în aceeași țară, după ce dezvoltarea contradicțiilor proprii a provocat dispariția unui mod de producție, acesta nu mai poate

²¹ Considerăm formularea noastră echivalentă cu aceea că „oamenii își fac istoria singuri, dar și-o fac în anumite condiții (sociale)” și cu formularea, „subiectul istoriei este societatea” (R. Florian, *Controverse în filozofia marxistă contemporană (Cu privire la cartea lui L. Althusser, „Răspuns lui J. Lewis”)*, în „Revista de Filozofie”, XXI (1974), nr. 1. Cf. R. Florian, *Reflecții asupra filozofiei marxiste*, București, 1974, p. 80, și discuția din „Revista de Filozofie”, XXII (1975), nr. 1, p. 46—50.

²² V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 1, București, 1960, p. 136.

²³ *Ibidem*.

reapare în țara dată (dacă excludem cazul excepțional al unei intervenții externe), deci nu se mai poate repeta. Este aici aspectul esențial al ireversibilității procesului istoric, al manifestării progresului istoric, negate de partizanii ciclismului istoric.

Pe de altă parte, în țări diferite aceleași realități materiale — elementul repetabil — există în condiții istorice diferite — condiții care cuprind elemente irepetabile.

Laturile nerepetabile ale proceselor istorice se îmbină cu cele repetabile și această concluzie se desprinde și din aceea că, în alte locuri (decît cel citat mai sus) din *Anti-Dühring* Engels se referă direct la elementele de repetare istorică manifestată în *legi*. Legile reprezintă, după cum se știe, raporturi necesare, generale, esențiale și de aceea *repetabile* între fenomene sau laturile lor. În introducerea cărții se vorbește despre sarcina — devenită clară după apariția sistemului hegelian — de a se dezvoltă „legitatea internă” a procesului de dezvoltare a omenirii²⁴. Negația negației este caracterizată ca o „lege a dezvoltării naturii, istoriei și gândirii, foarte generală și de aceea foarte importantă, care se impune și în istoria umană”²⁵.

Dar mai cu seamă, Engels vorbește despre legile dezvoltării sociale, în special despre legile dezvoltării producției. El se referea la „legile modului de producție capitalist”, la legea valorii și legea salariului ca și la legile inerente oricărei forme de producție și de schimb²⁶. Consemna sarcina economiei politice de a cerceta în primul rînd „legile specifice care guvernează fiecare treaptă de dezvoltare a producției și a schimbului”²⁷. „Se înțelege însă de la sine — scria Engels — că legile valabile pentru anumite moduri de producție și pentru anumite forme de schimb, sînt valabile pentru toate perioadele istorice cărora le sînt comune modurile de producție și formele de schimb respective”²⁸.

Iată deci că în perioade istorice diferite se repetă apariția unor anumite elemente — relațiile materiale, modul de producție — și legile care se manifestă în cadrul lor. Legile specifice diverselor moduri de producție au un caracter istoric²⁹, se manifestă numai pe anumite trepte ale dezvoltării sociale, dar nu sînt mai puțin legi, cu alte cuvinte acțiunea lor se manifestă oricînd și oriunde există acel mod de producție.

Legile specifice modurilor de producție, ca și legile specifice diverselor stadii ale aceluiași mod de producție, reprezintă încă un aspect al unității repetabilului — manifestat în însăși existența unor legi, cu irepetabilul manifestat în caracterul istoric trecător, stadial al acestor legi, care își încetează *ireversibil* acțiunea odată cu dispariția treptei de dezvoltare socială cărora le sînt specifice.

În *Anti-Dühring* ca și în atîtea alte lucrări Engels nu s-a limitat, desigur, la evidențierea succesiunii modurilor de producție și a legilor specifice

²⁴ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 20, p. 25.

²⁵ Marx, Engels, *Opere*, vol. 20, p. 138 (Subliniat de V.L.). În *Dialectica naturii* vorbea de asemenea despre acțiunea legilor dialecticii în istoria umană (*Ibidem*, p. 367, 372, 509—510).

²⁶ *Ibidem*, p. 145, 268, 308.

²⁷ *Ibidem*, p. 142.

²⁸ *Ibidem*, p. 143 (Subliniat de V.L.).

²⁹ În *Anti-Dühring*, Engels a schițat și în *Dialectica naturii* a expus clar ideea că însăși legile naturii sînt istorice (*Ibidem*, p. 90—91, 535—537).

lor, ci a consemnat relațiile dintre modul de producție și celelalte sfere ale vieții sociale : structura economică a unei epoci — a subliniat el — generează „de fiecare dată” structura de clasă și în „fiecare perioadă istorică”, „explică în ultimă instanță, întreaga suprastructură — instituțiile juridice și politice, precum și concepțiile religioase, filozofice și de altă natură”³⁰. Aceasta este o relație generală, fundamentală dintre sferile vieții sociale o relație care se repetă în cadrul fiecărei societăți.

Legile sociale, istorice, se manifesta nu în fiecare eveniment istoric în parte, ci în *ansamblurile și succesiunile* de fenomene. Unii cercetători marxisti vorbesc despre legile sociale numai ca despre legi-tendință³¹, alții ca despre legi statistice, care se manifestă în tendințe statistice analizabile doar prin calculul matematic³², alții ca despre legi statistice manifestate prin oscilații în jurul unor medii. Unii cercetători marxisti consideră că legile sociale se împart în două categorii : legi-tendință și legi absolute³³. În ce ne privește, considerăm că legile istorice sînt legi-tendință care se manifestă : a) fie sub forma unor probabilități (oscilațiile în jurul unei medii, proprii mai ales manifestării unor legi economice ale capitalismului, putînd fi considerate din punct de vedere matematic, ca o repartitie de probabilități) b), fie sub forma unor relații în care anumite condiții duc în mod necesar la apariția unui anumit rezultat, printr-un lanț de evenimente și într-un interval de timp care nu sînt univoc determinate. Legile din prima categorie pot fi numite și statistice. Toate aceste concepții asupra legilor dezvoltării sociale, în ciuda deosebirilor dintre ele, converg prin recunoașterea ponderii foarte însemnate a întîmplării, deci a irepetabilului, în manifestarea legii, deci a repetabilului.

În *Anti-Dühring*, Engels se referă la repetarea acelorasi relații materiale și în general la manifestarea legilor sociale, în condiții istorice diferite. „Repartiția în trăsăturile ei esențiale — scria Engels în secțiunea a doua din *Anti-Dühring*—este întotdeauna rezultatul *necesar* al relațiilor de producție și de schimb dintr-o anumită societate, precum și al *premierelor istorice* ale acestei societăți, așa încît, cunoscîndu-le pe acestea din urmă, putem deduce în mod sigur modul de repartitie dominant în societate”³⁴.

Această idee este importantă sub mai multe aspecte.

În determinarea unui fenomen istoric dat intervin legile sociale, precum și, adăugăm noi, legități de alt ordin, și *premierile istorice* ale societății date. Și în determinarea unui fenomen natural, intervin pe lîngă legi și așa numitele condiții inițiale. În determinarea unui fenomen istoric, condițiile inițiale, istorice, au o pondere deosebită, aici repetarea se produce nestereotip. În studierea și folosirea în activitatea umană practică a legilor dezvoltării sociale, trebuie ținut seama totdeauna de condițiile istorice concrete din fiecare țară, în care se manifestă acțiunea acestor legi.

³⁰ *Ibidem*, p. 27—28.

³¹ Vezi nota 8.

³² H. Stahl, *Teoria și practica investigațiilor sociale. Metode și tehnici*, vol. I, București, 1974, p. 65.

³³ Vezi V. D. Svetlaev, *Sootnoșenie tendenta i zakona v obscestvennom razvitii*, în „Vestnik Moscovskogo Universiteta”. Seria filozofie, nr. 6/1970, p. 41, unde se dă o bibliografie a problemei.

³⁴ *Ibidem*, p. 149 (Subliniat de V.L.), Cf. p. 147.

Din punct de vedere logic, teza citată este importantă pentru că evidențiază admiterea de către Engels a posibilității *explicației deductive* în științele istorice, un fenomen dat putînd fi, după opinia lui, *dedus* din anumite relații necesare, generale, deci din anumite legi, și din condițiile istorice ale producerii lui. Întîlnim aici modelul explicației istorice denumit în literatura anglo-saxonă, „modelul Popper-Hempel” despre care am vorbit în altă lucrare.

În sfîrșit, ideea menționată este importantă pentru că exprimă în mod direct unitatea repetabilului (relația necesară, *logică* dintre fenomenele vieții sociale) și irepetabilului (premizele istorice).

Într-adevăr, ideea lui Engels despre repetarea anumitor relații în istorie și despre legile istorice nu contrazice (decît aparent) ideea lui despre caracterul excepțional și în orice caz nestereotip al repetării în istorie. „La o examinare mai atentă se arăta în *Anti-Dühring* — vedem de asemenea că cei doi poli ai unei opoziții, cel pozitiv și cel negativ, sînt tot atît de inseparabili pe cît sînt de opuși și că, în pofida opoziției lor totale și se întrepătrund. Tot așa, repetabilul și irepetabilul în istorie se întrepătrund reciproc. Dacă în *Anti-Dühring* Engels, în focul polemicii dezvoltate într-un șir de articole elaborate și publicate la intervale apreciabile unul de altul și neîndreptate la reunirea în carte — a insistat în unele locuri asupra ireversibilității istorice iar în alte locuri asupra elementelor de reversibilitate, el a făcut aceasta plecînd de la premiza *unității* în istorie a celor două contrarii: repetabilul și irepetabilul — de la premiza că procesul istoric, ireversibil în *ansamblul* său, are laturi repetabile în care se manifestă relații necesare, esențiale, legice, ambele aspecte fiind reflectate de științele istorice.

Spiritul lui *Anti-Dühring* este opus idiografismului și „hermeneuticismului” care absolutizează distincția între reversibil și ireversibil. Concepția aflată la baza lucrării lui Engels pornește de la recunoașterea unității dintre științele istorice și celelalte științe sociale, care studiază toate „o materie istorică” și de la recunoașterea faptului că procesul istoric, ireversibil în ansamblul său, și în cadrul căruia laturile irepetabile au o pondere mult mai mare decît în procesele naturale, — are totuși laturi repetabile, în care se manifestă relații necesare, esențiale, legice. Cunoașterea istorică este astfel cunoașterea unor procese ireversibile în ansamblul lor dar în care se manifestă anumite laturi *legice*. Engels nu remarcă o deosebire de esență între cunoașterea istorică (în înțelesul de cunoaștere a *trecutului* social) și cunoașterea *prezentului* social. Cunoașterii fenomenelor sociale el îi atribuie sarcina dezvoltării conexiunilor interne dintre fenomene. Și, adăugăm noi, dezvoltarea sensurilor și semnificațiilor despre care vorbesc „hermeneuticii” se integrează acestei sarcini, fără a o epuiza. Căci această sarcină include și dezvoltarea *legicului*.

DECALAJUL DINTRE ȘTIINȚELE ISTORICE ȘI ȘTIINȚELE NATURII

Ponderea irepetabilului, mai mare decît în științele naturii, imprimă cunoașterii fenomenelor sociale trăsături specifice asupra cărora a insistat Engels „De aceea (din cauza rolului irepetabilului — V.L.) — scria el, în continuarea pasajului deja citat — în domeniul istoriei omenirii știința

noastră a rămas încă și mai mult în urmă decît pe cel al biologiei”³⁵. El critica de asemenea pe cei care atribuiau adevărurilor din domeniul istoriei umane o valabilitate și o sferă de acțiune asemănătoare cu cea a adevărilor matematice ³⁶.

Rămînerea în urmă a istoriei și în general a științelor sociale, față de științele naturale și matematice s-a menținut și în zilele noastre.

De la elaborarea lucrării lui Engels, științele istorice au făcut ce-i drept, progrese imense, dar mult mai mari, trebuie s-o recunoaștem, au fost progresele științelor naturale, matematice, tehnice. Cauza nu trebuie căutată numai în orientarea spre aceste din urmă domenii a unui mult mai mare număr de cercetători și a unor mult mai mari investiții decît cele îndreptate spre ramurile cercetării sociale. Așa cum observa Engels, există un „obstacol”, în calea dezvoltării științelor sociale : rolul specific al irepetabilului în fenomenele din cîmpul lor de cercetare. De aceea, rămînerea în urmă a științelor istorice, fără a fi deloc pentru cercetătorii din acest domeniu un motiv de descurajare sau de apariție a unui nejustificat „complex de inferioritate” — reprezintă pentru ei un imbold la muncă susținută și atență pentru a face față dificultăților inerente activității pe care și-au ales-o. Conștiința obstacolului despre care am vorbit este pentru cercetătorii istoriei umane un îndemn la modestie, la menținerea unui mereu treaz spirit critic față de rezultatele disciplinei lor, dar și temeiul unui sentiment de satisfacție și de responsabilitate socială pentru efortul de depășire a barierelor generate de însăși realitatea supusă studiului lor.

DESPRE POSIBILITĂȚILE CUNOAȘTERII CONEXIUNILOR ISTORICE

În continuarea observațiilor asupra specificului cunoașterii în domeniul istoriei umane, Engels scrie : „Chiar dacă în mod excepțional se ajunge vreodată să se cunoască legătura internă a formelor sociale și politice de existență dintr-o anumită epocă, acest lucru se întîmplă, de regulă, atunci cînd aceste forme sînt pe jumătate depășite și pe cale să se destrame” ³⁷. Esențială în această idee este sublinierea faptului că după ce conexiunile anumitor forme ale vieții sociale au fost cunoscute — aceste forme se destramă, dispar. Cunoașterea relațiilor sociale este deci cunoașterea unor realități trecătoare, a unor realități, în dezvoltare care, după un proces de transformare mai mult sau mai puțin îndelungat, pier. Această caracteristică a cunoașterii sociale, subliniată de Engels, este valabilă și în orînduirea socialistă, care este ea însăși o orînduire în dezvoltare, astfel că diverse relații sociale socialiste după o anumită perioadă de evoluție, fac loc altora noi ; tocmai de aceea orînduirea socialistă este ea însăși perfectibilă, și pentru a putea impulsiona perfecționarea relațiilor socialiste partidul comunist din fiecare țară are îndatorirea de a studia cu atenție fiecare treaptă a lor și a adopta măsurile adecvate situației concrete din țara respectivă.

³⁵ K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, p. 88. În legătură cu problema decalajului științei istorice, ca și în legătură cu problema irepetabilului în istorie, în lumina tezelor din *Anti-Dühring*, vezi A. Pellentier și J.J. Goblot, *Materialismul istoric și istoria civilizațiilor*, București, 1973, p. 66—68.

³⁶ K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, p. 88.

³⁷ *Ibidem*.

În ce privește însă cunoașterea de regulă a *conexiunilor* dintre formele de existență socială *numai când formele respective sînt pe cale de destrămare* — această idee a lui Engels necesită unele completări și precizări.

Cunoașterea „legăturii interne” dintre fenomene reprezintă în concepția lui Engels însăși realizarea sarcinii cognitive a științei (care are și sarcini aplicative). Prin „legătura internă” Engels înțelegea *legitatea internă*. Meritul lui Hegel consta în aceea că a pus problema de a se dezvălui legătura internă a dezvoltării, „legitatea sa internă”. După Hegel și după falimentul concepției filozofiei ca știință a științelor, sarcina tuturor științelor a devenit „descoperirea legilor”³⁸.

Exemplele *concrete* date de Engels în diverse alte locuri cu privire la cunoașterea *conexiunilor* dintre formele sociale abia în perioada de destrămare a lor se referă la societatea capitalistă și în general, la societățile bazate pe exploatare. Dacă oamenii ajung să-și dea seama că instituțiile sociale existente sînt *inaționale și nedrepte*”, acesta este un indiciu al perimării orînduirii sociale și al apariției chiar în condițiile de producție existente a mijloacelor pentru înlăturarea racilelor descoperite — arăta Engels. Deci aceste mijloace nu trebuiesc inventate, ci descoperite în însăși relațiile materiale ale orînduirii care se perimează³⁹.

Capitalismul a fost prima orînduire a cărei dezvoltare a deschis posibilitatea înțelegerii *conexiunilor* interne ale epocilor istorice precedente. „În timp ce în perioadele anterioare — arăta Engels în *Anti-Dühring* — cercetarea acestor cauze motrice ale istoriei era aproape imposibilă, dat fiind că relațiile dintre aceste cauze și efectele lor erau încîlcite și camuflate epoca noastră a simplificat într-atît aceste relații, încît enigma a putut fi deslegată”⁴⁰. Dezvoltarea marii industrii în Anglia și Franța și luptele politice legate de aceasta în Franța cît și cele legate de restaurarea Bourbonilor, ascuțirea contradicțiilor de clasă a pus în lumină rolul luptelor de clasă ca forțe motrice ale istoriei, condiționarea luptelor de clasă și a luptei politice, în general, de modul de producție, necesitatea istorică a socialismului⁴¹. Concepția materialistă a istoriei, astfel apărută a făcut la rîndul ei posibilă atît înțelegerea relațiilor sociale din orînduirile *deja dispărute*, cît și a relațiilor capitaliste aflate atunci, după părerea lui Engels în ajunul dispariției lor pe scară mondială.

Cunoștințele noastre asupra procesului social, observă pe bună dreptate G. Lukács, în spiritul ideii citate a lui Engels au un caracter *post-festum* în sensul că noi putem sesiza doar anumite *tendințe generale*, dar formele concrete în care aceste tendințe se manifestă pot fi cunoscute numai după realizarea lor; abia realizarea concretă structurilor mai complexe arătînd clar sensul dezvoltării din perioada anterioară⁴². Dacă, dat fiind specificul legilor sociale, formele și urmările concrete ale unui proces istoric nu pot fi prevăzute *univoc* și de aceea nu pot fi cunoscute decît *post-festum*, *legile* care acționează într-un proces social, avînd forma ten-

³⁸ *Ibidem*, p. 37.

³⁹ *Ibidem*, p. 263—264. Cf. în același sens prefața lui Engels la prima ediție germană a *Mizeriei filozofiei* (K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 21, București, Editura politică, 1965, p. 178).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 297.

⁴¹ *Ibidem*, p. 297—298, 263.

⁴² G. Lukács, *op. cit.*, p. 313—314.

dințelor generale vizibile menționate de Lukács pot fi cunoscute și *ante-festum*.

Cunoașterea științifică a relațiilor socialiste reprezintă și ea un proces niciodată încheiat și totdeauna perfectibil. Totuși cunoașterea unor caracteristici și legități (conexiuni interne legice), esențiale ale socialismului a fost posibilă înaintea apariției noii orînduirii. În țările care vor trece în viitor la socialism se vor manifesta în forme specifice fiecărei țări și care trebuiesc studiate și realizate de forțele revoluționare ale țării respective — unele legități generale deja cunoscute. Pe de altă parte, chiar intrarea unor țări în stadiul dezvoltării capitaliste a avut loc *după ce* legitățile principale ale orînduirii capitaliste au fost descoperite de marxism.

Desigur și după apariția lui *Anti-Dühring* cunoașterea conexiunilor interne dintre anumite forme sociale s-a realizat abia cînd acestea au ajuns în ajunul destrămării (de exemplu caracterizarea stadiului imperialist al capitalismului de către Lenin). Dar teza din *Anti-Dühring* despre cunoașterea *de regulă* a conexiunilor și urmărilor formelor existenței sociale dintr-o anumită epocă atunci cînd aceste forme au început să se destrame, teză general valabilă *în momentul formulării ei* și-a pierdut, credem, *generalitatea* în secolul nostru, în sensul că nu este aplicabilă anumitor caracteristici și legități generale ale socialismului, ca și unor legități esențiale care acționează în țări nou intrate pe calea dezvoltării capitaliste. Observația noastră nu afectează cîtuși de puțin ideea *proceduralității*, perfectibilității cunoașterii acestor legi și însemnătatea studierii și alegerii formelor specifice fiecărei țări de manifestare a legilor sociale generale.

În ce privește știința istorică, care ne interesează aici, și care studiază și prezentul acordînd însă cunoscuta importanță studierii trecutului, ea este *mai puțin* afectată decît celelalte științe sociale de rolul cunoașterii *post-festum*, deci al perspectivei istorice în cunoașterea socială. *Mai puțin* nu înseamnă însă *deloc*. Procesul practicii sociale contemporane deschide noi perspective asupra trecutului istoric, contribuie la dezvoltarea și înțelegerea unor noi aspecte ale lui, la dezvoltarea în acest fel a cunoașterii istorice.

În legătură cu caracterul excepțional atribuit de Engels cunoașterii conexiunilor dintre fenomenele sociale trebuie să avem în vedere, credem, stadiul științelor sociale în momentul în care a fost elaborat *Anti-Dühring*. Marx și Engels au apreciat aportul cercetătorilor dinaintea lor — a „economiei clasice” burgheze, a istoricilor francezi din timpul Restaurației, a socialiștilor utopici și a altora — la dezvoltarea cunoașterii sociale — dar aceștia nu au ajuns la înțelegerea de ansamblu a resorturilor și legităților dezvoltării istorice. În legătură cu istoriografia, de exemplu, Engels aprecia în *Anti-Dühring* că studiul formelor economice precapitaliste se limitează la analizele aflate în lucrările lui Marx (și în propriile lui lucrări adăugăm noi), iar în 1886, referindu-se la ignorarea legăturii dintre luptele politice și substratul lor economic, Engels constata : „lucrările se prezintă aproape întotdeauna astfel la istoriografi”⁴³.

⁴³ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 21, p. 299.

Trebuie să avem în vedere că în momentul publicării lui *Anti-Dühring* procesul elaborării *Capitalului* nu era încheiat — apăruse doar un singur volum — nu erau elaborate nici astfel de lucrări fundamentale ca *Ludwig Feuerbach și sfârșitul filozofiei clasice germane*, cuprinzând cea mai amănunțită expunere a materialismului istoric publicată de vreunul din întemeietorii marxismului⁴⁴ și *Origina familiei, a proprietății private și a statului*. Nu apăruse încă nici lucrarea fundamentală a lui L. Morgan. Dar în 1894, în prefața volumului III al *Capitalului*, Engels sublinia deja „creșterea colosală a literaturii socialiste internaționale din ultimii zece ani”. El nu avea în vedere în 1877 atât de bogata și diversificata dezvoltare pe baza materialismului istoric a științelor sociale în zilele noastre.

Istoriografia materialistă de exemplu, este astăzi larg dezvoltată în țările socialiste și se dezvoltă în țările nesocialiste, influența ei resimțindu-se și asupra istoriografiei nemarxiste și a contribuției acesteia la cunoașterea istorică. Nu există epocă, nu există țară, a cărei istorie să nu fi fost supusă cercetărilor istoriografiei materialiste. Desigur, aderarea la concepția materialismului istoric nu poate însemna dispariția oricăror erori de cercetare istorică. Istoriografia marxistă nu reprezintă un corp pietrificat de enunțuri imuabile, ci un proces de dezvoltare a cunoașterii. Credem însă că în condițiile dezvoltării contemporane a cercetărilor sociale întemeiate pe teoria materialist-istorică și a științelor sociale, în general, dezvoltarea legăturilor interne dintre fenomenele sociale, istorice, nu mai are caracterul excepțional despre care vorbea Engels acum un secol.

RELATIV ȘI ABSOLUT ÎN CUNOAȘTEREA ISTORICĂ. SENSURILE ABSOLUTULUI

Din considerațiile citate mai sus cu privire la specificul științelor sociale care se ocupă de fenomene în care irepetabilul are o mare pondere Engels conchidea : „Cunoașterea este deci aici relativă prin însăși esența ei, deoarece se limitează la înțelegerea conexiunii interne și a urmărilor anumitor forme sociale și de stat, existente numai într-o perioadă dată și numai la anumite popoare și trecătoare prin însăși natura lor”⁴⁶. Relativitatea cunoașterii sociale are mai multe aspecte. De fapt, Engels abordează aici două din ele.

Concluziile formulate de științele sociale privesc relații sociale trecătoare, proprii unor orînduiri sociale care nu sînt eterne, ci există doar în anumite epoci. Diferite popoare trăiesc în (sau pot trece prin) diferite orînduiri sociale. În al doilea rînd, dacă cunoștințele despre societatea umană privesc relații sociale trecătoare atunci înseamnă că însăși dezvoltarea societății este izvorul apariției unor noi cunoștințe, generează continua dezvoltare a cunoașterii sociale, nu permite, în acest domeniu

⁴⁴ K. Marx, F. Engels, *Opere alese*, vol. II, București, 1952, p. 450.

⁴⁵ K. Marx, *Capitalul*, vol. III, București, 1953, p. 11. Engels avea desigur în vedere nu numai lucrările lui Marx și cele proprii. El se referă, de pildă, la lucrările de inspirație marxistă ale lui K. Schmidt și P. Fireman care, în ciuda unor greșeli, au tratat unele probleme economice neabordate de Marx în volumul I al *Capitalului* în legătură cu care, înainte de apariția volumelor II și III au găsit soluții apropiate de cele date de Marx în aceste volume. (*Ibidem*, p. 19, 22, 27. Cf. *Ibidem*, partea II-a, p. 876, 883).

⁴⁶ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 20, p. 88.

adevăruri ultime, definitive. De aici decurgea o concluzie practică foarte importantă. Așa cum sublinia Engels mai departe, nu se putea avea nici un fel de încredere în ceea ce el numea „filantropii” „profeții”, „fabricanții de adevăruri eterne”, (de fapt socialiștii mic-burghezi de felul lui Dühring), care propuneau reorganizarea societății în acord cu „justiția și morala eternă” de ei descoperite⁴⁷. Tuturor acestora Engels le opunea necesitatea de a studia specificul fiecărei trepte de dezvoltare a relațiilor sociale. Nu prin proclamarea unor adevăruri „ultime” și „definitive”, ci prin studierea creatoare a noilor fenomene sociale este posibilă elaborarea unei strategii adecvate în lupta pentru transformarea progresistă a societății.

În ce privește cunoașterea *trecutului* societății, studiat (nu exclusiv) de știința istorică, cele două aspecte menționate ale relativității cunoașterii sociale au semnificații diferite. Dacă cunoașterea socială se aplică unor relații și activități umane trecătoare, existente numai în anumite perioade și la anumite popoare, atunci concluziile valabile pentru istoria unei anumite perioade sau națiuni nu trebuie să fie artificial extrapolate la *alte* perioade sau națiuni. Istoricul trebuie să țină seama de legile specifice *perioadei* pe care o studiază și de manifestarea lor specifică în istoria concretă a fiecărui *popor*. Dacă dezvoltarea societății îmbogățește mereu cunoașterea socială cu concluzii noi, istoricul, fără a avea nimic comun cu „modernizarea istoriei”, cu „presentismul” sau „conjuncturismul” trebuie să se preocupe totdeauna de măsura în care fenomenele contemporane oferă posibilitatea unei mai bune înțelegeri a trecutului⁴⁸.

Unitatea dialectică a contrariilor se manifestă însă și în cunoscuta unitate dialectică a adevărului relativ și absolut. Iar unitatea dialectică dintre adevărul absolut și relativ se manifestă nu numai prin aceea că fiecare enunț *relativ* adevărat are și un nucleu de adevăr absolut dar și prin aceea că o treaptă dată a dezvoltării unei științe, reprezentând în ansamblul ei un *sistem relativ adevărat* de enunțuri cuprinde și anumite *enunțuri* absolut adevărate, care reprezintă *elemente de adevăr absolut*.

În oricare stadiu al ei, cunoașterea (de pildă cunoașterea istorică) concretizată într-un sistem de enunțuri este în ansamblul ei relativă, dar poate cuprinde și enunțuri (de exemplu enunțuri istorice), dintre care fiecare în parte este absolut adevărat. De obicei însă, pentru a fi etern, absolut valabil, un enunț trebuie să se refere la o realitate foarte simplă, foarte „vizibilă”, foarte ușor de sesizat, a cărei simplă enunțare rămâne de o banalitate care nu contribuie prea mult la progresul cunoașterii.

În acest sens, în încheierea observațiilor asupra specificului științelor sociale Engels conchide: „Cine vinează deci aici⁴⁹ adevăruri definitive, ultime, adevăruri autentice, absolut imuabile, nu va aduce prea

⁴⁷ *Ibidem*, p. 89.

⁴⁸ Societatea burgheză, sublinia Marx — prin bogăția și diversitatea structurilor ei a oferit cheia înțelegerii societăților anterioare așa cum anatomia omului ajută la înțelegerea anatomiei maimuței (K. Marx, *Bazele criticii economiei politice*, vol. I, p. 38). Teza lui Marx a fost unul din izvoarele de inspirație ale ideii mai sus menționate a lui G. Lukács, *Epoca contemporană*, epocă nouă în care se dezvoltă sistemul socialist, în care o nouă societate ia locul capitalismului pe care-l cunoștea Marx oferă noi „chei” pentru înțelegerea trecutului.

⁴⁹ În domeniul științelor istorice.

multe în tolbă, în afară doar de platitudini și locuri comune de cea mai proastă speță de pildă, că în general oamenii nu pot trăi fără să muncească, că pînă acum ei s-au împărțit de cele mai multe ori în dominanți și dominați, că Napoleon a murit în ziua de 5 mai 1821”⁵⁰.

În lucrările „*Dialectica naturii*”, „*Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filozofiei clasice germane*” și „*Despre materialismul istoric*”, Engels a insistat asupra cognoscibilității lumii și societății. În *Anti-Dühring* formulările date ideilor asupra adevărului în științele sociale sînt legate de critica violentă (dusă pînă la zeflema), împotriva celor care, ca Dühring, invocînd false adevăruri eterne, se ridicau împotriva socialismului științific. Platitudinea, banalitatea unor adevăruri eterne din domeniul istoriei se datorește nu numai faptului menționat că de regulă adevărurile eterne reflectă tocmai realitățile cele mai lesne sesizabile, a căror simplă consemnare (dacă nu este integrată unui sistem mai larg de cunoștințe) nu aduce ceva nou cunoașterii umane. Trebuie să avem în vedere că pe baza experienței vieții zilnice, „simțul comun”, „cunoașterea comună” sînt foarte familiarizate cu faptele umane consemnate în enunțurile istorice „etern adevărate”. Cînd spunem : „Napoleon a trăit între anii 1769—1821” precizăm datele nașterii și morții unui conducător militar și politic de talie mondială, dar faptul însuși că orice om se naște și moare ne este foarte familiar.

„Platitudinea” nu răpește adevărurilor eterne din domeniul istoriei caracterul lor absolut. După cum se știe, în 1906 machistul Bogdanov l-a acuzat pe Engels de eclecticism pentru că, după ce subliniasse relativitatea adevărurilor din domeniul științelor istorice, recunoștea totuși, deși într-o formă ironică, existența unor adevăruri eterne, chiar dacă destul de banale. Constatarea unor relații singulare de tipul „Napoleon a murit la 5 mai 1821”, susținea Bogdanov, nu prezintă nici o importanță reală”⁵¹. În critica la adresa ideilor din *Anti-Dühring* — a răspuns Lenin — Bogdanov nu l-a putut infuma pe Engels, ci s-a limitat la perorații. Lenin arăta : „Din moment ce nu poți afirma că propoziția „Napoleon a murit la 5 mai 1821” este greșită sau inexactă, recunoști că este adevărată. Din moment ce nu afirmi că ea ar putea fi infirmată în viitor, recunoști că acest adevăr este etern . . . A avut pămîntul istoria descrisă de geologie sau a fost creat în șapte zile ? Se poate susține oare în mod serios că cunoașterea istoriei pămîntului și a istoriei omenirii nu are nici o importanță reală ?”⁵².

În continuare, Lenin arăta că Engels vorbea despre „platitudinea” adevărurilor absolute, de tipul „Napoleon a murit la 5 mai 1821” pentru a-l combate pe materialistul metafizic Dühring, care arunca în dreapta și în stînga cuvinte ca : adevărul ultim, definitiv etern : „Engels îl ia în zeflema : firește, replică el, adevăruri eterne există, dar nu e înțelept să întrebuițezi cuvinte mari (gewaltige Worte) pentru lucruri simple”⁵³.

Lenin sublinia atît caracterul de adevăr etern al enunțurilor privitoare la relații, fenomene istorice singulare, cît și importanța acestor enunțuri pentru reconstituirea istoriei omenirii. Istoria umană este o succesiune

⁵⁰ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 20, p. 88.

⁵¹ Vezi citate din lucrările lui A. Bogdanov la V. I. Lenin, *Opere complete*, București, 1963, vol. 18, p. 130—131.

⁵² *Ibidem*, p. 131.

⁵³ *Ibidem*, p. 132.

de fenomene singulare (care au și unele laturi generale) și de datarea, localizarea și descrierea trăsăturilor lor *singulare* în enunțuri de tipul „X a întreprins acțiunea A la data D în locul L”, depinde întreaga reconstituire a tabloului istoriei umane.

Nu este întâmplătoare sublinierea de către Lenin a însemnătății enunțurilor „absolut adevărate” privitoare la faptele istorice. În științele sociale, arăta el „trebuie să încercăm *ca din fapte exacte și incontestabile să creăm o temelie pe care să ne putem sprijini*”⁵⁴. Adevărul absolut este însă indisolubil legat de adevărul relativ. Enunțurile exacte și incontestabile absolut adevărate, despre anumite fapte istorice singulare nu înseamnă încă reconstituirea istoriei. Știința istorică nu se limitează la însușirea unor fapte izolate ci tinde la reproducerea procesului de *ansamblu* a dezvoltării istorice, prin dezvăluirea conexiunilor dintre fapte. În domeniul fenomenelor sociale „Faptele luate în *ansamblul* lor, în *conexiunea* lor, sînt nu numai „îndărătnice” dar și absolut concludente. Faptele luate în afara ansamblului, în afara conexiunii, faptele izolate și arbitrare, nu sînt decît o jucărie”⁵⁵. Or, dacă trecem de la enunțuri asupra unor fapte singulare și izolate, la reconstituirea *ansamblului* faptelor istorice, la dezvăluirea *conexiunilor* dintre fapte — atunci ajungem într-un domeniu în care descoperirea adevărului se realizează nu prin formularea unor propoziții etern valabile, ci printr-un proces progresiv de aproximare a realității istorice; în acest proces adevărurile absolute apar ca „nuclee” ale adevărilor relative care se succed unul altuia.

Din cele expuse mai sus a reușit, de fapt, că atunci cînd a vorbit despre caracterul relativ al cunoașterii în științele istorice Engels a avut în vedere două aspecte ale relativității — unul legat de caracterul istoric, trecător al *obiectului* studiat (relațiile sociale) și altul legat de caracterul procesual istoric, al *reflecției* obiectului, admitînd însă și posibilitatea stabilirii unor adevăruri *etern* asupra unor fapte *trecătoare* și *singulare*.

Care poate fi după Engels statutul gnoseologic al propozițiilor istorice generale? El relevă în textul citat mai sus și adevărul etern al unei propoziții istorice *generale* ca de pildă „oamenii nu pot trăi fără să muncească” ca și al propoziției „pînă acum oamenii s-au împărțit de cele mai multe ori în dominanți și dominați”. Astfel de propoziții cu toată banalitatea lor, provenită din aceea că adevărul lor este cunoscut din viața zilnică, sînt extrem de importante pentru știință. Tocmai „adevărurile eterne” evidente, de mai sus au fost adecvat valorificate prin așezarea lor la baza concepției materialiste a istoriei. Materialismul istoric integrează însă adevărurile generale, eterne, de felul celor de mai sus, într-un sistem teoretic aflat el însuși într-un proces de continuă dezvoltare, în care se manifestă dialectica adevărului relativ și absolut (Examinarea concretă a acestei probleme depășește cadrul articolului de față).

Problema statutului gnoseologic al propozițiilor istorice generale ne duce la problema statutului gnoseologic acordat de Engels propozițiilor istorice generale și (din punct de vedere al modalității logice) *necesare* — deci la statutul propozițiilor referitoare la legile istorice. În legătură cu

⁵⁴ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 30, p. 350. (Subliniat de V.L.)

⁵⁵ *Ibidem*, p. 350.

aceasta sînt necesare unele precizări în problema adevărurilor eterne absolute ⁵⁶.

Un tip de adevăr etern este cel al enunțurilor *etern valabile* privitoare la realități *trecătoare* — ca exemplul de mai sus. „Napoleon a murit la 5 mai 1821”. Trebuie avut în vedere și adevărul etern la care se referă Engels în *Dialectica naturii*. În această lucrare el scria : „Orice cunoaștere autentică, exhaustivă constă numai în aceea că ridicăm în gînd singularul de la singularitate la particularitate și de aici la universalitate, că descoperim, și constatăm infinitul în finit și eternul în trecător . . . ” ⁵⁷. Cunoașterea „este cunoașterea eternului, a infinitului și de aceea este absolută prin esența ei ” ⁵⁸. Aici, adevărurile absolute, eterne, referitoare exclusiv la fapte singulare, de felul datei decesului lui Napoleon nu mai sînt luate în considerare. Aici cunoașterea absolută, adevărul absolut etern în forma cea mai înaltă pare deci a fi după Engels, cunoașterea *eternului* în trecător. Forma universalității, a eternității în natură este legea, în sensul că potrivit ei în anumite condiții date se produce un anumit rezultat *întotdeauna* și *pretutindeni* cînd sînt date acele condiții „și ne este indiferent dacă aceasta se întîmplă o singură dată sau dacă se repetă de milioane de ori” ⁵⁹.

Cunoașterea absolută a realității infinite, eterne, manifestate în legi, poate avea loc, sublinia Engels, „numai sub forma unui progres infinit asimptotic” ⁶⁰. Însăși cunoașterea legilor, ca formă a cunoașterii absolutului se realizează sub forma succesiunii unor adevăruri relative.

Din punctul de vedere care ne interesează aici, legile istorice sociale nu se deosebesc de legile naturii — căci și legea socială exprimă necesitatea cu care anumite condiții date produc un anumit rezultat. Ceea ce diferă în cazul diverselor categorii de legi este *forma* pe care o îmbracă necesitatea, respectiv necesitatea producerii rezultatului dat în condițiile date, dar și în natură, există precum se știe legi statistice, legi-tendință.

Observațiile lui Engels din *Dialectica naturii* (pe care trebuie să le amintim aici pentru că sînt strîns legate de cele din *Anti-Dühring*) pun în lumină faptul că și legile sociale istorice, — fie că este vorba de legile valabile pentru *toate* stadiile dezvoltării sociale ⁶¹, fie că este vorba de legile valabile pentru unul sau mai multe stadii reprezintă o cunoaștere a eter-

⁵⁶ După părerea lui I. Narski, Engels se referă la trei feluri de adevăr absolut : 1. adevăruri absolute ca reflectare definitivă, și exhaustivă a tot ceea ce a fost, este și va fi. 2. adevăruri absolute ca momente netransitorii, neperimabile, ale adevărurilor relative. 3. adevăruri eterne care reunesc simultan caracterul definitiv și o parte din plenitudinea (sic!) adevărului absolut de primul fel cu neplenitudinea adevărurilor absolute din cea de-a doua categorie; adevărurile din a treia categorie sînt cu atît mai însemnate cu cît sînt mai puțin supraapreciate. I.S. Narski, *Friedrich Engels i teoria otrajenita* în „Vestnik Moscovscogo Universiteta” Filozofia, nr. 5/1970, p. 9—10. Chestiunea acestei clasificări a adevărurilor absolute rămîne deschisă dar însăși punerea problemei este meritorie și de natură să rețină atenția.

⁵⁷ K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, p. 531.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 531—532. Dacă în citatul precedent Engels se referă la cunoaștere în general, în acest al doilea citat se referă la cunoașterea *naturii*. După cum am mai menționat în *Dialectica naturii* el consideră și legile naturii ca *legi istorice*, care se manifestă numai în condiții naturale trecătoare.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 531.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 532.

⁶¹ În secțiunea a doua din *Anti-Dühring* Engels vorbește despre „puținele legi cu totul generale valabile pentru orice producție și schimb dar care pot fi stabilite numai după cercetarea legilor specifice fiecărei trepte de dezvoltare a producției și a schimbului (*Ibidem*, p. 142—143).

nului în trecut⁶². Căci legile sociale consemnează că anumite relații sociale date duc în mod necesar la anumite rezultate, *pretutindeni și oricând* există acele relații sociale, (formele necesității sociale manifestându-se cum s-a arătat în funcție de condițiile istorice ale fiecărei țări).

Adevărul absolut, în înțelesul special dat de Engels de reflectare a *legilor ca formă de manifestare a eternului* în trecut, a infinitului în infinit ar reprezenta treapta supremă a adevărului absolut. De aici decurge, credem, o concluzie foarte însemnată : în dialectica adevărului relativ și absolut trecerea de la cunoașterea faptelor luate izolat la cunoașterea legilor reprezintă trecerea la o treaptă superioară, la realizarea obiectivului însuși al acestei dialectici (care, are un esențial aspect teleologic : *urmărirea adevărului*). Pentru cercetarea istorică aceasta înseamnă că înfățișarea procesului concret al dezvoltării istorice, inclusiv stabilirea adevărilor eterne referitoare la faptele istorice singulare, în măsura în care este științifică, tinde la evidențierea legităților care în cele mai variate și specifice forme se manifestă în succesiunea evenimentelor și fenomenelor concrete.

PROBLEMA IZVOARELOR ISTORICE. CUNOȘTINȚELE DOBÎNDITE

În *Anti-Dühring* Engels nu s-a oprit la aspecte speciale ale procesului descoperirii adevărului istoric ca : raportul între ideologie (partinitate) și obiectivitate ; problematica cunoașterii trecutului în general și a psihologiei oamenilor din trecut, în special, criteriul practicii în istoriografie ș.a. Într-un loc din lucrare el se referă totuși și la problema izvoarelor științei istorice. „De altfel, scrie Engels, nu trebuie nicidecum să ne sperie faptul că treapta de cunoaștere la care am ajuns astăzi este tot atât de puțin definitivă ca și toate cele precedente. Ea cuprinde de pe acum un material imens de cunoștințe și cere o foarte mare specializare a studiilor pentru oricine vrea să cunoască bine un domeniu oarecare al științei. Cine aplică însă criteriul adevărului autentic, imuabil, definitiv, ultim unor cunoștințe care, prin natura lucrurilor, rămân relative pentru multe serii de generații și care urmează să fie desăvârșite treptat sau chiar unora care rămân pentru totdeauna lacunare și imperfecte datorită insuficienței *materialului istoric*, ca în cosmogonie, geologie, *istoria omenirii*, acela dovedește prin aceasta propria sa ignoranță și absurditate... ”⁶³.

Engels atinge astfel una din problemele cele mai sensibile ale istoriografiei : cunoștințele istorice rămân lacunare, imperfecte din cauză că însăși izvoarele istorice sînt incomplete. Unele aspecte sau momente ale istoriei nu vor fi cunoscute nici în viitor din lipsă de izvoare. Izvoarele istorice existente consemnează doar frînturi ale realității pe care istoricii trebuie de aceea nu s-o *reproducă*, ci s-o *reconstituie* (fapt care arată odată în plus că în reflectarea realității subiectul cunoscător nu se limitează la o simplă și pasivă copiere, înregistrare, ci are un rol activ, creator). Caracterul lacunar al izvoarelor istorice nu impune însă în concepția dialectică, stag-

⁶² Este evident că aici vorbim despre legile *științei*, care reflectă aproximativ legile *realității*. În general nu am făcut deosebirea dintre cele două categorii de legi considerînd că din context este de fiecare dată clar la care din ele ne referim.

⁶³ Marx, Engels, *Opere*, vol. www.dacoromanica.ro

narea științei istorice, ci dezvoltarea ei prin efortul de introducere a noi izvoare în circuitul științific. Imperfecțiunea științei istorice generată de insuficiența materialului istoric nu este una care anihilozează știința — ci una care o împinge înainte, spre continua îmbogățire a izvoarelor istorice și spre perfecționarea valorificării lor. Nu ne putem reține de a cita în acest sens cuvintele rostite de Ioan Bogdan în 1905, la primirea în Academia Română : „Obiectivitatea absolută în istorie e un ideal de care tindem a ne apropia necontenit, pe care nu-l vom atinge însă niciodată pe deplin, căci din lanțul întâmplărilor istorice vor lipsi totdeauna unele verigi, pe care nici mintea cea mai prudentă nu le va putea reconstitui exact. Această convingere mă face să consider deocamdată ca problemă mai actuală a istoriografiei noastre editarea diferitelor feluri de izvoare decât expunerea istorică. Cu aceasta nu voiesc să contestez cîtuși de puțin legitimitatea încercărilor de expunere. Oricînd se vor face însă acestea, singura tendință a lor, ca a oricărei lucrări științifice, trebuie să fie tendința spre adevăr”⁶⁴.

Atrăgînd atenția asupra piedicilor puse în calea științei istorice de lacunele izvoarelor I. Bogdan nu ajungea la concluzia descurajatoare a imposibilității oricărei cunoașteri obiective a trecutului istoric, ci ajungea la îndemnul stimulator al editării izvoarelor istoriei României. Văzînd în descoperirea adevărului istoric rațiunea de a fi a istoriografiei el s-a apropiat de concepția dialectică a lui Engels despre cunoașterea adevărului absolut ca un progres infinit asimptotic.

Concepția asupra adevărului, dezvoltată în *Anti-Dühring* potrivit căreia cunoștințele umane dintr-un anumit moment constau din adevăruri relative care cuprind nuclee de adevăr absolut (inclusiv sub forma unor enunțuri care au caracterul unor adevăruri eterne) cunoașterea adevărului absolut realizîndu-se nu dintr-odată, ci printr-un proces progresiv, infinit de apropiere a succesivelor adevăruri relative de adevărul absolut previne stagnarea științei, cheamă la un permanent efort de autoperfecționare.

Această concepție este valabilă și pentru istoriografie. Redarea adevărului istoric absolut se realizează nu printr-un *sistem imuabil* de cunoștințe date odată pentru totdeauna, ci printr-o *tendință* de aproximare tot mai adecvată a realității istorice, prin continua muncă de îmbogățire și perfecționare a cunoștințelor deja dobîndite.

După cum sublinia Engels, în rîndurile citate mai sus, conștiința caracterului nedefinitiv al oricărei trepte de cunoaștere nu trebuie să ducă la pasivitate, ci la străduința însușirii cunoștințelor deja dobîndite. Adevărul relativ nu este o conjuncție, o însumare mecanică, de adevăr și eroare⁶⁵. Pe o treaptă dată a dezvoltării științei, adevărul — inclusiv adevărul istoric — este unul și evidențierea caracterului său relativ ca și delimitarea nucleului său de adevăr absolut nu poate rezulta decît din *dezvoltarea ulterioară* a științei, pe baza valorificării critice a rezultatelor deja dobîndite. Astfel, în concepția dialectică, relativitatea cunoașterii fiind însăși modul de realizare a caracterului ei absolut — nu reprezintă decît condiția, modul de realizare a neîntreruptei desăvîrșiri a cunoașterii, inclusiv a cunoașterii istorice.

⁶⁴ I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905, p. 27.

⁶⁵ I. S. Narski, *op. cit.*, p. 9.

Respingerea oricărei anchilozări în rezultatele deja dobândite de știință, alături de fructificarea a ceea ce acestea au durabil, valoros, efortul neîntrerupt de desăvârșire a științei, prin înfrângerea dificultăților care stau în fața cunoașterii, acesta este drumul pe care concepția dialectică asupra adevărului relativ și absolut, expusă de Engels în *Anti-Dühring*, îl recomandă istoriografiei.

LES PROBLÈMES ACTUELS DE LA CONNAISSANCE HISTORIQUE DANS ANTI-DÜHRING

RÉSUMÉ

Dans *Anti-Dühring* il existe un passage, dont on parle peu, concernant le spécifique de la connaissance dans les sciences historiques qui comprennent, selon Engels, les sciences qui étudient le présent et le passé de la société. Il s'agit là du caractère exceptionnel de la répétition des phénomènes sociaux. Mais l'ouvrage relève également les éléments de „répétabilité“ de l'histoire — le mode de production, les lois — admet la possibilité de l'explication déductive dans l'histoire. *Anti-Dühring* représente la réunion d'articles polémiques publiées pendant un intervalle de deux années, où l'on insiste successivement sur les pôles opposés d'une unité dialectique des contraires. Le phénomène historique — et le processus historique dans son ensemble — est irréversible dans la totalité de ses aspects, mais possède aussi des aspects répétables légitimes. Le poids particulier de l'irrépérable dans l'histoire s'exprime également dans le fait que les lois sociales sont des lois — tendance, dont la forme de manifestation est influencée par les conditions historiques. La connaissance historique — en opposition avec les idées de l'idiographisme et de l'herméneutisme — c'est la connaissance d'un tout „irrépérable“ (comme tout) où se manifestent des éléments répétables. Des idées d'Engels il ressort que le poids spécifique de l'irrépérable dans l'histoire constitue le principal facteur du retard des sciences historiques, sociales, par rapport aux sciences naturelles. Engels parle du caractère exceptionnel de la connaissance des connexions internes entre les formes sociales ; cette thèse qui reflétait la situation existant il y a un siècle n'est plus valable pour l'actuel stade de développement de l'historiographie et des sciences sociales. Après avoir discuté le problème du caractère *post-festum* de la connaissance sociale, l'auteur expose et commente les idées d'Engels concernant les vérités relatives et absolues éternes, dans la science historique, les types de vérités éternes, le caractère lacunaire des sources historiques, la dialectique de la vérité absolue et relative. Il se réfère à la priorité de l'ontologique par rapport au gnoséologique dans les problèmes de la théorie de l'histoire. Pour les relativistes — la relativité des vérités historiques équivaut à l'absence de l'objectivité. Pour le marxisme, la succession des vérités historiques relatives constitue la forme de la progression infiniment asymptotique vers la vérité absolue, la forme du développement, du perfectionnement de la connaissance historique.

FRIEDRICH ENGELS ȘI MIȘCĂRILE SOCIALISTE DIN SUD-ESTUL ȘI RĂSĂRITUL EUROPEI

DE

MARIAN STROIA

Întreaga omenire progresistă marchează anul acesta împlinirea a opt decenii de la moartea lui Friedrich Engels, care prin vasta sa activitate teoretică a contribuit la fundamentarea unei opere numuroase, iar prin activitatea practică, prin abnegația sa revoluționară, a constituit un minunat exemplu de slujire devotată a intereselor clasei muncitoare, a cauzei tuturor celor ce muncesc. Alături de Marx, Engels a făurit învățătura marxistă, singura concepție cu adevărat științifică despre natură și societate. Transformând socialismul din utopie în știință, ei au dat o înaltă fundamentare teoretică și o orientare clară țelurilor și căilor luptei revoluționare ale clasei muncitoare.

La mijlocul secolului trecut, Fr. Engels, pe baza analizei amănunțite a situației clasei muncitoare din Anglia¹, a ajuns la o importantă concluzie teoretică: faptul că proletariatul fiind clasa exploatată, clasa care suferă este obligat, tocmai din această cauză, să lupte pentru emanciparea sa finală.

Marx și Engels au văzut primii că burghezia marchează, prin însăși revoluționarea întregului sistem global promovată de ea, un *sfârșit* în dezvoltarea socială, încheind ciclul evolutiv al succesiunii istorice proprii claselor exploatatoare, în timp ce proletariatul marchează implicit în istorie un început, este deschizătorul unei ere noi.

Pe parcursul vieții sale, Engels a fost un admirabil exemplu de împletire armonioasă a teoriei cu practica. Astfel, în revoluția germană de la 1848—49 a participat cu arma în mână la lupta pentru apărarea cauzei revoluției în Elberfeld și în Palatinat, unde a fost ajutorul lui Willich (membru al Ligii Comuniștilor și comandant al forțelor revoluționare), părăsind țara natală numai odată cu înfrângerea revoluției².

Stabilit în Anglia, tinărul Engels și-a închinat întreaga energie activității de concepere, împreună cu Marx, a concepției materialiste a istoriei ce a devenit baza științifică a activității revoluționare a proletariatului și care avea să constituie o adevărată revoluție în științele social-politice. Esența acestei revoluții, deosebirea fundamentală dintre marxism și toate cele-

¹ Așa cum arată un istoric francez, „sub influența cărții lui Engels despre Anglia se înmulțesc scrierile care tratează despre proletarizarea maselor, concentrarea capitalurilor și care subliniau pericolul revoluționar pe care îl comporta mizeria crescândă a maselor” (Cf. Jacques Droz, *Les révolutions allemandes de 1848*, Paris, Presses Universitaires de France, 1964, p. 102).

² V. Potemkin, I. Molok, *Revoluții 1848—1849 goda*, Moscova, tom. II, 1958, p. 384.

lalte teorii precedente consta mai ales, în funcția socială practică pe care Marx și Engels o atribuie filozofiei lor social-politice.

În numeroase rînduri, Engels s-a pronunțat în lucrările sale pentru necesitatea imperioasă a unirii proletariatului în lupta dusă de acesta împotriva burgheziei, a creării unui partid, organizație revoluționară de clasă, singurul instrument care, înarmat cu o teorie consecvent revoluționară, este capabil să-l conducă la victoria finală.

Importanța uriașă pe care o atribuia Engels teoriei revoluționare reiese din faptul că în prefața la *Războiul țărănesc german*, scrisă în 1874, el a subliniat legătura strînsă, organică dintre cele trei forme de luptă a proletariatului: teoretică, politică și economică. În unitatea acestor trei forme de luptă, Engels vedea chezașia forței și invincibilității mișcării muncitorești.

Pe parcursul vieții și activității sale, marele teoretician revoluționar a acordat o atenție aparte mișcărilor revoluționare, socialiste din țările aflate în sud-estul și răsăritul continentului, și în care dezvoltarea capitalismului se afla doar într-o fază incipientă. Printre țările care au figurat între preocupările și interesul lui Fr. Engels, s-a numărat și România. Pe această linie, remarca cu justete tovarășul Nicolae Ceaușescu „Clasicii marxismului au privit întotdeauna cu simpatie lupta eroică desfășurată de poporul român pentru eliberarea națională și socială, pentru unirea într-un singur stat național, pentru scuturarea jugului asupririi și dominației străine”³. În lucrările sale Engels a relevat faptul că împrejurările grele în care poporul român a trebuit să-și desfășoare existența istorică n-au reușit să-i frîneze năzuința spre realizarea dezideratelor sale vitale.

Încă în ultimul sfert al secolului trecut lucrările clasicilor marxismului încep să fie traduse și publicate în țara noastră. Așa este cazul cu cunoscuta lucrare a lui Engels *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, publicată în 1885 în „Contemporanul”⁴. Articolul său *Politica externă a țarismului rus* a fost publicat în 1890 în ziarul „Munca”, iar cîteva ani mai tîrziu și în „Lumea nouă”.

Engels însuși a urmărit cu mult interes emanciparea clasei muncitoare din România, a cunoscut personal pe unii fruntași ai mișcării socialiste românești, iar cu alții a purtat corespondență. Unul din primele contacte ale lui Engels cu mișcarea revoluționară din țara noastră s-a realizat prin intermediul revoluționarului transilvănean Carol Farcaș, care i-a întîlnit pe Marx și Engels, ca și pe alți lideri ai mișcării muncitorești internaționale, la Congresul de la Haga al Internaționalei I (1872). Un alt element interesant îl dezvăluie N. Deleanu, cunoscut militant al mișcării muncitorești din România într-un articol intitulat *Doctorul Russel*. Vorbind despre personalitatea cunoscutului revoluționar, Deleanu amintește faptul că acesta a făcut cunoștință în noiembrie 1874 cu Marx și Engels, iar la adunarea de la Londra de la începutul anului următor consacrată aniversării revoluției polone dr. Russel s-a aflat alături de Marx și Engels pe lista vorbitorilor⁵. Aceste legături și întîlniri vor avea o mare influență asupra conduitei revo-

³ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea festivă consacrată aniversării a 80 de ani de la crearea partidului politic al clasei muncitoare din România, 30 martie 1973*, București, Edit. politică, 1973, p. 14.

⁴ Petru Berar, *Poziție ideologică militantă*, în „Lupta de clasă”, 1970, nr. 11, p. 26—36.

⁵ Augustin Deac, *Engels și revoluția politică*, 1970, p. 109.

luționare și evoluției politice ulterioare a cunoscutului militant. Totodată într-o scrisoare trimisă lui Adolph Sorge din 5 martie 1892, Engels specifică faptul că pe masa lui de lucru se aflau uneori și ziare românești.

Afirmarea tot mai accentuată a proletariatului român pe scena vieții social-politice, ca și pătrunderea ideilor socialismului științific în România a accentuat interesul lui Engels pentru situația țării noastre. În această lumină trebuie privită scrisoarea sa către I. Nădejde, din 4 ianuarie 1888, care conține opiniile lui Fr. Engels asupra stărilor de lucruri din această parte a Europei și pe care socialiștii români au publicat-o la loc de cinste în „Contemporanul” sub titlul *Politica noastră*⁶.

Scrisoarea dezvăluie mai întâi într-un mod edificator interesul manifestat de Engels pentru limba română, eforturile și încercările sale de a-și desăvârși cunoștințele sale în acest domeniu.

Engels își exprima apoi satisfacția pentru faptul că mișcarea muncitorească din România a adoptat și îmbrățișat ideile novatoare ale socialismului științific. După ce evidenția cu bucurie progresele mari înregistrate de mișcarea socialistă europeană din momentul în care a apărut, în continuarea scrisorii marele dascăl al proletariatului își expunea părerile asupra situației internaționale din Europa din acel moment. Infierând caracterul reacționar al politicii marilor puteri, (Rusia țaristă, Germania și Austro-Ungaria), în scrisoare se sesiza faptul că acestea urmăresc „a înăbuși mișcarea revoluționară înlăuntrul celor 3 împărății, cererile naționale, cât și mișcările sociale și politice ale muncitorilor”. Engels vedea în țarism unul din bastioanele cele mai puternice ale reacțiunii europene și considera „căderea țarismului, nimicirea acestui vis rău care apăsa peste Europa întreagă” drept „cea dintâi condiție pentru dezrobirea națiilor din mijlocul și răsăritul Europei”, și anticipa faptul că „o revoluție în Rusia acuma . . . ar fi începutul revoluției sociale în toată lumea”. Scrisoarea lui Engels a constituit pentru tinăra mișcare socialistă de la noi un admirabil model de analiză a evenimentelor internaționale și totodată un imbold la continuarea pe mai departe a luptei curajoase în care se angajase, a strîngerii și dezvoltării relațiilor cu partidele și mișcările revoluționare din alte țări ale continentului.

În anul următor, 1889, Ioan Nădejde îl trimitea la Londra în iulie pe socialistul român Ioan Panaitescu, colaborator al revistei „Contemporanul”, pentru a-l consulta pe Engels într-o serie de probleme de organizare a mișcării, chestiuni care îi preocupau mult pe socialiștii români la acea dată. Din scrisoarea trimisă de Engels în august 1889 Laurei Lafargue rezultă că acest contact a avut loc⁷.

În procesul de maturizare politică și ideologică a clasei muncitoare din România, anul 1893 a marcat un moment de cotitură. Crearea, în acest an, a Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România „a dat proletariatului forța și coeziunea necesară pentru afirmarea principiilor celor mai înaintate în societatea românească”⁸ punând în fruntea

⁶ Friedrich Engels în *publicistica română*, București, 1970, Institutul de studii istorice și social politice de pe lângă C. C. al P.C.R., p. 34—37 (în continuare se va cita *Engels în publicistică* . . .).

⁷ A. Deac, *op. cit.*, p. 118.

⁸ Mircea Mușat, *Rădăcinile istorice ale Partidului Comunist Român*, București, Edit. politică, 1973, p. 64.

sa un organism politic care să-l călăuzească în lupta sa justă pentru dreptate socială și libertate națională. Până în prezent nu avem confirmări documentare a faptului că Engels a luat cunoștință chiar în acel moment de acest eveniment, dar este indubitabil că un asemenea eveniment nu putea să-i scape neobservat.

Merită de asemenea remarcat faptul că Engels, care urmărea cu atenție rezultatele obținute de mișcările socialiste în alegerile parlamentare din diferite țări, a înregistrat și succesul mișcării socialiste românești în această privință. „În Elveția, în Italia, în Danemarca, ba chiar în Bulgaria și România, socialiștii sînt reprezentați în parlamente”^{8 bis} nota Engels în „Introducerea” la ediția din 1895 a lucrării lui Marx *Luptele de clasă din Franța 1848—1850*.

Pe fundalul preocupărilor mișcării muncitorești și socialiste din țara noastră de a avea o largă prezență internațională se înscrie episodul întîlnirii cunoscutului publicist și militant Constantin Dobrogeanu-Gherea cu Engels la Londra, în iulie 1893⁹. Pe baza recomandării făcute de revoluționarul E. Stepniak, liderul sindicalist englez Eduard Bernstein l-a introdus pe Gherea la Engels. În cadrul vizitei cei doi interlocutori au dezbătut probleme care stăteau atunci în atenția mișcării internaționale muncitorești, ca și unele aspecte proprii celei românești.

La sfîrșitul vizitei socialistul român i-a lăsat lui Engels ca amintire cele 2 volume ale lucrării sale *Studii critice* apărute în 1890, însoțite de cite o dedicație. Gherea, împreună cu delegația socialistă românească, l-a revăzut pentru a doua și ultima oară pe Engels la Congresul de la Zürich din august 1893, unde ambii au fost participanți¹⁰.

Un alt episod notabil în cadrul relațiilor care au existat între socialiștii români și Fr. Engels l-a constituit schimbul de scrisori dintre acesta și socialistul român Panait Mușoiu. Această corespondență a fost prilejuită de intenția lui Mușoiu de a tipări în românește *Manifestul Partidului Comunist și Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință*. Un prim contact se înregistrează la 24 februarie 1894, cînd militantul român îi trimite acestuia la Londra o scrisoare în limba germană și cele două lucrări menționate, rugîndu-l pe Engels să întocmească o prefață pentru ediția românească.¹¹ În mai puțin de o lună, la 20 martie 1894 Engels răspundea la acest mesaj. Dînd indicații asupra realizării traducerii, cunoscutul ideolog se scuza că fiind ocupat cu tipărirea volumului III a *Capitalului* nu putea răspunde afirmativ cererii socialistului român.¹²

Cercetări din ultimii ani au scos la lumină și legăturile avute cu Engels de un alt socialist român, George Diamandi. Aflat la Paris pentru studii, tînărul Diamandi, care cunoscuse o serie de lideri ai mișcării muncitorești din Franța și care dispunea de resurse materiale proprii, a editat cu începere de la 1 iulie 1893 revista „L'Ere nouvelle” (Era nouă), cu un pronunțat caracter socialist. Scriindu-i la 30 iulie același an lui Engels, Diamandi îl anunță că dispune de colaborarea unor cunoscute personali-

^{8 bis} K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 22, București, Edit. politică, 1963, p. 520.

⁹ Damian Hurezeanu, C. Dobrogeanu-Gherea. *Studiu social-politic*, București, Edit. politică, 1973, p. 173.

¹⁰ *Ibidem*, p. 174.

¹¹ A. Deac, *op. cit.*, p. 135.

¹² Engels în publicistică, p. 191.

tăți (Guesde, Lafargue, Millerand, Gherea) și il înștiința de publicarea opusului său *Barbarie și civilizație*¹³. În alte două scrisori consecutive, editorul român îl solicita cu insistență pe Engels că colaboreze cu articole la proaspăt inauguratul periodic¹⁴.

Despre acest episod se întilnesc mențiuni și în corespondența lui Engels cu Laura Lafargue¹⁵, în care promotorul socialismului european specifica publicarea lucrării sale și exprima o anumită rezervă inițială, care însă va dispărea după ce va cunoaște mai aprofundat profilul revistei. Dintre operele lui Engels, așa cum îl anunța Diamandi la 17 ianuarie 1894¹⁶, în „l'Ere nouvelle” s-a inserat studiul *Ludwig Feuerbach* (tradus de Laura Lafargue), iar în toamna lui 1894 s-a publicat *Manifestul Partidului Comunist*.

Bucurindu-se de o bună apreciere în rîndul cercurilor progresiste europene, revista înființată de G. Diamandi, prin calitatea materialelor publicate și adeziunea de care s-a bucurat în epocă, reflecta în fond un fenomen logic la sfîrșitul secolului al XIX-lea; marxismul începea să cîștige un teren din ce în ce mai larg, dobîndind treptat un număr mereu sporit de aderenți.

În acest fel „Scrisorile lui Engels către socialistii români de la sfîrșitul secolului al XIX-lea oglindesc de asemenea interesul viu și simpatia cu care marii dascăli ai proletariatului urmăreau dezvoltarea mișcării revoluționare și muncitorești din țara noastră”¹⁷.

Încetarea din viață a lui Fr. Engels în vara anului 1895 a fost primită de proletariatul român ca o grea pierdere suferită de mișcarea organizată a celor ce muncesc din țara noastră și de pretutindeni. Cu acest prilej, Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din România a trimis o telegramă de condoleanțe la Londra exprimînd adîncă durere și regretul încercat la dispariția din viață a marelui luptător¹⁸. Cu aceeași ocazie, la București au fost organizate adunări de doliu pentru cinstirea memoriei marelui dispărut. Un astfel de miting a avut loc la 29 iulie 1895 la Clubul muncitorilor¹⁹, unde socialistul Alexandru Ionescu a făcut o amplă și emoționantă evocare a personalității marelui tactician revoluționar, a colaborării strînse a acestuia cu titanul proletariatului mondial, Karl Marx, al cărui tovarăș de luptă și colaborator apropiat i-a fost atîția ani.

A doua zi, la 30 iulie, cu același prilej a fost ținută, tot la București, de către socialistul Ștefan Micu o conferință publică consacrată lui Engels. Demn de semnalat este și faptul că, cu această ocazie, între cei de față, după cum relatează „Lumea nouă” s-au aflat și numeroși săteni, atrași de subiectul și tema conferinței²⁰.

¹³ A. Deac, *Contribuții privind legăturile socialistilor români cu Friedrich Engels și cu alți conducători ai mișcării muncitorești internaționale*, în „Anale de istorie”, anul XX (1974), nr. 5, p. 85.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue, *Correspondance*, Tom. II, 1891–1895, Paris, Editions Sociales, p. 300–301.

¹⁶ Aug. Deac, *art. citat*, p. 88.

¹⁷ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste, vol. I*, București, Edit. politică, 1968, p. 398.

¹⁸ *Engels în publicistică*, p. 199.

¹⁹ A. Deac, *Engels și România*, p. 144.

²⁰ *Ibidem*, p. 145.

Moartea lui Engels a fost amplu reflectată în coloanele presei democratice și progresiste românești. Evenimentul a fost marcat, prin numeroase comunicate sau articole pe marginea operei și personalității marelui dascăl al proletariatului.

„Cu Friedrich Engels — scria în necrologul său „Lumea nouă” din 29 iulie 1895 — dispărea nu numai cel mai valoros social-democrat, dar și un lucefăr al științei, un savant deopotrivă de încercat în toate ramurile activității intelectuale, un cugetător profund original, un revoluționar în știință economică, un tactician fără pereche în luptele politice”²¹

Impresionant, plin de căldură și în același timp de admirație și respect pentru marele maestru al ideologiei marxiste, astfel se prezenta și articolul-necrolog aparținând lui C. Dobrogeanu-Gherea publicat în „Lumea Nouă” din 31 iulie 1895. Gherea, care după cum am arătat anterior îl cunoscuse și personal pe Engels, scria printre altele : „Ne-am deprins așa de mult să legăm în mintea noastră întreaga mișcare a social-democrației internaționale de numele lui Engels încît, multă vreme, ne va fi încă peste putință să ne obișnuim cu acest adevăr trist și fatal, că marele nostru învățător nu mai este . . . Engels ne era necesar nu numai prin perspicacitatea minții sale geniale, prin experiența lui revoluționară de o jumătate de veac, dar Engels era unicul care, prin situația lui excepțională între partidele social-democratice din felurite țări, putea sluji ca legătură între dînsule. Engels era întruchiparea însăși a internaționalismului socialist.”²²

Dar în același timp, proletariatul din țara noastră, la fel ca și cel din alte țări europene, deși își pierduse unul din călăuzitorii săi teoretici și practici din cei mai de seamă, avea să continue, în spiritul ideilor și teoriei lansate de acesta, în noile împrejurări istorice de la sfîrșitul secolului XIX și începutul celui de al XX-lea, lupta dîrză și neobosită pentru drepturi și libertăți democratice pentru înfăptuirea unei societăți lipsită de asuprire și inegalitate socială. Cele enunțate mai sus vin să întărească concluziile la care a ajuns istoriografia noastră în această privință, după care „În decurs de cîteva decenii, în România, ca și în alte țări s-a desfășurat un amplu proces de răspîndire a ideilor marxiste, de studiere, de prelucrare și de adaptare a principiilor socialismului științific la realitățile românești”²³.

Dînd o înaltă apreciere nivelului teoretic și de organizare al proletariatului român la finele veacului trecut, însuși *Programul* partidului nostru menționează la loc de frunte, ca o trăsătură meritorie, faptul că Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din România „Întreținînd legături strînse cu Engels și cu alți conducători ai proletariatului din Europa și de pe alte continente, . . . s-a remarcat totodată prin spiritul său de solidaritate internațională”²⁴.

²¹ Engels în publicistică. . . p. 197.

²² *Ibidem*, p. 202. Amintim că necrologe și articole au mai fost publicate în „Jur-nalul”, 29 iulie 1895, „Adevărul” din 30 iulie 1895 ; „Lumea nouă”, 30 iulie 1895 ; „Lumea nouă” în numerele din 2, 8 și 20 august 1895, ca și în „Adevărul ilustrat”, 7 august 1895.

²³ Nicolae Copoiu, *Socialismul european și mișcarea muncitorească și socialistă din România*, București, 1971, p. 50.

²⁴ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, Edit. politică, 1975, p. 36.

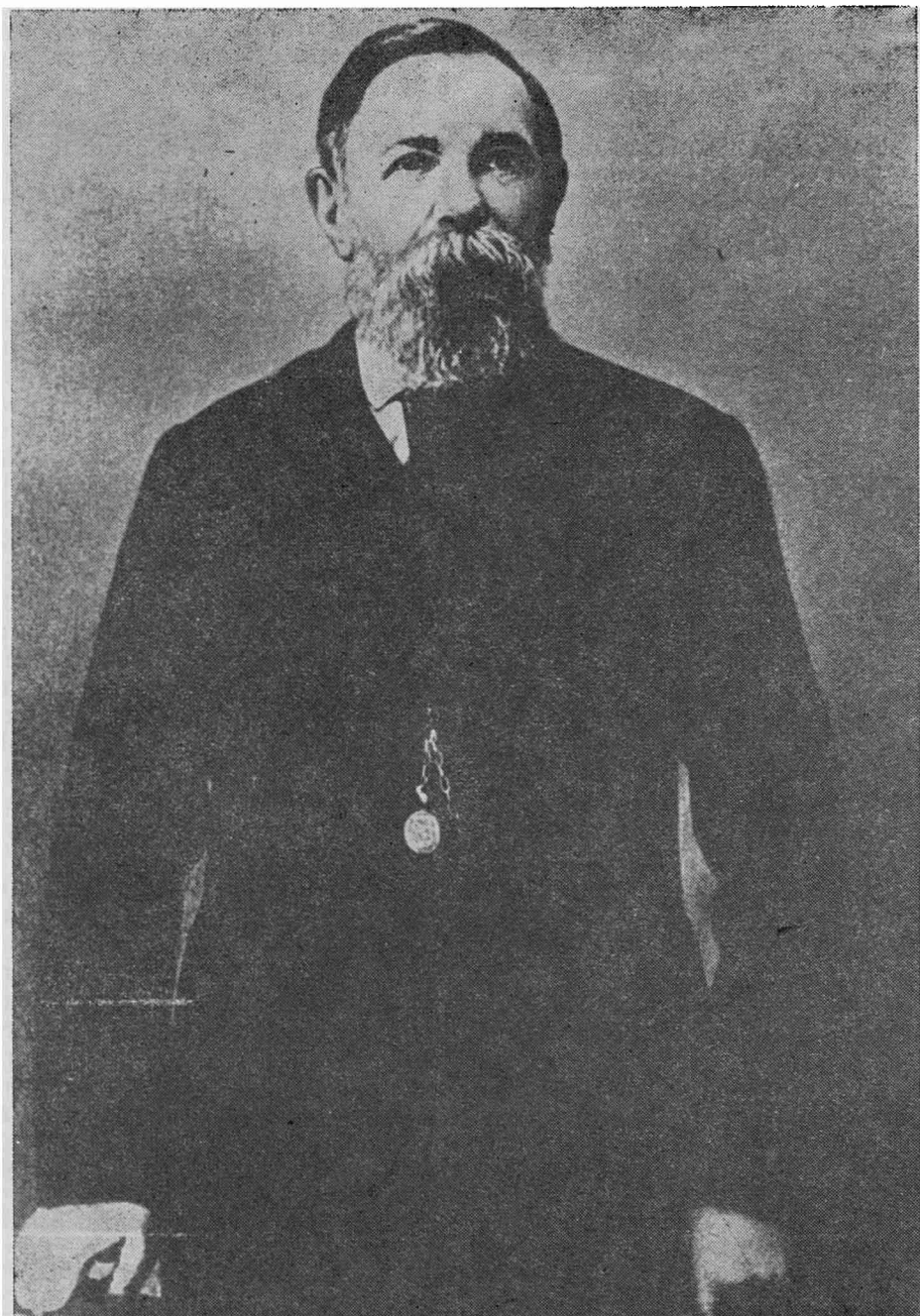

Fig. 1. Friedrich Engels in 1891.

Între țările din sud-estul continentului care, în aceeași perioadă au atras atenția lui Engels, s-a numărat și Bulgaria. În această țară din Peninsula Balcanică dezvoltarea relațiilor capitaliste s-a desfășurat într-un ritm destul de lent. Perioada dintre războiul Crimeii (1855) și eliberarea Bulgariei de sub dominația turcească (1877) s-a caracterizat aici prin apariția unui număr relativ mare de întreprinderi de tip capitalist. Alături de schimbarea cadrului social-politic datorată obținerii independenței, existența acestei structuri industriale în germene a fost unul din factorii fundamentali care a determinat evoluția ulterioară a societății bulgare din ultimul sfert al veacului trecut.²⁵ În ultimele două decenii ale secolului XIX aici încep să ia amploare acțiunile pentru organizarea politică a clasei muncitoare. Între 1885—1891 s-a desfășurat mișcarea pentru crearea partidului social-democrat bulgar, în fruntea căreia s-a situat cunoscutul luptător revoluționar Dimităr Blagoev. În 1885, cu colaborarea Belei Jivkova, el a scos broșura *Jurnalul unui observator contemporan*, prima scriere cu caracter socialist editată în Bulgaria²⁶. În 1890 Evtim Dabev a tradus cunoscuta lucrare a lui Engels *Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință*.²⁷ Aceasta a constituit un element prețios în lupta pentru propagarea ideilor socialiste în Bulgaria²⁸.

La 20 iulie 1891 procesul de constituire a unei organizații proletare unice în Bulgaria a fost încununat prin adunarea desfășurată la Buzludgea la care au participat reprezentanți ai organizațiilor socialiste din Tîrnovo, Gabrovo, Drianovo, Sliven, Sevlievo, Kazanlık și Stara Zagora și unde s-a hotărît crearea Partidului social-democrat avînd între lideri și pe Dimităr Blagoev. Acest moment a reprezentat o etapă extrem de importantă în procesul de dezvoltare istorică și maturizare revoluționară al mișcării muncitorești bulgare. Un rol de seamă l-au jucat în acest proces pătrunderea și difuzarea literaturii de inspirație marxistă, între care o contribuție importantă a avut-o pentru clarificarea ideologică a proletarilor bulgari broșura lui Blagoev *Ce este socialismul și ce teren are la noi*.

Pătrunderea marxismului în țările balcanice, unde nu existase pînă atunci o mișcare socialistă organizată, l-a bucurat mult pe Engels. La Zurich el a întîlnit delegații bulgari, reprezentînd partidul fondat cu doi ani înainte și participînd pentru prima oară la un congres internațional. El a aflat de tînărul partid din jurnalul „Soțial-Democrat” pe care i l-au trimis înainte de congres socialistii bulgari. În mesajul către editori el scria: „Noi în vest ne bucurăm de toate aceste avanposturi sud-estice ale noastre la granițele Asiei, pentru că ele duc înainte steagul proletariatului modern ridicat de Marx. Aș fi dorit ca Marx să poată vedea el însuși toate acestea”²⁹. Acest pasaj reliefează, odată în plus, interesul, de loc minor, pe care Engels îl acorda ponderii blocului revo-

²⁵ Vezi articolul pe această temă al lui S. Grinberg, în *Țentralinata i tugo-vostochnata Evropa v novej vremea*, Moskva, Izd. Nauka, 1974.

²⁶ Al. Burmov, D. Kosev, Hr. Hristov, *Istoria na Bălgaria*, Sofia, Derjavo Izdatelstvo „Narodna Prosveta”, 1971, p. 205.

²⁷ Kiril Lambrev, *Nacenkî na rabotniceskoto i profsoluznoto dvijente v Bălgaria, 1878—1891*, Sofia, Izdatelstvo na Bălgarskata Academia na Naukite, 1960, p. 47.

²⁸ Dimităr Blagoev, *Prinos kam istoriata na markstzma v Bălgaria*, Sofia, 1950, p. 136.

²⁹ K. Marx, F. Engels, *Werke*, (Opere), Band. 22, Berlin, 1961, p. 407.

luționar din sud-estul continentului în ansamblul mișcării europene a proletariatului organizat.

În ceea ce privește mișcarea muncitorească din provinciile care existau atunci pe teritoriul Iugoslaviei actuale, s-a subliniat în ultimul timp de către cercetătorii acestei perioade că istoria mișcărilor socialiste din țările sud-estului Europei nu poate fi axată pe alte coordonate decât pe acelea care erau fundamentale pentru tinerele națiuni, pentru statele în curs de stabilire. În aceste provincii, la începuturile mișcării socialiste predominau ideile eliberării naționale și ale emancipării social-politice³⁰. În cea mai întinsă și dezvoltată provincie, în Serbia, răspîndirea ideilor socialiste a început să se producă după cristalizarea definitivă a procesului de formare a proletariatului industrial. Ideile noii teorii au fost propagate în rîndul maselor de muncitori sîrbi de o pleiadă de cunoscuți revoluționari de factură socialist-utopică: Vaso Pelagić, Svetozar Marcović, Mita Ţenici. Primul s-a format ca revoluționar democrat și a evoluat de la iluminist la combatantul energic în anii situației revoluționare din deceniul al 8-lea din Balcani. Un rol important în acest proces l-au avut și efectele mișcării antiotomane din Bosnia și Herțegovina. Referitor la Marcović și Palegić cercetări recente au evidențiat legăturile și interfevențele pe care le-au avut cu mișcarea muncitorească din România.³¹

În ceea ce-l privește pe Svetozar Marcović, acesta, pe lângă rolul de propagator activ al ideilor socialiste în rîndul cercurilor largi ale opiniei progresiste din Serbia, a avut și calitatea de agent-correspondent al secției ruse a Internaționalei I. El considera că în țările sud-slave terenul era pe deplin pregătit pentru pătrunderea ideilor Internaționalei, că sosise timpul să se treacă acolo la crearea unei secții a Internaționalei I³². Că aprecierile lui Sv. Marcović erau însă premature o dovedește printre altele faptul că abia în deceniul al 9-lea a fost creată, la Belgrad „Uniunea meșteșugarilor” care a editat chiar o gazetă proprie, avînd ca redactor un alt lider socialist, Andra Brancović³². Ceva mai tîrziu, în 1892, a luat ființă un alt nucleu organizatoric, „Uniunea-meșteșugărească-muncitorească”, care își propunea să coordoneze eforturile, pînă atunci individuale și sporadice, ale proletarilor sîrbi și care, fapt notabil, a trimis chiar un delegat la Congresul de la Zurich (1893) al Internaționalei a II-a³³. În 1895, anul morții lui Engels, a început să apară, prin eforturile reunite ale mai multor grupări socialiste, revista „Soțial-Demokrat”. Deși nu a avut o existență îndelungată, periodicul amintit a jucat un rol important în mișcarea social-democrată, contribuind la creșterea conștiinței de clasă a proletariatului sîrb. Aceste elemente evidențiau începutul largii aderențe în masele din aceste teritorii a ideilor socialiste, avansate, fenomen care, remarcat de Engels, făcea obiectul cunoscutei note către socialiștii bulgari, dar care viza desigur și țările învecinate.

Fr. Engels, împreună cu Karl Marx, au avut strînse legături și cu revoluționarii și socialiștii ruși. Primul dintre aceștia, pe care Engels

³⁰ Titu Georgescu, *Mișcarea muncitorească și socialistă în țările sud-estului Europei la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, (Referat susținut la Simpozionul istoricilor români și iugoslavi, București, martie, 1975).

³¹ D. Hurezeanu, E. Bildeseu, *On socialist international relations in south-eastern Europe*, în „Revue roumaine d'histoire”, 6 1967.

³² *Pervii Internațional (1864—1870)*, Moskva, Izd. Misli, 1964, p. 542.

³³ *Istoria Iugoslavii*, Moskva, www.dacoromanica.ro, p. 502.

și Marx l-au cunoscut în chiar perioada de constituire a formației lor intelectuale a fost Mihail Bakunin, aparținând vechii generații de revoluționari. Din păcate, alunecarea acestuia spre anarhism, ca și încercările sale de mai târziu de a crea o grupare dizidentă în sinul Asociației Internaționale a Muncitorilor și de a submina din interior organizația au contribuit la îndepărtarea lui din rindul revoluționarilor cu care cei doi clasici au avut relații prietenești. Mai mult decât atât, Marx și Engels au trebuit să ducă o luptă încordată, încununată în cele din urmă de succes abia la Congresul de la Haga din 1872, pentru înfrângerea adeptilor lui Bakunin și eliminarea lor din nucleul organizat al proletariatului european ³⁴.

Odată cu începutul deceniului al 6-lea pe Marx și în special pe Engels a început să-i intereseze concepțiile și activitatea altui reprezentant al vechilor revoluționari, Aleksandr Herzen ³⁵. Acest lucru se explică prin faptul că pe cei doi prieteni îi interesa dezvoltarea internă a acestei țări, perspectivele mișcării revoluționare ruse, iar la acea dată Herzen era unul din cei mai autorizați și competenți cunoscători ai situației. În 1853, Engels (la 2 ani după Marx) a citit cu interes lucrarea filozofului rus *Despre dezvoltarea ideilor revoluționare în Rusia*; atât el, cât și Marx au apreciat ca un însemnat eveniment fondarea în același an de către Herzen a unei tipografii la Londra. O altă lucrare a lui Herzen, *Închisoarea și exilul* a servit pentru Engels, (mai apoi și pentru Marx) ca cel dintâi manual de studiere a limbii ruse ³⁶. Cei doi mari teoreticieni n-au avut satisfacția de a afla, că spre sfârșitul vieții marele gânditor revoluționar „și-a îndreptat privirile nu spre liberalism, ci spre *Internațională*, spre Internaționala condusă de Marx” ³⁷.

Un alt reprezentant al pleiadei de intelectuali revoluționari ruși, N. G. Cernișevski, conducătorul și ideologul democrației revoluționare ruse din deceniile șase și șapte ale secolului trecut s-a bucurat de interesul și atenția clasicilor marxismului. Personalitatea acestuia a produs o deosebită impresie asupra lui Marx și Engels, întrucât, în persoana sa se îmbina în mod armonios gânditorul revoluționar cu militantul de mare anvergură. Atât Marx cât și Engels au văzut în el un gânditor „cu adevărat original”, spre deosebire de mulți din teoreticienii contemporani lui, pe care ei îi considerau niște simpli compilatori. Înțelegând că Cernișevski a fost primul, care în literatura social-economică rusă a pus în mod serios problema perspectivelor dezvoltării Rusiei după desființarea iobăgiei, Marx, iar după el și Engels, au căutat să cunoască ideile acestuia cu privire la căile dezvoltării socialiste a Rusiei. În acest scop ei au studiat lucrarea acestuia *Critica prejudecăților filozofice împotriva proprietății de obște* și articolele privitoare la proprietatea de obște asupra pământului. Analiza lucrărilor democrat-revoluționarului rus a furnizat lui Marx și Engels un bogat material, care le-a permis să cunoască părțile pozitive, dar și lipsurile concepției acestuia, și totodată să se familiarizeze cu unele aspecte ale situației din Rusia din perioada respectivă.

³⁴ *Perții Internațional. 1870—1876*, Moskva, Izd. Misl, 1965, p. 236.

³⁵ A. Vorobieva, *K. Marx i F. Engels o revolutonnam ditzentii i revolutionerax Rusit*, în „Voprosi istorii”, 1968, nr. 4. p. 47.

³⁶ *Ibidem*, p. 48.

³⁷ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 2, partea 2, politica, 1963, p. 271.

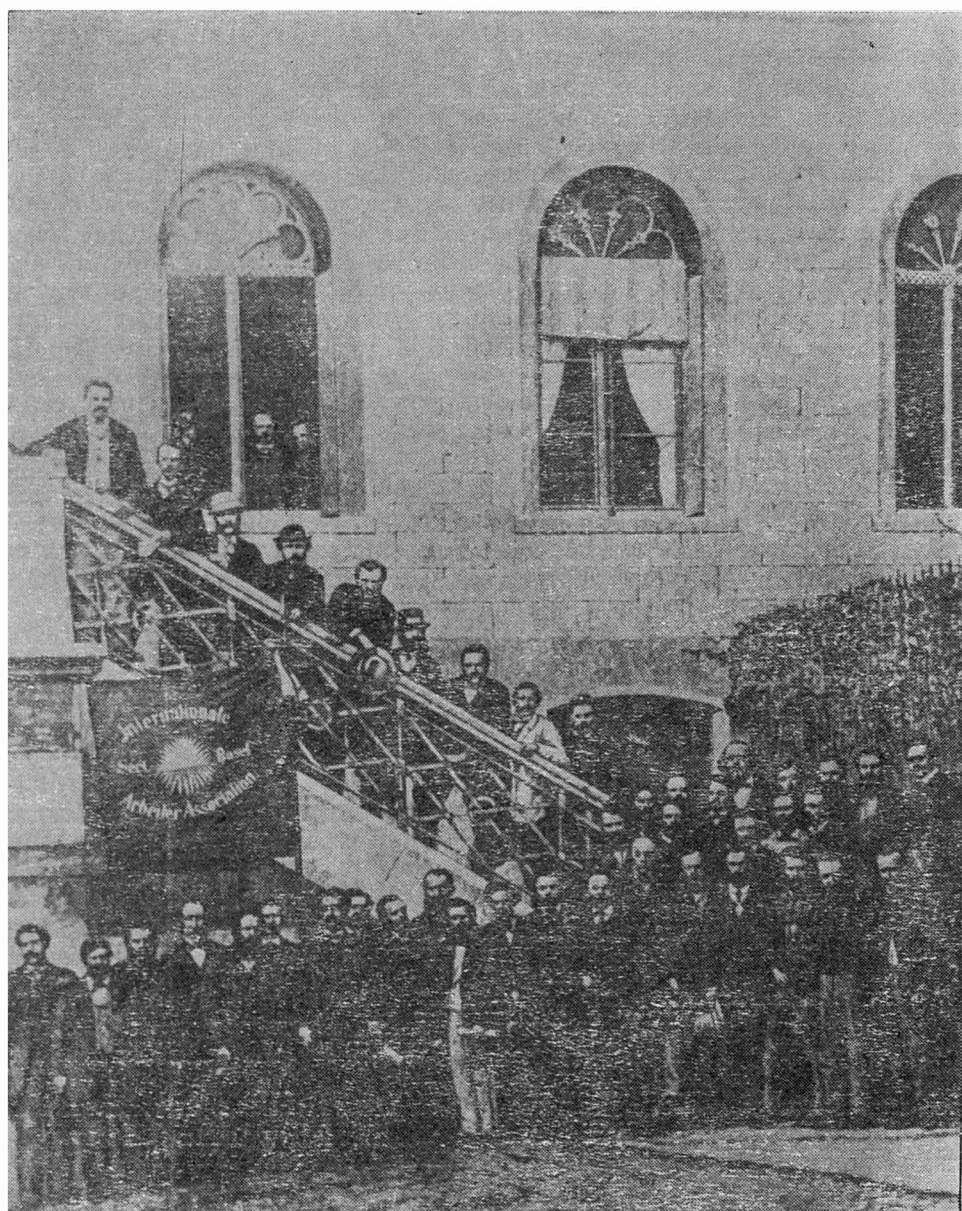

Fig. 2. Participanții la Congresul Internaționalei I de la Basel (1869).

Friedrich Engels a subliniat că în persoana lui Cernișevski (ca și a altui gânditor înaintat — Dobroliubov) ei au văzut nu numai niște literați talentați și iluminiști democrați, ci și îndrumători teoretici și conducători ai noii generații de revoluționari socialiști ruși.

După cum este știut, odată cu deceniul al 7-lea al secolului trecut, ca urmare a înăsprii terorii polițienești și a unei serii de factori interni, mișcarea revoluționară din Rusia a intrat într-o fază de reflux. Acum a început un puternic curent de emigrație revoluționară spre apusul Europei : Elveția, Franța, Anglia. În această perioadă clasicii marxismului au întreținut strânse legături, fie prin corespondență, fie prin contacte personale cu alți revoluționari ruși. Unul dintre aceștia, pe care ei n-au reușit să-l cunoască personal, a fost F. Danielson. Cu ajutorul binevoitor al lui Marx și Engels, Danielson a putut traduce în limba rusă *Capitalul*, iar la rîndul său el l-a sprijinit pe Marx în a-și crea un important fond de carte rusă în biblioteca sa.

Un loc important îl ocupă, în acest proces, relațiile lui Engels, (alături de Marx), cu membrii secției ruse a Internaționalei I. Istoricul acesteia merită să fie amintit pe scurt. În primăvara anului 1870, Nikolai Utin și un grup de emigranți revoluționari ruși aflați la Geneva au hotărît să se afilieze la Asociația Internațională a Muncitorilor. În acest scop, la 11 martie 1870 ei au adresat o scrisoare lui G. Jung, care era secretarul corespondent al Consiliului General pentru Elveția. La scrisoare erau anexate programul și componența secției ruse, precum și un mesaj către Marx (semnat de N. Utin, V. Barteniev și I. Trusov) prin care îl solicitau să fie reprezentantul lor în Consiliul General ³⁸.

Această scrisoare nu l-a surprins pe Marx. Deja în februarie 1870, în scrisoarea sa către Engels, el îi comunica acestuia despre existența la Geneva a unei colonii de emigranți ruși care se ridicaseră împotriva panslavismului.

Secția rusă a fost primită în Internațională la 22 martie 1870 ^{38 bis}, cînd, în ședința Consiliului General, cererea ei a fost aprobată cu unanimitate de voturi. Două zile mai tîrziu Marx l-a informat pe Engels despre acest eveniment și i-a trimis spre luare de cunoștință scrisoarea lor. Din corespondența celor doi mari strategii ai proletariatului rezultă că ulterior ei l-au cunoscut pe N. Utin, cu care au întreținut relații prietenești. Astfel este confirmată documentar participarea lui Utin la Conferința de la Londra ³⁹, unde s-a întîlnit cu Engels și Marx (1871). Cu acest prilej, Engels a discutat cu N. Utin chestiunea acțiunii politice și a poziției față de anarhiști ⁴⁰, iar în următorii doi ani, (așa cum rezultă și dintr-o scrisoare a lui Engels către F. A. Sorge din 25 noiembrie 1873⁴¹), l-a întîlnit în numeroase ocazii și a purtat o bogată corespondență cu el.

Contactul cu membrii secției ruse a permis lui Marx și Engels să capete informațiile necesare despre mișcarea revoluționară din Rusia și să-și precizeze concepțiile într-o serie de probleme concrete privind dez-

³⁸ *Pervii Internațional (1864—1870)*, p. 539.

^{38 bis} K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 16, București, Ed. politică, 1963, p. 439.

³⁹ *Ibidem*, p. 270.

⁴⁰ *Friedrich Engels. A biography*. Moscow, Proress Press Publishers, 1973, p. 336.

⁴¹ K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 33, p. 551.

voltarea socială și politică a acestei țări. La rîndul ei Secția i-a sprijinit îndeaproape pe cei doi conducători în lupta înverșunată dusă împotriva bakuniștilor, pentru triumful aripii marxiste în Internațională. Avînd probabil în vedere acest episod, Engels îi scria la 19 ianuarie 1872 revoluționarului rus P. I. Lavrov „Omul acesta (Bakunin — n.n.) uită că masele de muncitori nu pot fi conduse asemenea unui grup de sectanți doctrinari. De altfel am primit informații prețioase cu privire la uneltirile sale din Rusia și încă *din sursă sigură*”⁴². (Sublinierea noastră — S.M.)

Unul din revoluționarii ruși pe care Engels l-a cunoscut personal și l-a apreciat în mod deosebit a fost Gherman Lopatin. În toamna lui 1870 Engels l-a cunoscut pe Lopatin la Londra, unde acesta, împreună cu un grup de tineri revoluționari ruși, sosise pentru a începe traducerea în limba rusă volumului I din Capitalul sub supravegherea lui Marx. Atît Marx cît și Engels au fost impresionați de calitățile deosebite ale tînarului revoluționar, cu care au rămas în bune raporturi de prietenie. La propunerea lui Marx, G. Lopatin a fost ales chiar în Consiliul General al Internaționalei^{42bis}. În vara lui 1873, Lopatin, care se întorsese în Rusia pentru a organiza evadarea din exil a lui Cernîșevski și fusese prins de autoritățile țariste, a evadat din închisoarea de la Irkuțk și a reușit în noiembrie 1873, să revină la Londra. Acest fapt l-a bucurat pe Engels, care nu mai avea vești despre soarta acestuia. Șase ani mai tîrziu, Lopatin care se întorsese clandestin în Rusia pentru a-și continua activitatea revoluționară, a fost din nou arestat și transportat în Siberia, dar a scăpat din nou și în martie 1883 a revenit la Paris, unde a aflat de moartea lui Marx. În scrisori aprinse către Engels și Eleonor Marx, Lopatin a deplîns moartea marelui dascăl al proletariatului mondial.

În septembrie 1883, Lopatin a venit la Londra pentru cîteva zile și l-a vizitat de 2 ori pe Engels. Conținutul convorbirii lor este consemnat în scrisoarea lui Lopatin către Maria Oșanina, membră a grupului „Voința poporului”. Prăbușirea autocrației în Rusia — spusese Engels — va stimula mult procesul revoluționar în restul lumii. Revoluționarii ruși — trebuiau să lupte pentru democratizarea sistemului socio-politic. „Rusia — notase Lopatin spusele lui Engels — este Franța actualului secol. Ei îi aparține de drept și de fapt inițiativa revoluționară a unei noi reorganizări sociale”.

Unul din corespondenții cei mai asidui a lui Marx și, mai ales Engels, a fost Piotr Lavrov. Fugit din exil, el a ajuns la Paris, unde a fost participant nemijlocit la evenimentele ce au culminat cu proclamarea Comunei din Paris. La începutul lui mai 1871, din însărcinarea Comunei, el s-a îndreptat spre Londra pentru a stabili legătura cu Consiliul General al Internaționalei. Aici Lavrov i-a cunoscut personal pe Marx și Engels cu care a întreținut relații prietenești și în anii următori. Deși cei doi apreciau vederile largi ale acestui revoluționar, totuși aceasta nu i-a împiedicat de a supune criticii concepțiile sale idealiste, încercările de a combina marxismul cu idei narodnice. Atunci cînd P. Lavrov a inserat în jurnalul „Vperiod”, pe care-l conducea, o recenzie necorespunzătoare a broșurii *Complet împotriva Internaționalei*, care fusese editată la recomandarea Congresului de la Haga, Engels, la sugestia lui Marx, într-un articol publicat în două

⁴² *Ibidem*, p. 348.

^{42 bis}. *Biography*, p. 408.

numere din revista „Volksstaat”, a arătat (octombrie 1874) eroarea și deficiențele tacticii politice a lui Lavrov⁴³. Articolele lui Fr. Engels au fost bine primite de revoluționarii ruși, în special de G. Lopatin. Această critică deschisă nu a împietat asupra relațiilor prietenești dintre Engels și Lavrov. Ambii au urmărit cu adâncă simpatie lupta eroică a narodnicilor revoluționari ruși⁴⁴.

Supunînd criticii ideologia utopică a narodnicilor, Marx și Engels au dat o înaltă apreciere luptei eroice a poporului rus împotriva țarismului. Astfel, crearea în anul 1879 a organizației revoluționare „Narodnaia volia” a fost apreciată de ei ca un important eveniment, semnificînd crearea unui partid revoluționar în Rusia. Engels a privit cu deosebită satisfacție, crearea unui nucleu de adepți ruși ai marxismului sub forma grupului *Eliberarea muncii* (1883). El se bucura că în sinul mișcării revoluționare ruse apăruseră elementele care se rupseseră de teoriile narodnice și care îmbrățișaseră ideile comunismului științific. Condiția primordială a victoriei revoluției în Rusia Engels o vedea în însușirea de către revoluționarii ruși, care reprezentau proletariatul, a teoriei marxiste. „După mine — îi scria el cunoscutei revoluționare Vera Zasulici, cu care a desfășurat o vie corespondență — teoria istorică a lui Marx este condiția fundamentală a oricărei tactici revoluționare ferme și consecvente; pentru a găsi această tactică este de ajuns să aplici teoria la condițiile economice și politice ale țării respective”⁴⁵.

Membrii grupului au consultat adesea părerea lui Engels atunci cînd pregăteau pentru a fi traduse operele sale sau ale lui Marx, sau în diferite alte chestiuni. Astfel în 1886 ei au tipărit la Geneva lucrarea sa *Mizeria filozofiei* — tradusă de Vera Zasulici — și cu o prefață a autorului⁴⁶. Cu un an înainte, la începutul lui 1885, un alt conducător al grupului „Eliberarea muncii”, G. V. Plehanov, pe care Engels îl știa de asemeni numai după nume, i-a trimis acestuia cartea sa *Diferențele noastre*. Engels a fost impresionat. Acum el era convins că majoritatea revoluționarilor ruși asimilaseră învățătura lui Marx. În acest sens, el scria la 23 aprilie 1885 Verei Zasulici: „Sînt mîndru să știu că există în rîndul tineretului din Rusia un partid care acceptă deschis și fără echivoc marile teorii economice și istorice ale lui Marx și a rupt definitiv cu toate tradițiile anarhiste și mai mult sau mai puțin slavofile ale predecesorilor lor. Și Marx însuși, dacă ar fi trăit, ar fi fost la fel de mîndru”⁴⁷.

În scrisorile sale, Engels a căutat să îndrepte unele din greșelile comise de acest grup, să-i ajute să găsească tactica necesară în condițiile Rusiei. Engels a remarcat că din acest moment mișcarea revoluționară rusă intra într-o nouă etapă a evoluției sale, care impunea și o nouă tactică de luptă. În acest sens este semnificativă scrisoarea sa către Vera Zasulici din 17 aprilie 1890 unde el îi sfătuiește pe marxistii ruși să se avînte mai curajos în lupta organizată a proletariatului de pretutindeni, să colaboreze

⁴³ A. Vorobieva, *art. cit.*, p. 55.

⁴⁴ Vezi în acest sens scrisoarea lui Fr. Engels din 20 oct. 1871 către Gherman Lopatin, în *Opere*, vol. 33, București, Edit. politică, 1975, p. 586.

⁴⁵ E. A. Stepanova, *Friedrich Engels*, București, Ed. politică, 1960, p. 283.

⁴⁶ V. G. Tartakovski, *Friedrich Engels, sovetnic i uciteli mejdunarodnogo proletariata*, Moskva, Izd. Nauka, 1973, p. 125.

⁴⁷ *Biography*, p. 409.

cu forțele înaintate ale acestuia ⁴⁸. El vedea ca principală problemă a marxiștilor ruși trecerea la o nouă formă a luptei și anume crearea unei organizații proletare de masă.

Unul din ultimele momente în care Engels a putut cunoaște pe tovarășii de luptă din Rusia a fost Congresul de la Zürich (1893) al Internaționalei a II-a. Printre numeroșii participanți străini s-au aflat aici și membri ai grupului „Eliberarea muncii”, Vera Zasulici și Pavel Axelrod, precum și pe G. V. Plehanov, cunoscut marxist rus, care după aceea a devenit un oaspete obișnuit al său la Londra.

Pleiada de militanți revoluționari care au avut strânse legături cu Engels, l-au ajutat pe acesta prin relatările și informațiile lor să-și formeze o imagine de ansamblu cât mai cuprinzătoare a situației Rusiei în a doua jumătate a secolului trecut.

Engels a sesizat, la fel ca și Marx, atmosfera prerevoluționară care domnea în Rusia în ajunul reformei din 1861, considerînd că „dintre toate națiunile Europei, Rusia se va trezi prima din letargia sa politică” ⁴⁹.

Pe baza unor exemple din istorie, Engels era conștient de faptul că Rusia trecuse și ea prin stadiile prin care trecuseră la timpul lor și alte țări mai dezvoltate decît ea și că, ca oricare altă țară era supusă și ea legilor generale ale dezvoltării capitaliste. În opoziție cu narodnicii, Engels, situat pe aceeași platformă cu Marx, considera că obștea țărănească este o formă socială condamnată istoricește, că din proprietatea de obște nu se poate trece la societatea nouă, socialistă. Acesta presupunea ca premisă istorică apariția societății capitaliste, care să aducă dezvoltarea în însăși interiorul ei a contradicțiilor ce-i vor genera pieirea. Engels personal a mai revenit asupra acestei chestiuni și după moartea, în 1883, a lui Marx. El era de părere că pentru a putea fi transformată această obște și folosită eventual ca element al unei noi societăți trebuia în mod necesar declanșată revoluția în Rusia și doborît despotismul țarist ⁵⁰.

Rezultatul studierii de către Engels a izvoarelor ruse și a analizei situației din această țară a fost lucrarea *Cu privire la problema socială în Rusia*, apărută în 1874 ⁵¹. În acest studiu Engels a criticat în mod documentat concepțiile utopice mic burgheze ale narodnicilor ruși. El a caracterizat pe larg aici esența de clasă a absolutismului țarist rus și a politicii sale, pornind de la analiza adîncă a relațiilor social-economice de aici. Referitor la poziția internațională a țarismului rus Engels a relevat, ceva mai tîrziu, faptul că acesta este „principalul bastion, poziția de rezervă și totodată armata de rezervă a reacțiunii europene” ⁵². „În ziua cînd va cădea puterea țaristă — a anticipat în mod genial marelui revoluționar... în acea zi în întreaga Europă se va simți un suflu nou” ⁵³.

La sfîrșitul lui septembrie 1891, Engels îi scria lui A. Bebel : „Treie clase suferă în Rusia : nobilimea rurală, țărănimea și proletariatul orășenesc”. Nobilimea, degenerată și decăzută din punct de vedere economic, el o considera incapabilă de vreo acțiune decisivă, în timp ce țaranii „ar

⁴⁸ K. Marx, *Fr. Engels i revoluționaia Russia*, Moskva, Politizdat, 1967, p. 580.

⁴⁹ K. Marx, *Fr. Engels, Opere*, vol. 12, București, Ed. politică, 1960, p. 682.

⁵⁰ E. Stepanova, *Op. cit.*, p. 280.

⁵¹ În românește în *Opere*, vol. 18, București, Ed. politică, 1964, p. 554—567.

⁵² *Politica externă a țarismului rus*, în *Ibidem*, vol. 22, 1965, p. 13.

⁵³ *Ibidem*, p. 47.

reprezenta numai insurecții locale sterile”. Deși el aprecia revoluția rusă în devenire ca burghezo-democratică, marele ideolog observa că ignoranta burghezie rusă nu-și propunea să distrugă țarismul, deoarece ea „dato-rează ceva statului” care o ajută să exploateze pe muncitori și “o ferește de furia poporului”. Răminea deci numai proletariatul, în legătură cu care, Engels, deși remarca că era atunci „prea slab pentru o revoluție” își menținea părerea că va juca rolul cel mai important în revoluția victorioasă⁵⁴. În amintirile sale marxistul rus A. Vodin redă afirmațiile lui Engels care era satisfăcut de potențialul revoluționar latent al muncitorilor ruși, de care era sigur că „vor juca rolul decisiv în răsturnarea autocrației”⁵⁵. Engels se situa alături de Marx în a aprecia că revoluția în devenire din Rusia urma să ducă treptat la lichidarea țarismului și la desființarea relațiilor semifeudale. „Revoluția rusă — opina Engels — înseamnă o schimbare a situației în întreaga Europă, pe care muncitorii din toate țările trebuie s-o salute ca pe un pas uriaș înainte spre scopul lor comun — eliberarea generală a muncii”⁵⁶.

Sesizînd consecințele revoluției ruse pentru proletariatul european, Engels nu pierdea din vedere urmările posibile ale acesteia pentru situația socială și politică a unor țări din centrul și apusul Europei : „Fără Rusia — această uriașă armată de rezervă a reacțiunii, dominația iuncherilor în Prusia n-ar mai ține nici o zi. Revoluția în Rusia se schimba neîntîrziat situația... ea ar face să se maturizeze revoluția în Germania” — arată el în acest sens într-un articol apărut în ziarul francez „Le Socialiste”⁵⁷.

Engels era pe atunci convins, anticipînd oarecum evenimentele, că revoluția în Rusia era iminentă. Studiînd profund elementele caracteristice ale situației interne din Rusia din acea perioadă, Engels a postulat, alături de Marx, inevitabilitatea revoluției sociale în această țară, sesizînd totodată și consecințele istorice ale acestui fapt. El aprecia în acest sens că în al patrulea sfert al secolului trecut, acolo erau întrunite „aproape toate acele elemente ale anului 1789 rus, după care neîndoielnic urmează anul 1793. Și dacă în Rusia lucrurile vor ajunge pînă la revoluție, atunci se va schimba fața întregii Europe”⁵⁸. Postfața din ianuarie 1894 a lui Engels la noua ediție a lucrării sale *Despre relațiile sociale în Rusia*, materializînd aceste idei, era în acest fel o încununare a studiilor sale despre această țară. Prin aceasta el completa analiza pe care o făcuse cu douăzeci de ani înainte dezvoltării social economice a Rusiei. Aceste opinii ale lui Engels, deși emise cu aproape un veac în urmă, ș-au găsit de-a lungul timpului confirmarea de către evenimentele istorice care au succedat. Engels n-a mai apucat să vadă nașterea unui partid proletar cu adevărat revoluționar în această țară. Această sarcină urma să fie rezolvată, la începutul veacului următor, de V. I. Lenin și discipolii săi, prin crearea partidului bolșevicilor care, avea să conducă proletariatul rus în lupta pentru răsturnarea sistemului țarist, la victoria revoluției socialiste.

⁵⁴ *Biography*, p. 445.

⁵⁵ *Ibidem*

⁵⁶ *Muncitorii din Europa în anul 1877*, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 19. p. 118.

⁵⁷ *Situația politică în Europa*, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 21, București, Ed. politică, 1965, p. 315.

⁵⁸ Fr. Engels, *Mișcarea muncitorească în Germania, Franța, S.U.A. și Rusia*, în *Opere*, vol. 19, București, Ed. politică, 1964, p. 125.

În acest fel elementele faptice, opiniile contemporanilor, scrisorile și consemnările teoretice ale apreciatului tovarăș de luptă a lui Marx, relevă cu convingătoare forță de sugestie, locul mișcărilor revoluționare și socialiste din această parte a continentului în cadrul preocupărilor de ansamblu ale acestuia.

Interesul viu manifestat, aprecierile făcute asupra perspectivelor forțelor revoluționare din țările amintite, sfaturile și sugestiile referitoare la strategia și tactica de urmat în condițiile istorice date învederează poziția însemnată ce aveau s-o ocupe acest flux al elementelor progresiste în mișcarea europeană socialistă, pe un plan mai larg în opinia progresistă mondială.

La rîndul lor aceste mișcări au avut contacte mai sporadice sau mai frecvente cu marele dascăl, învățînd din experiența sa, publicînd lucrările sale și ale lui Marx, contribuînd astfel la introducerea și difuzarea ideilor socialiste în sud-estul și răsăritul continentului. Aceste idei aveau să rodească fertil pe solul Rusiei și al țărilor balcanice, ca urmare a dezvoltării elementelor obiective și subiective, generînd apariția unor puternice partide și organizații proletare de masă. Călăuzite de teoria marxistă înnoitoare, în fața lor avea să stea greaua, dar înălțătoarea misiune de a lupta pentru instaurarea noii orînduiri sociale, superioară tuturor celorlalte de pînă atunci. Desfășurarea ulterioară a evenimentelor, pe parcursul secolului nostru a arătat modul cum aceste forțe ale proletariatului organizat din aceste țări au reușit să-și îndeplinească misiunea ce le era destinată.

În acest fel, din perspectivă istorică în care o încadrăm, opera și activitatea lui Engels își păstrează neșterse conturul și valabilitatea. În ciuda unor limite, datorate epocii în care a trăit și și-a adus aportul la crearea noii teorii despre lume, ideile sale, datorită profunzimii gîndirii și modului creator în care au fost elaborate, își păstrează și astăzi neștirbita prospețime și stringenta actualitate.

FRIEDRICH ENGELS ET LES MOUVEMENTS SOCIALISTES DU SUD-EST ET DE L'EST DE L'EUROPE

RÉSUMÉ

Après avoir relevé les traits caractéristiques de la complexe personnalité et activité de Friedrich Engels, révolutionnaire éprouvé et guide du prolétariat européen, l'auteur du présent article examine les rapports entretenus par celui-ci au cours du dernier quart du XIXe siècle avec les représentants des mouvements socialistes et ouvriers de Roumanie, Bulgarie, Serbie et Russie.

L'intérêt manifesté par Engels à l'égard des mouvements révolutionnaires et démocratiques de ces pays, l'échange de lettres avec certains leaders socialistes, les contacts personnels ont constitué autant de preuves de l'attention accordée par le grand théoricien et stratège au flux révolutionnaire de cette partie de l'Europe la juste appréciation qu'il a donnée à l'évolution et aux perspectives de la lutte des peuples de cette zone pour la liberté nationale et la justice sociale.

CONTRIBUȚII PRIVIND STRATEGIA MIȘCĂRII SOCIALISTE INTERNAȚIONALE LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

DE

MIRCEA N. POPA și LUCIA BĂDULESCU

La sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, capitalismul intrînd în cel mai înalt stadiu al dezvoltării sale și tinzînd să devină treptat un sistem mondial, « fizionomia » vieții social-economice, politice și ideologice a căpătat trăsături specifice unei etape istorice distincte. Nivelul atins de dezvoltarea economică a lumii era extrem de neuniform — de la economii bazate pe puternice sectoare industriale pînă la economii în care industria mașinistă lipsea cu desăvîrșire. În unele zone din Europa și America de Nord se remarcă: avîntul gigantic al industrializării; progresul uriaș de socializare a producției capitaliste; dezvoltarea considerabilă a proletariatului, care tindea să se « universalizeze »; modificările din compoziția clasei muncitoare; consolidarea rolului de avangardă al proletariatului industrial; transformarea clasei muncitoare în ansamblul ei în forța determinantă a progresului social. În condițiile create de transformarea capitalismului într-un sistem universal de exploatare colonială și financiară a celei mai mari părți a lumii, de agravare considerabilă a reacțiunii sociale și politice, de menținere a clasei muncitoare — chiar și în țările mai avansate — în situația de cea mai exploatată și lipsită de drepturi clasă socială, de alternare a politicii de represalii și teroare cu politica « turtei dulci » — de reforme limitate în favoarea clasei muncitoare —, de intensificare a politicii burgheziei de creare și dezvoltare a unei agenturi în rîndurile clasei muncitoare — sub forma aristocrației muncitorești —, lupta de eliberare social-economică și politică a proletariatului a luat, mai cu seamă în așa-zisele « țări civilizate », o amploare notabilă și a îmbrăcat forme noi.

După ce Internaționala I-a pusese bazele mișcării muncitorești mondiale, iar ideile *Manifestului Partidului Comunist* începuseră a se răspîndi către limitele geografice ale lumii capitaliste, punînd stăpînire pe conștiința unor mase tot mai largi de proletari, clasa muncitoare și-a organizat, pînă în 1914, potrivit indicațiilor Conferinței de la Londra (1871) a Internaționalei I-a¹, în țări de pe aproape toate continentele,

¹ Vezi Miklós Molnár, *Le déclin d la Première Internationale. La Conférence de Londres de 1871*, Genève, Librairie Droz, 1963, p. 133 și următoarele.

partide socialiste și muncitorești de masă capabile să conducă eficient complexa mișcare muncitorească din fiecare țară. În asemenea împrejurări, precum și în condițiile în care pătrunderea tot mai puternică a marxismului în gândirea social-politică era un fapt real, mai ales în regiunile centrale și occidentale ale Europei, apoi și în Rusia — ceea ce nu însemna însă dispariția pluralismului doctrinal —, forma de organizare politică a clasei muncitoare pe plan internațional a fost în mod obiectiv necesar diferită de cea a Internaționalei I. Începând din 1889, partidele socialiste și muncitorești, precum și sindicatele s-au organizat într-o federație puțin centralizată — denumită Internaționala a II-a, —, care urmărea să indice mișcării muncitorești din diverse țări direcția generală, socialistă a luptei. Congresul socialist internațional de la Zürich (1893) definea astfel poziția și orientarea Internaționalei a II-a: Congresul recunoaște ca membrii ai Partidului socialist democratic revoluționar internațional acele organizații care admiteau lupta de clasă și necesitatea socializării mijloacelor de producție, care luau „... parte activă la lupta politică dintre clase...“ și se vor folosi „... de toate mijloacele politice puse la îndemâna clasei muncitoare pentru a combate dominația și exploatarea clasei capitaliste...“². Devenită treptat o mișcare de masă, datorită unei „dinamici economice și sociale obiective“³, mișcarea socialistă, implicit Internaționala a II-a, a fost confruntată permanent cu necesitatea „de a concilia imperativul strategic... și diversitatea tactică a situațiilor naționale“⁴, într-o epocă caracterizată, potrivit remarcei din 1899 a lui Karl Kautsky, prin „reacțiune politică și dezvoltare industrială“⁵.

În studiul de față ne propunem abordarea citorva probleme privind strategia partidelor socialiste și implicit a Internaționalei a II-a în evoluția ei, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului următor.

Pînă în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, în mișcarea socialistă internațională dominase convingerea că o criză a sistemului capitalist era iminentă și, în consecință, proletariatul trebuia pregătit în vederea revoluției a cărei izbucnire părea că se va produce în unele țări într-un răstimp foarte scurt. Acest punct de vedere, susținut de Friedrich Engels și împărtășit de conducători ai partidelor socialiste din mai multe țări, se baza pe analiza concret istorică a realităților social-economice și politice din diverse țări — realități care însă sufereau transformările specifice epocii de trecere de la capitalismului concurenței la imperialism și a căror esență și multiple trăsături noi nu puteau fi încă, din motive obiective, în totalitate sesizate și nici teoretizate —, pe creșterea vertiginosă a rindurilor și influenței citorva partide socialiste care se transformau rapid în organizații de masă, precum și pe victoriile electorale repurtate de socialiști. F. Engels întrevedea victoria partidului proletar în ultimii ani ai secolului al XIX-lea sau la începutul secolului nostru și și-a exprimat de mai multe ori părerile în acest sens în cursul anilor

² Cf. *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1893—1900*, București, Edit. politică, 1969, p. 156.

³ Leo Valiani, *Le mouvement socialiste en Europe après 1914*, Moscou, Editions « Naouka », 1970, p. 17. (XIII Congres Internațional des Sciences Historiques, Moscou, 16—23, Aout 1970).

⁴ Annie Kriegel, *Les Internationales ouvrières (1864—1943)*, Paris, P.U.F., 1961, p. 87.

⁵ Karl Kautsky, *Le marxisme et son critique Bernstein*, Paris, 1900, p. 306.

1890 — 1895⁶. Cît privește țara în care revoluția socialistă putea fi victorioasă, F. Engels gîndea că aceasta putea fi Germania. Așadar, F. Engels nu excludea victoria revoluției socialiste într-o singură țară, deși în 1892 remarcă că „victoria clasei muncitoare din Europa . . . poate să fie asigurată numai prin colaborarea cel puțin a Angliei, Franței și Germaniei”⁷. În 1887, de pildă, el scria : „. . . S-ar putea ca în viitor inițiativa să fie rezervată francezilor, dar victoria decisivă poate fi obținută numai în Germania”⁸. Acest punct de vedere a fost susținut de F. Engels pînă la sfîrșitul vieții sale⁹. Optimismul său, generator de încredere în victoria finală a proletariatului, nu neglija însă faptul că în Franța, Italia etc. „. . . au mai rămas multe de făcut înainte de a putea conta pe o victorie imediată și sigură”¹⁰. Chiar în cazul Germaniei F. Engels aprecia că „noi — (social-democrații, *n.n.*) — sîntem încă departe de a putea susține o luptă deschisă și avem datoria față de întreaga Europă și America de a nu suferi o înfrîngere, ci de a învinge cînd va veni momentul, în prima mare bătălie. Acestei considerațiuni eu subordonez toate celelalte”¹¹. Strategia definită de F. Engels era adaptată posibilităților create de creșterea numerică a proletariatului și consolidarea partidelor politice ale clasei muncitoare. Sarcina proletariatului consta în pregătirea și declanșarea bătăliei finale în funcție de caracteristicile momentului istoric. Aceeași orientare poate fi constatată și la Wilhelm Liebknecht, August Bebel și Karl Kautsky în Germania, la Jules Guesde și « colectivisti » în Franța etc.¹². Putem remarcă deci că, pînă în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, perspectiva mișcării socialiste a rămas aceeași ca în epoca Internaționalei a I-a : triumful în scurt timp al revoluției proletare.

În această viziune se aprecia că sarcina partidelor socialiste — mai ales din țările dezvoltate — consta în organizarea proletariatului pentru bătălia finală, iar cea a Internaționalei a II-a în a coordona bătăliile care urmau a se da în diverse țări¹³. În concepția a numeroși socialiști, inclusiv a celor mai reprezentativi conducători de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, revoluția — care nu trebuia să fie inevitabil violentă — părea că va putea fi înlăptuită în țările cu regim burghezo-democratic, constituțional pe următoarea cale¹⁴ : constituirea unui partid proletar parlamentar spri-

⁶ Vezi Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere*, vol. 22, București, Edit. politică, 1965, p. 236—237, 303, 539.

⁷ F. Engels, [*Introducere la ediția engleză (1892) a lucrării „Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință”*], în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 22, p. 303.

⁸ F. Engels, [*Prefață la ediția a doua a lucrării „Contribuții la problema locuințelor”*], în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 21, București, Edit. politică, 1965, p. 330.

⁹ Vezi F. Engels, Paul et Laura Lafargue, *Correspondance*, vol. III, Paris, Éditions Sociales, 1959, p. 362 : [*Interviul acordat de Friedrich Engels corespondentului ziarului „Le Figaro” la 8 mai 1893*], în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 22, p. 539.

¹⁰ F. Engels, Paul et Laura Lafargue, *Op. cit.*, vol. III, p. 362 ; [*Către Comitetul de organizare al mîingului Internațional de la Milano pentru apărarea drepturilor muncii*], în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 22, p. 195.

¹¹ F. Engels, Paul et Laura Lafargue, *Op. cit.*, vol. III, p. 11.

¹² Cf. G.D.H. Cole, *Storia del pensiero socialista. La seconda Internazionale 1889—1914*, Parte seconda, Bari, Editori Laterza, 1968, p. 301.

¹³ Cf. Annie Kriegel, *Op. cit.*, p. 38, 44 ; Jacques Droz, *Le socialisme démocratique 1864—1960*, Paris, Armand Colin, 1966, p. 133—134.

¹⁴ Cf. G.D.H. Cole, *Op. cit.*, II, p. 500—501.

jinit de mase largi; cucerirea majorității în parlament de către acest partid; aprobarea promulgării unei noi constituții — la propunerea majorității socialiste — de către camera inferioară a parlamentului și convocarea unei adunări constituante pentru a elabora această constituție; camera inferioară a parlamentului ar fi dat un ultimatum celor care opuneau rezistență contînd pe capacitatea de a organiza o grevă generală și chiar o insurecție; înțelegînd că nu puteau rezista puternicei mișcări populare pe care se sprijineau socialiștii, clasele dominante ar fi cedat; în consecință, adunarea constituantă s-ar fi întrunit pentru a pune bazele noii societăți socialiste, prin abrogarea legilor pe care se bizuia ordinea burgheză și prin adoptarea unei serii de noi legi fundamentale. Așadar, socialiștii urmau să cucerească puterea — potrivit schemei de mai sus — pe cale parlamentară, avînd sprijinul majorității poporului și fiind totodată capabili să recurgă, în funcție de împrejurări, la insurecție.

Perioadei premonopoliste a capitalismului — care pentru țările dezvoltate s-a întins pînă în ultimii ani ai secolului al XIX-lea —, cînd revoluția proletară nu era încă nemijlocit la ordinea zilei, i-a corespuns concepția strategică și tactică a « *partidului model* » al Internaționalei a II-a, Partidul Social-Democrat German, sintetizată în *Programul de la Erfurt* (21 octombrie 1891)¹⁵ de A. Bebel, K. Kautsky, W. Liebknecht ș.a. cu sprijinul teoretic al lui F. Engels¹⁶. Cum Programul de la Erfurt „... a devenit un model pentru întreaga Internațională a II-a”¹⁷, din conținutul și spiritul căruia s-au inspirat socialiștii din mai toate țările lumii în care exista o mișcare socialistă, expunerea caracteristicilor sale este necesară, căci concepția strategică a social-democrației germane a fost definitorie la sfîrșitul secolului al XIX-lea pentru o însemnată parte a mișcării socialiste internaționale. În acest sens, K. Kautsky remarcă în 1900: „Pretutindeni — (în programele socialiste, *n.n.*) — găsim în substanță aceeași suită de idei ca în Programul de la Erfurt al Partidului Socialist German. Nu este vorba deci în primul rînd de forma particulară a acestui program, ci de verile generale care dirijează întreaga mișcare socialistă internațională”¹⁸. Ocupîndu-se de proiectul Programului de la Erfurt, în comparație cu Programul de la Gotha din 1875¹⁹, F. Engels remarcă în iunie 1891: „... Actualul proiect este cu mult mai bun. Numeroasele rămășițe ale unei tradiții perimate — specific lassalleene, cît și vulgar-socialiste — sînt, în esență, eliminate; din punct de vedere teoretic, proiectul se bazează în întregime pe știința contemporană...”²⁰. Programul avea, în general, un caracter marxist și corespundea în esență cerințelor luptei revoluționare a proletariatului în etapa premo-

¹⁵ Vezi textul în: W. Treue, *Deutsche Parteiprogramme seit 1861*, Göttingen, Zürich, Berlin, Müsterschmidt Verlag, 1968, p. 86—87.

¹⁶ Vezi F. Engels, *Briefe an Bebel*, Berlin, Dietz Verlag, 1958, pp. 176, 191—192; F. Engels, *Observații critice pe marginea proiectului de program social-democrat din 1891*, în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 22, p. 221—234.

¹⁷ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 33, ediția a doua, București, Edit. politică, 1964, p. 68.

¹⁸ K. Kautsky, *Op. cit.*, p. 287.

¹⁹ Vezi textul în W. Treue, *Op. cit.*, p. 76—77.

²⁰ F. Engels, *Observații critice pe marginea proiectului de program social-democrat din 1891*, p. 221.

nopolistă a capitalismului²¹. El conținea principiile socialiste și prezenta țelurile luptei proletariatului, definea cu claritate misiunea istorică a clasei muncitoare și sublinia că lupta proletariatului era în mod necesar o luptă politică, iar obiectivul său nu putea fi atins decât prin cucerirea puterii politice. Totodată, Programul conținea revendicările politice imediate, cu larg caracter democratic, ca : votul universal, egal și direct, sistemul proporțional în alegeri, libertatea de întrunire și de organizare, învățămînt laic ș.a. Autorii Programului ținuseră seama de indicația lui F. Engels potrivit căreia partidul proletar german „... trebuie să includă în programul său și revendicările pe care burghezia din alte țări civilizate le-a realizat ea însăși”²². Printre lipsurile mai importante ale Programului, datorate slăbiciunilor teoretice ale autorilor săi și influențelor străine marxismului, se remarcă : neglijarea problemei dictaturii proletariatului și păstrarea tăcerii asupra căilor și mijloacelor noi pe care intenționa să le folosească partidul pentru atingerea țelului său final, ceea ce a ușurat activitatea « pașnicului oportunism » care propovăduia — după cum se exprima F. Engels în iunie 1891 — „integrarea vioaie, pioasă, veselă și nesilită a vechii mîrșevii în « societatea socialistă »”²³; renunțarea la formularea explicită a necesității luptei pentru republica democrată. F. Engels rezervează un loc central în rîndul problemelor „spinoase dar esențiale”²⁴ ale Programului de la Erfurt republicii democratice. Împărtășind punctul de vedere exprimat de K. Marx în 1875, potrivit căruia „... tocmai în această ultimă formă de stat a societății burgheze — republica democrată *n.n.* — lupta de clasă urmează să fie definitiv rezolvată pe calea armelor... ”²⁵, F. Engels nota pe marginea proiectului de program al social-democrației germane din 1891 : „... Faptul că în Germania partidul nu-și poate îngădui nici măcar să formuleze un program fățiș republican dovedește cît de *neîntețmeiată* este iluzia că acolo ar putea fi instaurată pe cale pașnică idilica republică, și nu numai republica, ci chiar societatea comunistă”²⁶. (subl. n.). El insistă ca în Program să figureze măcar „revendicarea concentrării întregii puteri politice în mîna reprezentanței poporului”²⁷. În legătură cu dorința unor social-democrați ca partidul să aprecieze ordinea legală din Germania ea fiind suficientă pentru realizarea pe *cale pașnică* a proiectelor sale, F. Engels considera necesar să sublinieze „... autoînșelarea acelor care vor să transforme pe cale legală asemenea rînduială — reacționară, ca cea din Germania, *n.n.* — în societate comunistă”²⁸.

Titanul gîndirii revoluționare, dialectice, admitea că „*se poate concepe...*” (subl. n.) o dezvoltare pașnică spre socialism în țări ca Franța, Anglia, S.U.A., unde exista o largă libertate, dar nu în Germania al căru

²¹ Cf. H. Bartel, R. Kuntzsch, H. Schumacher, G. Seeber, K. Stenkewitz, H. Wolter, *O viață de militant : August Bebel*, București, Edit. politică, 1965, p. 159. [În continuare : H. Bartel, R. Kuntzsch, ș.a. *Op. cit.*].

²² F. Engels, *Op. cit.*, p. 234.

²³ Cf. K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 22, p. 591, nota 230.

²⁴ F. Engels, *Op. cit.*, p. 229.

²⁵ K. Marx, *Critica Programului de la Gotha*, în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 19, București, Edit. politică, 1964, p. 30.

²⁶ F. Engels, *Op. cit.*, p. 229.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 231.

guvern era atotputernic ²⁹. V. I. Lenin remarca în legătură cu aceasta din urmă chestiune că „Engels e destul de prudent pentru a nu-și lega miinile. El admite că în țările cu regim republican sau cu o foarte largă libertate « ne putem închipui » (numai « închipui »!) o dezvoltare pașnică spre socialism” ³⁰ (subl. n.). F. Engels atrăgea atenția social-democrației germane în 1891 că neglijarea „...obiectivelor principale de dragul intereselor imediate ale zilei, această goană după succese efemere fără a ține seama de consecințe, această sacrificare a viitorului mișcării de dragul prezentului mișcării pornesc, poate, dintr-o « bună credință », dar ele sînt și rămîn oportunist, iar oportunistul « de bună credință » este, poate, cel mai periculos” ³¹. Comentînd aceste idei și avînd în vedere locul și rolul social-democrației germane în ansamblul mișcării socialiste din lume la sfîrșitul secolului al XIX-lea ³², V. I. Lenin remarca : „... Se poate afirma fără exagerare că Engels critică în acest caz oportunistul întregii Internaționale a II-a” ³³.

Influența Programului de la Erfurt asupra mișcării socialiste din alte țări a fost incontestabilă și remarcabilă. Chiar și numai cîteva exemple pot demonstra acest fapt : în 1899, cu prilejul constituirii sale, Partidul Muncitoresc Finlandez a pus la baza activității sale principiile, revendicările, tactica și strategia Programului de la Erfurt ³⁴. Programele partidelor muncitorești din Suedia, Norvegia, Italia etc. au fost de asemenea influențate de Programul de la Erfurt. Programul Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România, votat la congresul din 31 martie — 3 aprilie 1893 ³⁵, nu era nici el străin de influența Programului social-democrației germane. Printre problemele puse de proiectul de program al socialiștilor români, care au stîrnit discuții, se afla, ca și în Germania, forma de guvernămînt republicană. În decembrie 1892, cerînd ca Programul partidului să se declare categoric pentru forma republicană de guvernămînt, Constantin Mille scria : „Știu ce mi se poate răspunde : că în programele partidelor social-democratice din țările apusene nu există acest punct, și în special în Germania” ³⁶. În ianuarie 1893, C. Mille remarca din nou : „După părerea mea, proiectul de program are cîteva lipsuri. În ceea ce privește republica și afirmarea partidului ca republican, am scris ce gîndesc” ³⁷. Programul adoptat afirma că social-democrația română, „...ca formă de guvernămînt, nu poate fi în principiu decît pentru cea republicană” ³⁸. Punctul 16 din Program se mărginea însă doar la a cere „întoarcerea domeniilor coroanei la stat. *Restrîngerea prerogativelor rega-*

²⁹ *Ibidem*, p. 228.

³⁰ V. I. Lenin, *Op. cit.*, vol. 33, p. 69.

³¹ F. Engels, *Op. cit.*, p. 229.

³² În martie 1875, F. Engels remarca „faptul că muncitorii germani s-au situat în fruntea mișcării europene...”, datorită „...mai ales atitudinii lor cu adevărat internaționaliste din timpul războiului” franco-german din 1870/71. (F. Engels, (*Scrisoare către A. Bebel*)), în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 19, p. 4.

³³ V. I. Lenin, *Op. cit.*, vol. 33, p. 68.

³⁴ *Istoria vitoro Internationala*, vol. I, Moskva, Izdatelistvo «Nauka», 1965, p. 349—350.

³⁵ Vezi textul în *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1893—1900*, p. 50—60.

³⁶ *Ibidem*, p. 27.

³⁷ *Ibidem*, p. 41—42.

³⁸ *Ibidem*, p. 57.

le ...”³⁹ (subl. n.), Propunându-și ca țel final socialismul, autorii Programului stabileau o strategie pe care o considerau potrivită specificului social-economic românesc: „...lupta socialistă de la noi nu poate viza transformarea IMEDIATĂ a ordinii sociale actuale, pentru că transformarea aceasta atîrnă cu desăvîrșire de transformarea deja efectuată în țările mai înaintate; urmează, prin urmare, că lupta noastră poate fi și trebuie să fie numai pregătitoare”⁴⁰. Această strategie izvora din teza eronată cu privire la dezvoltarea țărilor înapoiate în orbita celor înaintate. Printre susținătorii acestei concepții strategice se număra și « dascălul socialismului român », C. Dobrogeanu-Gherea⁴¹.

În programele altor partide și organizații socialiste se remarcă deja la sfîrșitul secolului al XIX-lea o concepție reformistă și, în consecință, o strategie adecvată ei, nerevoluționară. Așa, de pildă, Societatea Fabienilor din Anglia „...punea accent pe socialismul evoluționist”⁴², preconiza „un socialism care înlocuiește capitalul privat prin capitalul colectiv... ”⁴³, respingea lupta de clasă și, în general, tezele lui K. Marx și F. Engels⁴⁴, stabilind ca țel final « democrația socială »⁴⁵. Programul Federației Social-Democrate din Anglia preconiza, de asemenea, o strategie nerevoluționară, ocupîndu-se „...numai de reforme care pregătesc indirect revoluția socială”⁴⁶.

În răstimpul dintre ultimii ani ai secolului al XIX-lea și izbucnirea primului război mondial, în condițiile trecerii de la capitalismul premonopolist la imperialism și în primii ani ai etapei imperialiste, în climatul politic și ideologic creat de transformările social-economice ale lumii capitaliste, în mișcarea socialistă din numeroase țări s-a profilat tendința, devenit treptat tot mai evidentă, de a reconsidera strategia partidului proletar, de « adaptare » la noile împrejurări social-economice și politice. Această situație era determinată, pe de o parte, de creșterea oportunității — în diferitele sale variante — și de sporirea continuă a influenței sale în cadrul mișcării socialiste, iar pe de altă parte, de slăbiciunea teoretică sau inconsecvența ideologică și politică a numeroși conducători socialiști — chiar și a unor personalități ca W. Liebknecht, K. Kautsky, J. Guesde, P. Lafargue, A. Labriola ș.a. —, manifestată mai cu seamă după moartea lui F. Engels (1895). Astfel, în partidele socialiste s-a stabilit o distincție, devenită treptat tot mai clară și apăsătoare subliniată, între *programul minimal* al mișcării — care cuprindea o sumă de obiective economice, politice, sociale și culturale imediate — și *programul maximal*, al revoluției, a cărui realizare a început să fie condiționată de îndeplinirea programului minimal⁴⁷.

³⁹ *Ibidem*, p. 58.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 55.

⁴¹ Vezi C. Dobrogeanu-Gherea, *Scrieri social-politice*, București, Edit. politică, 1968, p. 226; I. Felca, *Din activitatea ideologică de masă a mișcării noastre muncitorești în preajma și după crearea partidului politic al clasei muncitoare din România*, în „Analele de istorie”, Anul XIX, 1973, nr. 4, p. 91.

⁴² Patricia van der Esch, *La deuxième Internationale. 1889—1923*, Paris, 1957, p. 11.

⁴³ Albert Métin, *Le socialisme en Angleterre*, Paris, 1897, p. 212.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 215.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 224.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 204. Vezi, de asemenea p. 202 și următoarele: Patricia van der Esch, *Op. cit.*, p. 11.

⁴⁷ Vezi P. Souyri, *Le marxisme après Marx*, Paris, Flammarion, 1970, p. 13.

După crearea partidelor socialiste în diverse țări, remarcă revoluționara Rosa Luxemburg, „... ca sarcină imediată a fost declarată lupta mărunță, zilnică pe tărâm politic și economic, pentru ca treptat să se formeze armatele proletariatului care, atunci când dezvoltarea capitalistă va ajunge la maturitate, vor fi chemate să realizeze socialismul. Această nouă orientare, această bază cu totul nouă, pe care s-a elaborat programul socialist, a îmbrăcat, în special în Germania, o formă tipică”⁴⁸. R. Luxemburg se referea la Programul de la Erfurt, „... în care pe primul plan se aflau așa-numitele sarcini minimale imediate, iar socialismul era prezentat ca o stea luminoasă îndepărtată, ca scop final”⁴⁹. De subliniat este și faptul că totul depindea, chiar și în acest caz, de modul în care era interpretat Programul de la Erfurt și nu atât de conținutul lui. Încă în octombrie 1898, la Congresul de la Stuttgart al Partidului Social-Democrat German, R. Luxemburg atrăgea atenția că în partid „... domnește confuzia asupra... legăturii dintre scopul nostru final și lupta noastră de zi cu zi”⁵⁰, afirmându-se că lupta practică era independentă de scopul final. Situându-se pe o poziție consecvent revoluționară, marxistă — atitudine caracteristică unor socialiști din Germania, Rusia, Franța și din alte țări care începeau a se constitui într-un grup, eterogen la început, dat tot mai activ în lupta împotriva oportunismului, și a fi numiți « *stînga* » — Rosa Luxemburg declara că „tochmai scopul determină spiritul și conținutul luptei noastre socialiste, o face să devină o luptă de clasă”⁵¹. Tot ea definea *scopul final* ca fiind „... ceea ce trebuie să premerge neapărat societății viitoare, și anume *cucerirea puterii politice*”⁵². (subl. n.) Această precizare era cu atât mai prețioasă și necesară, cu cât în anii dinaintea Congresului social-democrației germane de la Stuttgart, în timpul lucrărilor acestuia și în perioada următoare, oportuniști, socialiști cu o pregătire ideologică slabă sau lipsiți de fermitate au negat scopul final al partidului proletar sau i-au prezentat deformat conținutul. Astfel, Vollmar, Heine, K. Schmidt, apoi Eduard Bernstein ș.a. nu se situau pe pozițiile necesității cuceririi puterii politice. Încă în iunie 1891, Vollmar se pronunțase pentru o politică oportunistă, adoptînd lozincă: „Bunelor intenții — mina întinsă, celor rele — pumnul!”⁵³. El se referea la „bunele intenții” ale statului burghez al Reichului wilhelmian față de clasa muncitoare. Această tactică ascundea de fapt o concepție strategică oportunistă pe care, treptat, Vollmar a sugerat-o social-democrației germane. Ameliorarea condițiilor de trai, considera Vollmar, ducea totuși la socialism; așadar, societatea capitalistă cunoștea un proces de „socializare treptată”⁵⁴. Acestei concepții oportuniste, ca și altora care se reducea la lozincă „Înainte, dar cât mai încet!” le-a răspuns A. Bebel în 1891 la Congresul de la Erfurt: „Nu putem instaura dominația clasei muncitoare prin cucerirea puterii economice, — spunea A. Bebel congresiștilor care, în marea lor majoritate, aprobau această strategie, *n.n.* — trebuie să luăm calea inversă. În primul rînd

⁴⁸ Rosa Luxemburg, *Cuvîntări și articole alese* București, Edit. politică, 1962, p. 235.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 24.

⁵¹ *Ibidem*, p. 24—25.

⁵² *Ibidem*, vezi și p. 29.

⁵³ Cf. H. Bartel, R. Kuntzsch ș.a., *Op. cit.*, p. 161.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 163.

trebuie să cucerim puterea politică și s-o folosim pentru a obține și puterea economică prin exproprierea societății burgheze”⁵⁵. Cîțiva ani mai tîrziu însă, oportunismul trecea din nou la atac vizînd înlocuirea strategiei revoluționare printr-una reformistă. Din 1898 mai cu seamă, Eduard Bernstein și-a intensificat campania revizionistă, prin materialele publicate în « Neue Zeit », afirmînd că „ceea ce se numește de obicei scopul final al socialismului nu înseamnă nimic pentru mine, mișcarea este totul!”⁵⁶. Bernstein respingea subordonarea victoriei socialismului „imanentei sale necesități economice” și nu considera necesar și posibil de a-i da acesteia o justificare pur materialistă⁵⁷. El respingea cu indignare ideea dictaturii proletariatului, aprecia că proletariatul nu era încă pregătit pentru a prelua puterea politică”⁵⁸ și, chiar atunci cînd va ajunge la putere, tot nu va fi în stare să se lipsească de capitalism⁵⁹. De aceea, gîndea el, la socialism se va ajunge nu pe calea unei revoluții, ci printr-un proces de reforme. Bernstein își justifica atitudinea afirmînd că la sfîrșitul secolului al XIX-lea erau alte condiții decît acele ale epocii analizate de K. Marx și F. Engels. El trecea în mod premeditat cu vederea declarațiile lui F. Engels din 1893, care afirmau că „noi nu avem un scop final. Noi sîntem adepții dezvoltării permanente neîntrerupte și nu intenționăm să-i impunem omenirii legi definitive... Noi vom fi mulțumiți dacă vom reuși ca mijloacele de producție să fie în mîna întregii societăți, dar știm foarte bine că *acest-lucru este imposibil în condițiile actualului guvern monarhist și federativ*”⁶⁰ (subl. n.) din Germania. Deci, în 1893 F. Engels susține că : Social-democrația nu are un scop final ca limită a evoluției sociale — după cum explica K. Kautsky⁶¹ acest pasaj — , deoarece aceasta nu are nici punct terminus și nici scop final ; aceasta nu însemna însă că partidul proletar nu trebuia să aibă un țel final, ci, dimpotrivă, pentru activitatea sa politică acesta era absolut necesar ; F. Engels apreciasse la sfîrșitul secolului al XIX-lea că tezele fundamentale elaborate de el și K. Marx cu mult timp înainte erau valabile ; obiectivele proletariatului nu putea fi atinse în Germania în condițiile menținerii „actualului guvern monarhist și federativ”, ceea ce însemna că era necesară *răsturnarea* acestuia. Pe aceleași poziții se situa în preajma anului 1900 și K. Kautsky⁶² care, în urma morții lui F. Engels devenise teoreticianul social-democrației germane și, în mare măsură, al celei internaționale. De asemenea, Wilhelm Liebknecht, respingînd tezele lui Ed. Bernstein, afirma că „esențial este scopul final, dar este nece-

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Ed. Bernstein, *Socialisme théorique et socialdémocratique pratique*, Paris, 1900, p. 278.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 290.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 298.

⁵⁹ Cf. Rosa Luxemburg, *Op. cit.*, p. 25.

⁶⁰ F. Engels, [*Interviul acordat de F. Engels corespondentului ziarului « Le Figaro » la 8 mai 1893*], în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 22, p. 539.

⁶¹ K. Kautsky, *Op. cit.*, p. 233. Că așa trebuie interpretat acest pasaj rezultă și din aprecierile lui F. Engels, făcute cîțiva ani mai înainte, în legătură cu necesitatea ca partidul proletar să aibă un program socialist revoluționar consecvent. (Vezi K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 21, p. 334).

În 1885, F. Engels îi scrisese chiar lui Ed. Bernstein : „Nu uita vechea regulă : mișcarea și lupta de astăzi nu trebuie să facă să se uite pentru nimic viitorul mișcării”. (Cf. H. Duncker, *Introduction au marxisme* (Choix de textes et discours), Leipzig, VEB Editions, 1962, p. 191.

⁶² Vezi K. Kautsky, *Op. cit.*, p. 233—234.

sară mișcarea pentru a ne apropia de țel...⁶³, iar R. Luxemburg sublinia că „totul este în țelul final, nimic în mișcare”⁶⁴.

Această dispută dintre marxiștii și oportuniștii germani privind strategia partidului proletar avea însemnătate nu numai pentru evoluția mișcării socialiste în Reichul wilhelmian, ci și pentru mișcarea socialistă internațională, datorită rolului de prim ordin al social-democrației germane în cadrul Internaționalei a II-a. Dealtminteri, manifestări oportuniste, revizioniste asemănătoare pot fi constatate și în cadrul altor partide muncitorești și socialiste. În Franța, de pildă, socialistul Jean Jaurès — șef de partid, aprig luptător împotriva pregătirilor de război, dar și adversar al dictaturii proletarietului ca și al altor teze marxiste — ataca vehement prin 1900 pe «colectiviștii» conduși de marxiștii Jules Guesde și Paul Lafargue, deoarece aceștia mai erau încă dominați de „halucinația revoluției apropiate”⁶⁵. Într-adevăr, la începutul secolului al XX-lea în Franța se anunța doar o perioadă de avânt revoluționar și nu o revoluție. Totuși, în această țară în care avuseseră deja loc patru revoluții, în cursul cărora obiectivele esențiale cu caracter burghezo-democratic fuseseră atinse, la ordinea zilei putea fi numai revoluția proletară⁶⁶. Or, J. Jaurès nu a vrut sau nu a putut sesiza acest fapt. În general, în vestul și centrul Europei oportunismul, indiferent de nuanța sa, susținea la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea că revoluția era „... o problemă a Estului european”⁶⁷ și mai cu seamă a Rusiei. În majoritatea partidelor socialiste din lume tema cea mai dezbătută și controversată a devenit problema : „revoluție sau reforme”⁶⁸.

Semnificativ este și faptul că la congresele Internaționalei a II-a dezbaterea „...programului politic general se desfășura sub semnul «tacticii»”⁶⁹, iar țelul final al partidelor proletare era neglijat sau, uneori, abordat într-o manieră reformistă⁷⁰.

Începînd din jurul anului 1900, în condițiile specifice primilor ani de dominație a monopolurilor în țările cele mai dezvoltate din lume și a ofensivei revizionismului, unii socialiști încep să creadă că mult așteptata criză a sistemului capitalist nu va izbucni curînd și, cu atît mai puțin, revoluția proletară, care păru-se a fi inevitabilă în foarte scurt timp, nu se va produce într-o perioadă previzibilă. Însuși K. Kautsky scria în 1900 că „nu știm nici cînd și nici cum se va stabili această supremație a proletariatului, dacă aceasta va avea loc în cadrul unei mari tulburări violente sau ca urmare a unei serii de catastrofe, ori dacă se va realiza *încet și în mod gradat*”⁷¹ (subl. n.). Semnificativ este faptul că teoreticianul K. Kautsky nu admisesese pînă atunci teza reformistă potrivit căreia socialismul s-ar fi putut naște în mod progresiv dintr-o sumă de reforme înfăp-

⁶³ Cf. Annie Kriegel, *Op. cit.*, p. 46.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ J. Droz, *Op. cit.*, p. 69.

⁶⁶ Albert Manfred, *Essais d'histoire de France du XVIIIe au XXe siècle*. Recueill d'articles, Moscou, Éditions du Progrès, 1969, p. 470—471.

⁶⁷ G.D.H. Cole, *Op. cit.*, vol. II, p. 534.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 494. Vezi și W.Z. Foster, *Istoria celor trei Internaționale. Mișcările socialiste și comuniste din 1848 pînă în prezent*, București, Edit. politică, 1959, p. 193.

⁶⁹ W. Z. Foster, *Op. cit.*, p. 193.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 173.

⁷¹ K. Kautsky, *Op. cit.*, p. 335.

tuite în cadrul democrației burgheze ⁷². Iată însă că finalul fragmentului citat indică o concesie făcută reformismului, care anunța « centrismul » lui K. Kautsky devenit o realitate în primii ani ai secolului al XX-lea. Este adevărat că, evitând să apară în acești ani ca renegat fățiș, K. Kautsky s-a menținut formal pe poziții marxiste. Așa cum arăta V.I. Lenin „...Kautsky exprima în 1909 părerile indiscutabile ale tuturor social-democraților revoluționari, declarînd că în Europa revoluția nu poate fi acum prematură și că războiul înseamnă revoluție” ⁷³.

Fără îndoială, oportunismul nu fusese niciodată complet lichidat în partidele Internaționalei socialiste, nici măcar într-unul dintre cele mai mari și cel mai marxist partid proletar — cum fusese multă vreme apreciat —, Partidul Social-Democrat German. Semnificative în acest sens sînt și următoarele: *Critica Programului de la Gotha* făcută de K. Marx încă în 1875, deși cunoscută liderilor social-democrației germane, a rămas multă vreme necunoscută masei membrilor de partid, iar atunci cînd a fost publicată de F. Engels în 1891 a fost întîmpinată cu rezerve — de către o parte a liderilor împăciuitoști și de oportuniștii de dreapta — atît în partidul german, cît și în unele partide socialiste din alte țări; unele indicații deosebit de importante ale lui F. Engels, cu privire la dictatura proletariatului, instaurarea republicii democratice etc., n-au fost luate în seamă de către autorii *Programului de la Erfurt*; în consecință, lipsurile *Programului de la Erfurt* au apărut și în programele altor partide socialiste care s-au inspirat din « modelul » german; *Introducere la lucrarea lui Karl Marx « Luptele de clasă din Franța 1848 — 1850 »*⁷⁴, scrisă de F. Engels în 1895, a fost publicată de autor cu unele omisiuni ca urmare a cererilor formulate de conducerea P.S. D. German, care manifesta nehotărîre, teamă de spiritul revoluționar ce se degaja din lucrare și tendințe legaliste, apoi a fost publicată trunchiat, fără aprobarea lui F. Engels, de organul central al partidului, pentru a lăsa impresia că autorul devenise adept al *legalității* și, în sfîrșit, a fost falsificată de Ed. Bernstein și partizanii lui — după moartea lui F. Engels —, pentru a susține că autorul și-ar fi revizuit în spirit reformist propria sa concepție; Falsificarea acestei lucrări a lui F. Engels a servit unor conducători ai social-democrației germane, care doreau să « salveze » mișcarea muncitorească „de la devieri anarhiste”⁷⁵, în lupta împotriva puternicului curent de stînga, care încerca să imprime o orientare revoluționară partidului. Se poate afirma că în preajma anului 1900 și, mai cu seamă, după această dată, în primul rînd în mișcarea social-democrată germană și, în general, în organizațiile afiliate Internaționalei a II-a, un anumit soi de „surogat de marxism”, care de fapt ascundea reformism, împăciuitorism, legalism și, în cele din urmă, trădarea intereselor reale ale proletariatului, a fost prezentat ca „marxism oficial”⁷⁶.

În strînsă legătură cu politica de sacrificare a intereselor vitale și pe termen lung ale partidelor proletare în favoarea intereselor secundare,

⁷² Cf. P. Souyri, *Op. cit.*, p. 13.

⁷³ V. I. Lenin, *Op. cit.*, vol. 26, București, Edit. politică, 1964, p. 101.

⁷⁴ Vezi Karl Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 22, pp. 505—523.

⁷⁵ Cf. Rosa Luxemburg, *Op. cit.*, pp. 238—239.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 240.

de colaborare cu *stînga democrației burgheze*⁷⁷ pentru obținerea unor reforme imediate și de trecere pe plan secundar a obiectivelor strategice — cucerirea puterii ș.a. — practică de oportuniști se afla problema compoziției sociale și orientării politice generale a partidului socialist. În 1887, F. Engels atrăsese atenția socialiștilor că „în condițiile unei dezvoltări mai mult sau mai puțin normale, noi nu vom izbuti niciodată să obținem victoria numai cu forțele muncitorilor...”⁷⁸. Indicația lui F. Engels privind necesitatea atragerii și altor forțe sociale — în afara celor ale clasei muncitoare — de către partidul proletar, în vederea atingerii obiectivului său final, a fost interpretată în mod diferit în condițiile specifice sfîrșitului secolului al XIX-lea și începutul secolului următor. Unii socialiști, marxiști de bună-credință, dar care manifestau slăbiciuni teoretice sau săvîrșeau greșeli în activitatea politică au interpretat această apreciere a lui F. Engels într-un mod care ușura realizarea politicii oportuniștilor de diverse nuanțe. Astfel, în 1891, F. Engels remarcă în mod critic „mult iubitele fraze despre partidul popular” ale lui Wilhelm Liebknecht⁷⁹. Adversarii marxismului și ai politicii de clasă, consecvent revoluționară, a partidului proletar — «posibiliștii», anarho-sindicaliștii, socialiștii «independenți» în frunte cu Al. Millerand, A. Briand, Viviani etc. în Franța, fabienii, teade-unionismul conservator, laburiștii în Anglia, Australia și Noua Zeelandă, «generoșii» în România ș.a. m.d. — s-au străduit să împiedice crearea și consolidarea unor partide proletare revoluționare sau să le abată de la realizarea politicii lor de clasă. Atingerea acestui obiectiv era urmărită pe diverse căi. Una dintre acestea, folosită cu deosebită insistență în jurul anului 1900, era propaganda în favoarea creării a ceea ce s-a numit „mare partid democratic”, „mare partid popular”⁸⁰. În concepția oportuniștilor aceasta însemna de fapt abandonarea partidului socialist și a programului său, renunțarea proletariatului la organizarea într-un partid de clasă independent, reglarea strategiei și tacticii proletariatului și organizațiilor sale politice în funcție de interesele celorlalte clase și pături sociale «democrate»⁸¹. Pe de altă parte, «democrația burgheză», a cărei decădere era rapidă și evidentă, spera să se redrezeze ca urmare a unei «fuziuni» cu partidul socialist pe baza unui program nerevoluționar, reformist, liberal. Notabil este faptul că în multe partide socialiste și muncitorești existau partizani ai unei astfel de politici — grupați în jurul unor lideri ca Ed. Bernstein, Vollmar în Germania, Al. Millerand, J. Jaurès în Franța, Sidney Webb, Beatrice Webb, Bernard Shaw în Anglia, P. Fraser Ed. Tregear, W. T. Mills în Noua Zeelandă, W. G. Spence, W. A. Holman, J. C. Watson în Australia, V. Gh. Morțun, I. Nădejde, G. Diamandi ș.a. în România etc. — , deoarece vedeau în ea o cale de creștere rapidă a rindurilor și influenței partidului și, mai cu seamă,

⁷⁷ În Franța, de pildă, socialistul J. Jaurès și partizanii săi deveniseră «campionii» «blocului de stînga» al socialiștilor, radicalilor burghezi etc. În Anglia, fabienii colaborau strîns cu liberalii burghezi, iar laburiștii au aplicat aceeași tactică. O situație similară exista la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului nostru în Australia, Noua Zeelandă ș.a.

⁷⁸ F. Engels, *Prefață* [la ediția a 2-a a lucrării «Contribuții la problema locuințelor»], în K. Marx, F. Engels, *Op. cit.*, vol. 21, p. 330.

⁷⁹ F. Engels, *Briefe an Bebel*, p. 192.

⁸⁰ Vezi K. Kautsky, *op. cit.*, p. 309, 327, 332.

⁸¹ *Ibidem*, p. 310.

o sporire a șanselor de a fi însărcinat cu formarea guvernului⁸². Sugerînd renunțarea la „spectru roșu” și la „alte conduite revoluționare” pentru a deveni mai apt de a governa și de a-și spori influența — nu pentru a cuceri puterea prin răsturnarea dominației burgheziei — reformiștii germani argumentau demagogic în felul următor atitudinea lor: „Dacă nu vrem să transformăm partidul nostru de salariați într-un partid îmbrățișînd masele populare ne condamnă pentru o perioadă nedefinită la neputință, la opoziție al solut sterilă”⁸³. Socialiștii revoluționari din rîndurile diferitelor partide afiliate internaționalei socialiste au respins hotărît încercarea de a « lărgi » partidul socialist, de clasă, pentru a deveni un partid al « întregii lumi ». În 1900, K. Kautsky, aflat încă în acea perioadă pe poziții marxiste, declara: Socialiștii constituiți într-un adevărat partid de clasă al proletariatului militant nu trebuie să renunțe la influența lor politică asupra unor pături și clase sociale. Dar dacă partidul de clasă al proletariatului și-ar modifica „programul și tactica sa”, astfel încît, renunțînd la unele dintre obiectivele sale esențiale de clasă, „... să poată îngloba alte clase și să ia parte la luptele lor de clasă, el și-ar paraliza forțele sale combative și odată cu omogenitatea el și-ar pierde și unitatea sa”⁸⁴. Aceeași atitudine au adoptat A. Bebel, R. Luxemburg, Karl Liebknecht în Germania, P. Lafargue în Franța, V. I. Lenin și tovarășii săi în rîndurile social-democrației ruse, D. Blagoev în Bulgaria, Al. Ionescu în România ș.a.m.d.

Ei nu respingeau cuprinderea în partidele socialiste și a păturilor democratice neproletare. Dimpotrivă. Dar ei se opuneau răpirii atributelor de detașamente de avangardă ale proletariatului pe care le aveau partidele socialiste.

În anii 1901—1902, V. I. Lenin a scris și a publicat *Ce-i de făcut? Probleme acute ale mișcării noastre*⁸⁵ în care, combătînd oportunismul, afirma că viitorul va aduce „...consolidarea marxismului militant, că social-democrația rusă va ieși din criză (provocată de oportunism, n.n.) întărită și maturizată, că în locul ariergărzii de oportuniști va veni detașamentul cu adevărat de avangardă a clasei celei mai revoluționare”⁸⁶ — proletariatul (subl. n.) Analizînd sarcinile proletariatului rus, aflat în 1905 în fața misiunii înfăptuirii revoluției burghezo-democrate, misiune pe care o avea de fapt întregul popor, „adică întreaga masă a micii burghezii și a țărănimii”⁸⁷, V. I. Lenin remarcă nevoia dezvoltării cît mai largi — chiar și în astfel de împrejurări — a unei „organizații de clasă de sine stătătoare, în vederea revoluției socialiste”⁸⁸ (subl. n.)

La începutul secolului al XX-lea, în mișcarea socialistă internațională, cu excepția acelei părți a social-democrației ruse conduse de V. I. Lenin, s-a manifestat evident incapacitatea a numeroși lideri și teoreticieni socialiști de a desluși în evoluția social-politică o „perspectivă revoluționară concretă din punct de vedere istoric și politic...”⁸⁹. Moartea lui

⁸² *Ibidem*, p. 310—311.

⁸³ *Ibidem*, p. 328.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 329.

⁸⁵ V. I. Lenin, *Op. cit.*, vol. 6, București, Edit. politică, 1964, p. 1—190.

⁸⁶ *Ibidem*, pp. 179—180.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 8, București, E.S.P.L.P., 1954, p. 288.

⁸⁹ Palmiro Togliatti, *Partidul Comunist Italian*, București, Edit. politică, 1960, p. 22.

F. Engels în 1895, în plină perioadă de trecere la stadiul imperialist, adică în împrejurări care impuneau socialiștilor un efort teoretic deosebit pentru a adopta strategia și tactica partidului proletar noilor condiții social-economice și politice, a lăsat un mare gol. Fără îndoială, gândirea marxistă nu a dispărut din Internaționala a II-a odată cu F. Engels, dar mult timp teoreticienii socialiști, firește, cu câteva excepții, n-au făcut decît să „... vulgarizeze învățămintele marelui maestru pentru a-l face mai accesibil”⁹⁰. Această apreciere se referă, într-o anumită măsură, chiar și la K. Kautsky⁹¹ pentru perioada cînd apăra și răspîndea marxismul. Determinismul economic pur și concepția potrivit căreia trecerea la socialism era un *eveniment fatal* dominau mințile multor conducători socialiști. Or, „încercarea de a pune toate speranțele în fatalitatea unei revoluții care ar urma să vină de la sine, atunci cînd capitalismul va fi ajuns la ultimul său stadiu de dezvoltare”⁹² a constituit pretutindeni o cauză a slăbiciunilor și greșelilor mișcării socialiste și muncitorești. „...Extremismul maximalist flecar, care, în așteptarea zilei *hotărîtoare* se condamnă la imobilitate sau la exerciții revoluționare lipsite de obiective reale”⁹³ de care vorbea P. Togliatti — referindu-se la mișcarea socialistă italiană — poate fi constatată în numeroase partide ale clasei muncitoare. Or, el își avea, între altele, cauzele și în modul de a gândi menționat mai sus. Chiar și unui teoretician marxist de mare valoare, ca Antonio Labriola „... i-au scăpat probleme importante ca desăvîrșirea revoluției democratice..., trecerea de la lupta pentru înfăptuirea revoluției democratice la lupta pentru inițierea, dezvoltarea și încheierea victorioasă a revoluției socialiste”⁹⁴. În general, liderii Internaționalei socialiste apreciau că victoria revoluției burghezo-democratice determina numai o îndelungată perioadă de dominație a burgheziei și că „între revoluția burghezo-democratică și revoluția socialistă este inevitabil un interval îndelungat”⁹⁵. A. Bebel, remarcabil conducător al social-democrației germane și internaționale, a dovedit și el, deși a apărât și propagat marxismul, „... o anumită incapacitate de a înțelege întregul caracter contradictoriu al procesului istoric”⁹⁶. În Franța teoria marxistă era slab dezvoltată, iar în mișcarea muncitorească se manifesta „absența culturii marxiste”⁹⁷. Teoria luptei de clasă și a revoluției sociale nu a fost niciodată „... concretizată de guesdești — « colectivști », *n.n.* — în domeniul strategiei și tacticii revoluționare”⁹⁸ și cu atît mai puțin au făcut-o celelalte organizații și partide socialiste franceze. Teoria marxistă era și mai puțin răspîndită în Anglia, Suedia, Spania, Italia, S.U.A., Australia, Argentina etc., iar mișcarea muncitorească și socialistă din aceste țări se dovedea insuficient de capabilă să folosească metoda

⁹⁰ J. Varlet, *Paul Lafargue théoricien du marxisme*, Textes choisis, annotés et préfacés par ... , Paris, Éditions Sociales Internationales, 1933, p. 20.

⁹¹ Concepția lui K. Kautsky a fost analizată recent din nou de către Holzheuer Walter în *Karl Kautskys Werk als Weltanschauung. Beitrag zur Ideologie der Sozialdemokratie vor dem Ersten Weltkrieg*, München, Beck, 1972.

⁹² P. Togliatti, *Op. cit.*, p. 23.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 20, vezi și p. 22.

⁹⁵ V. I. Lenin despre prima revoluție rusă, în „Probleme de istorie”, nr. 4, 1955, p. 6.

⁹⁶ H. Bartel, R. Kuntzsch ș.a. *Op. cit.*, p. 160.

⁹⁷ J. Varlet, *Op. cit.*, pp. 20—21.

⁹⁸ *Ibidem*.

marxistă pentru analizarea realităților social-economice concrete și stabilirea unei strategii revoluționare corespunzătoare. Semnificativ este și modul în care au fost judecate evenimentele revoluționare din Rusia anilor 1905—1907. Semnificativ este faptul că în afară de Rosa Luxemburg și, într-o oarecare măsură, Karl Lebknecht, „socialiștii europeni nu par deloc să fi tras din această experiență revoluționară concluzii teoretice sau strategice”⁹⁹. Într-o oarecare măsură aceasta se explică prin închistarea lor într-un „occidentalism îngust”¹⁰⁰, prin neînțelegerea realităților rusești și a esenței conflictului dintre bolșevici și menșevici. Cu totul altă evoluție a avut gândirea teoretică marxistă în Rusia. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, V. I. Lenin a ajuns pe baza unei cercetări științifice a structurii societății ruse, folosind metoda marxistă, la concluzia că în fața proletariatului rus se afla „cea mai revoluționară dintre toate sarcinile imediate ale proletariatului din oricare altă țară”¹⁰¹: doborârea țarismului — cel mai puternic bastion al reacțiunii. Realizarea ei ar fi făcut din clasa muncitoare rusă „avangarda proletariatului revoluționar internațional”¹⁰². Atingerea acestui obiectiv cu conținut democratic crea, potrivit noii concepții strategice și tactice elaborate de V. I. Lenin la sfârșitul secolului al XIX și începutul secolului al XX-lea, premisele abordării cu succes a problemelor revoluției socialiste. Odată cu adoptarea principiilor organizatorice leniniste ale partidului revoluționar de tip nou, Congresul al II-lea al P.M.S.D. din Rusia¹⁰³ a pus și bazele strategiei și tacticii bolșevice. V. I. Lenin a demonstrat necesitatea unei strategii revoluționare și a unei tactici corespunzătoare acesteia, bazate exclusiv pe lupta de clasă, iar practica revoluționară a partidului proletar rus din anii 1905—1907 le-a verificat și consacrat. De asemenea, el a fundamentat ideea hegemoniei proletariatului în revoluția burghez-democratică, a demonstrat necesitatea distingerii problemei caracterului revoluției de cea a forțelor sale motrice. Analizând atent fenomenele social-economice și politice contemporane lui, V. I. Lenin a elaborat învățătura științifică despre imperialism care conținea „...prezidiunea unei perioade istorice furtunoase și pline de evenimente...”¹⁰⁴ revoluționare și demonstra totodată posibilitatea cuceririi puterii de către clasa muncitoare într-un grup de țări sau într-o singură țară. Din această învățătură mai rezultă că orînduirea burgheză nu se va prăbuși de la sine, cum nădăjduiau unii socialiști în acea perioadă și că teza lui K. Marx și F. Engels despre posibilitatea victoriei simultane a revoluției proletare în mai multe țări era înlocuită. Avînd în vedere caracteristicile imperialismului, V. I. Lenin a elaborat tezele privind: necesitatea alianței dintre proletariat și țărănime, sub conducerea clasei muncitoare; autodeterminarea popoarelor asuprite; alianța proletariatului din țările imperialiste cu cel din colonii ș.a. Așadar, în ultimii ani ai secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, cînd în mișcarea muncitorească internațională,

⁹⁹ Claude Willard, *Le socialisme de la Renaissance à nos jours*, Paris, P.U.F., 1971, p. 68.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 6, p. 27.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ Vezi Al. Vianu, *70 de ani de la Congresul al II-lea al Partidului Muncitoresc Social-Democrat din Rusia*, în „Anale de istorie”, nr. 4, Anul XIX, 1973, pp. 98—107.

¹⁰⁴ P. Togliatti, *Op. cit.*, p. 24.

inclusiv în cea rusă, unii socialiști vulgarizau, revizuiuau sau interpretau dogmatic marxismul când programul, strategia și tactica partidului proletar din diverse țări purtau într-o măsură mai mare sau mai mică pecetea reformismului sau a incapacității de a folosi metoda marxistă pentru a orienta în mod științific revoluționar, partidul clasei muncitoare în condiții social-economice și politice noi, specifice acelei etape istorice, V. I. Lenin aplica și dezvolta creator învățătura lui K. Marx și F. Engels, elaborând marxismul epocii contemporane.

Anul 1914 marchează în istoria mișcării muncitorești și socialiste sfârșitul unei etape de luptă și organizare a clasei muncitoare, de căutări, greșeli, eșecuri, dar totodată și de pregătire a unui salt calitativ, pe care socialiștii revoluționari, «stinga» din numeroase partide au reușit să-l facă în anii primului război mondial — când criza capitalismului a grăbit și favorizat constituirea unor detașamente politice proletare capabile să urmeze o linie de acțiune consecvent revoluționară, când însăși evoluția istorică a confirmat într-o parte a lumii justețea concepției strategice a bolșevicilor, a socialiștilor revoluționari care gîndeau și acționau în mod revoluționar — , sau în perioada interbelică.

CONTRIBUTIONS CONCERNANT LA STRATÉGIE DU MOUVEMENT SOCIALISTE INTERNATIONAL À LA FIN DU XIXe SIÈCLE ET AU DÉBUT DU XXe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Les auteurs de l'étude abordent quelques problèmes touchant la stratégie des partis socialistes de la IIe Internationale pendant une période de mutations socio-économiques et de complexe vie politique et idéologique, notamment celle de transition du capitalisme prémonopoliste à l'impérialisme. Ils examinent la conception stratégique de Fr. Engels ; la stratégie de certains partis et organisations socialistes importants ; la confrontation entre les opportunistes et les socialistes révolutionnaires relativement à la stratégie du parti prolétarien ; la contribution de la social-démocratie révolutionnaire russe, ayant à sa tête V. I. Lénine, à l'élaboration de la stratégie du parti de la classe ouvrière etc. Parmi les conclusions qui s'en détachent notons l'appréciation selon laquelle au début du XXe siècle, l'ensemble du mouvement socialiste international, à l'exception de la social-démocratie russe qui suivait V. I. Lénine — les bolchéviks — a été dépourvu d'une perspective révolutionnaire claire. Mentionnons également la constatation conformément à laquelle au cours des dernières années du XIXe siècle et au début du XXe siècle, lorsque dans le mouvement socialiste et ouvrier international certains socialistes vulgarisaient „révisaient” on interprétaient le marxisme de façon dogmatique, lorsque la stratégie du parti politique de la classe ouvrière de divers pays portait de façon plus de moins évidente, l'empreinte du réformisme ou de l'incapacité d'utiliser la méthode marxiste pour orienter sur des bases révolutionnaires, scientifiques le parti prolétarien en des conditions socio-économiques et politiques nouvelles, V. I. Lénine développait le marxisme de manière créatrice, trouvant de nouvelles solutions aux problèmes posés par l'évolution historique de prolétariat et de son parti, inclusivement aux problèmes de stratégie politique.

REVOLUȚIONARIII ROMÂNI DE LA 1848 ȘI MIȘCAREA DEMOCRATICĂ ȘI SOCIALISTĂ DIN EUROPA

DE

DAN BERINDEI

Împărțiți în mai multe țări, aflindu-se sub dominația sau influența marilor imperii ale centrului, răsăritului și sud-estului Europei, având deci de înfruntat grele împrejurări istorice, românii au căpătat, în mod treptat, în condițiile destrămării feudalismului, începînd de la mijlocul secolului XVIII, trăsăturile unei națiuni moderne. A apărut conștiința națională, care a luat locul vechii conștiințe de neam — a originii și apartenenței lor unui unic popor —, pentru a-i călăuzi către făurirea statului lor unitar, modern și independent, proces istoric care se vădea în noile condiții ca o necesitate inexorabilă. Departe de a primi în dar de la marile puteri *România modernă*, națiunea română a trebuit să și-o făurească printr-o stăruitoare acțiune care brăzdează ca un fir roșu o întregă epocă istorică. Marea răscoală a țăranilor transilvani din 1784 — care a atras atenția și lui Brissot¹ — a fost primul mare moment al procesului de eliberare², căruia i-a urmat apoi în 1821 integrarea românilor în mișcarea de eliberare a Sud-Estului Europei, momentul fiind considerat pe drept cuvînt prologul revoluției din 1848 și totodată începutul luptei pentru făurirea statului modern român³. Tudor Vladimirescu a elaborat atunci un program de acțiune, în care erau trasate un ansamblu de măsuri menite a duce la realizarea țelurilor de eliberare socială și națională. *Unitatea întregii națiuni, înlăturarea cătușelor paralizante ale feudalismului, independența noului stat modern și unitar ce urma a fi creat* s-au înscris în acea perioadă, în mod firesc, ca țeluri principale ale poporului român⁴. Aproape trei decenii de multilaterale mutații au caracterizat apoi etapa istorică precedînd revoluția din 1848—1849. Marcînd încheierea procesului de formare a națiunii moderne, reprezentînd totodată o manifestare unitară a românilor, această revoluție a reflectat, de asemenea, apartenența euro-

¹ Este vorba de *Seconde lettre d'un défenseur du peuple à l'empereur Joseph II sur son règlement concernant l'émigration et principalement sur la révolte de Valaques, où l'on discute à fond le droit de révolte du peuple*, Dublin, 1785.

² Pentru aspectele naționale ale răscoalei, vezi I. Ranca, *Aspects de l'affirmation de la conscience nationale du peuple roumain pendant l'insurrection de Horea*, în „Revue Roumaine d'Histoire” VII (1968), nr. 6.

³ Vezi Dan Berindei, *L'année révolutionnaire 1821 dans les Pays roumains*, București, 1973.

⁴ Idem, *Unité, modernisation et indépendance dans le processus de constitution de la Roumanie (jusqu'en 1849)*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, vol. V, Bucarest, 1975 (sub tipar).

peană a evenimentelor desfășurate în țările române⁵, Bucureștii reprezentând, așa cum a remarcat Engels, unul din cele mai înaintate avanposturi ale procesului revoluționar continental⁶.

Lupta de eliberare a națiunii române s-a desfășurat pe coordonatele ei proprii, fiind generată de premise interne. „Revoluția română de la 1848 — sublinia Nicolae Bălcescu, gânditorul democrat revoluționar muntean și fruntaș al mișcării de eliberare — n-a fost un fenomen neregulat, fără trecut și viitor, fără altă cauză decât voința întâmplătoare a unei minorități sau mișcarea generală europeană. Revoluția generală fu ocazia iar nu cauza revoluției române. Cauza ei se pierde în zilele veacului”⁷. Dar, totodată, lupta de eliberare a românilor și revoluția pe care ei au înfăptuit-o în 1848—1849 nu pot fi desprinse din cadrul general al unui proces european, căruia, în mod firesc, ele i-au aparținut.

Deceniile premergătoare evenimentelor revoluționare din 1848 au oferit repetate prilejuri de contacte și schimburi de idei. Îmbinând ingenios ideile tradiționale ale politicii românești, cu cele impuse de evoluția societății în condițiile accentuatei destrămări a feudalismului și cu cele culese în cercurile democratice ori socialiste premarxiste ale țărilor mai avansate din Occident, fruntașii luptei de eliberare a națiunii române și-au definit un program, care va căpăta în 1848, în focul luptei revoluționare, trăsături definitive și care va rămâne apoi programul însăși de făurire a României moderne. Acești „copii amfibii”, cum îi numea chiar unul dintre ei, Alecu Russo⁸, pe fruntașii luptei de eliberare, s-au arătat receptivi față de nou, față de ideile înaintate, chiar și atunci când acestea puteau să apară, la prima vedere, ca fiind încă nepotrivite cu stadiul de evoluție a societății românești, dar totodată n-au uitat nici o clipă că ei erau înainte de toate *slujitorii propriului lor popor*. „...ne-am născut în Moldova — scria Russo — și am supt străinătatea; capul ni-i cap de neamț, de franțuz, dar inima ne-a rămas, tot de moldovean”⁹. De fapt, fruntașii luptei de eliberare nu mai erau nici moldoveni, nici transilvăneni, nici munteni ci români, căci așa cum remarcă Nicolae Iorga în 1909, ei nu puteau „lucra decât împreună”¹⁰, țelul lor fiind comun, iar frontierele care încă despărțeau pe români apărându-le anacronice și potrivnice dezvoltării poporului lor.

Dacă perioada fanariotă se caracterizase printr-o limitare a contactelor tineretului studios din Principate cu țările din centrul și occidentul Europei¹¹, — în timp ce în Transilvania, în bună măsură mulțumită accesului la învățăturile înalte ale Italiei, se dezvoltase printre români curentul Școlii Ardelene — după 1821 un număr din ce în ce mai crescând de tineri români au petrecut un număr de ani în Elveția, Germania, Italia și mai ales

⁵ Idem, *La révolution roumaine de 1848 dans le contexte européen*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XII (1973), nr. 3.

⁶ Karl Marx — Friedrich Engels, *Opere*, ed. rom., vol. 9, București, 1969, p. 35.

⁷ N. Bălcescu, *Opere*, ed. G. Zane, vol. 1, partea II-a, București, 1940, p. 99.

⁸ „...adevărat că am fost copii amfibii (în doi peri)...” (A. Russo, *Scrieri*, București, <1934>, p. 16).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ N. Iorga, *Unirea Principatelor (1859), povestită românilor*, București, 1909, p. 31.

¹¹ Vezi Pompiliu Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les origines. Etude sur l'état de la société roumaine à l'époque de règnes phanariotes*. Paris, 1898.

Franța¹², folosindu-i nu numai pentru studiu în universități, dar mai ales pentru un contact cu problemele și cu cercurile politice și revoluționare ale vremii. S-au creat astfel condițiile unui proces de osmoză ideologică, de prelucrare a unor idei înaintate, pe care însă acești tineri au știut să le coreleze realităților și necesităților românești. De asemenea, începând cu 1829 în Principatele Române a luat naștere presa politică — deși în limitele unei cenzuri impusă de regimul de ocupație țarist —, problematica europeană reflectându-se cu o pregnanță din ce în ce mai accentuată în paginile ei¹³, ceea ce a făcut ca păturile orășenești îndeosebi, să fie la curent cu evenimentele, implicit și cele revoluționare, desfășurate pe continent. În paginile „Curierului Românesc” de la București întâlnim astfel începând din 1830 știri referitoare la lupta de eliberare a irlandezilor ori la mișcarea chartistă și tot acolo, ca și în „Albina Românească” de la Iași, sint publicate informații — ce e drept cele mai multe prin filiera presei ruse — despre lupta revoluționară a poporului polonez. Sint de asemenea consemnate știri similare din Franța și Germania. În 1845, de exemplu, „Curierul Românesc” publică informații privind ramificarea societății revoluționare „Germania Jună” în Elveția — unde ea ar fi numărat 20 000 — 25 000 aderenți printre muncitorii germani —, țelul societății fiind „răsturnarea structurii religioase, politice și sociale a Germaniei și apoi pe rînd a celorlalte staturi ale Europei”¹⁴. Un puternic ecou l-au avut de asemenea luptele revoluționare din Galiția învecinată țărilor române. În 1845, „Gazeta Transilvaniei” de la Brașov scria despre „însoțirile tainice” galițiene, prin care se urmărea „a lăți între clasele cele mai de jos ale poporului principiile cele noi comuniste”¹⁵, iar în 1846 „Albina Românească” de la Iași a anunțat „simptomele neîndoite de apropiată izbucnire (în Galiția) a unui complot cu țintire comunistică”¹⁶.

Dacă legăturile cu mediul revoluționar german se vor închea, îndeosebi prin Ioan Maiorescu, trimis al Guvernului provizoriu revoluționar din Țara Românească pe lângă Parlamentul din Franța, în anii 1848—1849, iar cu cel italian — prin Mazzini îndeosebi — în perioada posteroară revoluției, în cadrul Comitetului democratic european de la Londra, unde românii l-au avut ca reprezentat pe Dimitrie Brătianu¹⁷, relațiile cu cercurile înaintate franceze sint evidente încă de la începutul deceniului al patrulea din secolul XIX.

Saint-Simonismul pare a fi atras la început cel mai puternic pe tinerii români aflați la studii în Franța; despre aceștia scria Ion Ghica că erau „care mai mult, care mai puțin, adepți ai sainsimonismului”¹⁸. „Saint-

¹² Idem, *La Roumanie au XIX-e siècle*, vol. I—II, Paris, 1914.

¹³ Vezi, I. Lupu, Nestor Camariano și Ovidiu Papadima, *Bibliografia analitică a periodiceleor românești*, vol. I (1790—1850), părțile I—III, București, 1966—1967.

¹⁴ „Curierul Românesc”, București, XVII (1845), nr. 71, p. 286.

¹⁵ „Gazeta de Transilvania”, Brașov, VIII (1845), p. 46.

¹⁶ „Albina Românească”, Iași, XVIII (1846), p. 57—58.

¹⁷ Vezi Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, vol. I—II, București, 1933—1934.

¹⁸ Ion Ghica, *Opere*, vol. I, București, 1956, p. 238—239. Pentru legăturile românilor cu socialismul premarxist, mai vezi Gr. Mladenatz, *Influența socialismului mic-burghez în publicistica țărilor române din secolul al XIX-lea*, în „Probleme economice”, București, X (1957), nr. 8; G. Zane, *L'idéologie révolutionnaire dans les Principautés Roumaines et le socialisme pré-marxiste à l'époque de 1848*, în „Revue des Sciences Sociales, Sciences Economiques—Sciences Juridiques”, Bucarest, VI (1962), nr. 2 și recent Marin Florescu, *Pătrunderea și răspîndirea ideilor socialismului utopic în România*, în „Revista de istorie”, tom. 28 (1975), nr. 3.

simonismul—reniarca pe drept cuvînt profesorul G. Zane — nu putea să nu suscite interes și că nu cîștigate simpatii, fiind dat în primul rînd concepția sa privind independența popoarelor, opoziția sa la orice formă de dominație străină, ostilitatea sa față de militarism, ca și noțiunea de egalitate a drepturilor tuturor popoarelor, mari sau mici”¹⁹. Dintre români, cel mai puternic a fost atras de această concepție socialistă premarxistă Teodor Diamant, un tînăr înzestrat — cunoscător a șase limbi străine —, pe care Ghica îl caracteriza drept „unul din cei mai înfocați și mai aprigi adepți ai școlii de la Ménilmontant” și despre care *Enfantin*, unul din cei mai de seamă discipoli al lui Saint-Simon, ar fi spus: „Diamant était un homme précieus; personne n’a fait autant de prosélytes que lui; prêcher et convertir, c’était sa vie”²⁰. Influențe ale doctrinei saint-simoniste le constatăm și la alți români, la Bălcescu, la Ion Ghica — îndeosebi prin intermediul economistului Michel Chevalier —, și la Ioan Eliade Rădulescu²¹. Profesorul Marcel Emerit, care se arată destul de sceptic în ceea ce privește aderența tinerilor români la saint-simonism el considerînd că ei au fost mai atrași de fourierism și care pune sub semnul întrebării însăși aderarea lui Diamant, a dat în schimb interesante informații privind prezența la Iași a pianistului saint-simonist Tajan-Rogé și a consulului Adolphe Guéroult, titular al postului tocmai în timpul evenimentelor revoluționare de la 1848 și în același timp vechi adept al lui Saint-Simon²²; mai merită a fi semnalate și unele tratative de expansiune industrială spre țările române ale saint-simoniștilor francezi „industrialiști”, constatate și în perioada Unirii Principatelor în activitatea companiei de navigație Magnan-Mathiss²³. Mai ar trebuie amintite și informațiile publicate îndeosebi în „Curierul Românesc” de la București al lui Eliade, în anii 1832—1839, privind activități ale saint-simoniștilor în Franța²⁴, ca și remarcă răuvoitoare a „Gazetei Transilvaniei” din 1842, care învinuia pe adepții lui Saint-Simon că intenționau „a întoarce cu fundul în sus toate legile și instituțiile sociale și religioase ale Europei”²⁵.

Fourierismul s-a afirmat cu mult mai multă pregnanță printre români. Același Teodor Diamant, pe care contemporanul și prietenul său Ion Ghica îl așeza printre saint-simoniști, s-a numărat printre adepții cei mai frecvenți ai lui Charles Fourier. Se pare că Diamant a fost dus la Fourier de adeptul acestuia Victor Considérant²⁶. Ghica l-a întilnit la Paris propovăduind pe străzi cauza falansteriană²⁷. Ghica însuși a suferit influența lui Diamant și prin aceasta a lui Fourier. „Dumineca — povestea el mai tîrziu tinerețea sa pariziană referindu-se la Diamant — venea regulat de mă lua și mă ducea la conferințele lui Fourier. Era ceva încîntător elocința ce bătrînul reformator punea în explicarea cercurilor simpatice;

¹⁹ Gh. Zane, *Le saint-simonisme et le fourierisme en Roumanie*, in „Economies et sociétés”, IV (1970), nr. 10, p. 540.

²⁰ Ion Ghica, *op. cit.*, p. 239.

²¹ G. Zane, *op. cit.*, p. 541.

²² Marcel Emerit, *Les Saint-simoniens en Roumaine*, in „Revue Roumaine d’Histoire”, VIII (1969), nr. 3, p. 723—728.

²³ *Ibidem*, p. 724—726.

²⁴ „Curierul Românesc”, III (1832), p. 13, 242, 247; IV (1833), p. 63, 99, 182, 183, 212; V (1834), p. 294; X (1839), p. 367.

²⁵ „Gazeta de Transilvania”, V (1842), p. 191.

²⁶ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. I, p. 239.

²⁷ *Ibidem*.

avea atîta putere și dulceață în vorbirea lui, încît era peste putință de-a nu captiva auditoriul. Ieșeam de la acele conferințe uimit și esaltat, convins pot zice. Îmi părea că mă văd primblîndu-mă în Cîmpii Elisei, într-o trăsură trasă de doi mindri lei, deveniți antilei, mai blînzi decît mieluşei, numai prin puterea armonică; delfinii și balenele, transformați în antidelfini și antibalene, mă purtau lin pe toate mările; vulturii, deveniți antivulturi, mă suiau în slava cerului pe aripile lor. Era un farmec descrierea frumuseților, a plăcerilor și desfătărilor spiritului și ale inimii, în cetatea falansteriană”²⁸.

Reîntors, în 1834, în Principatele Române, Diamant, pe care-l constatăm legat și de lojile masonice²⁹, și-a desfășurat propaganda fourieristă pînă și față de generalul rus Kiselev³⁰ și așa cum remarcă Ion Ghica cel puțin „a găsit auditori, dacă nu prozeliți”³¹. Înaintea plecării sale din Franța el publicase o broșură fourieristă: *Aux amis de la liberté, de la justice et de l'ordre sur un moyen de faire cesser le débat entre ceux qui ont et ceux qui n'ont pas, sans prendre à ceux qui ont*, în care se alăturase public doctrinei lui Fourier, aducînd critici lui Saint-Simon și lui Owen, ceilalți principali purtători de cuvînt ai socialismului utopic³². Sub influența lui Diamant, deși se pare cu un concurs mai relativ din partea acestuia, a fost organizat la Scăieni, în Țara Românească, în preajma orașului Ploiești, de tînărul boier Manolache Bălăceanu un efemer falanster, concretizare a doctrinei fourieriste, purtînd numele de „Societatea agronomică și manufacturieră”³³. Discipolul se va adresa în mai multe rînduri lui Fourier după reîntoarcerea sa în țară, prin Nicolae Kretzulescu³⁴ — pe care l-a primit Fourier, viitorul medic român notînd în amintirile sale că făcuse cunoștința acestuia „cu multă mulțumire îndată de am ajuns la Paris”³⁵ — și prin Ion Ghica³⁶, căruia Fourier îi va scrie, interesat de activitatea lui Diamant în Principatele Române și voind să-i transmită acestuia din urmă o carte³⁷.

Prin mai multe articole publicate în vara anului 1834, Diamant a contribuit la răspîndirea ideologiei fourieriste, sau mai bine zis la cunoașterea ei, de către români³⁸. Însăși găzduirea articolelor sale în „Curierul Românesc”, indică atitudinea lui Ioan Eliade Rădulescu, corifeu al culturii românești în epocă, atras neîndoielnic și el de socialismul utopic și în special de Fourier. Potrivit unei aprecieri de mai tîrziu a lui Eliade, Fourier era „tatăl socialismului”, el adăugînd că studiasse opera socialistului utopic francez încă din 1832³⁹. Eliade a declarat pe Proudhon și pe Fourier „prophètes et martyrs de la rédemption commerciale”, pe cel de-al

²⁸ *Ibidem*, p. 240.

²⁹ *Ibidem*, p. 241.

³⁰ Nicolae Kretzulescu, *Amintiri istorice*, București, 1895, p. 41.

³¹ Ion Ghica, *op. cit.*, vol. I, p. 241.

³² Vezi textul francez reproduș, precum și traducerea în limba română, în I. Cojocaru și Z. Ornea, *Falansterul de la Scăieni*, București, 1966, p. 379–398.

³³ Vezi I. Cojocaru și Z. Ornea, *op. cit.*, *passim*.

³⁴ *Ibidem*, p. 212–215.

³⁵ Nicolae Kretzulescu, *op. cit.*, p. 42–43.

³⁶ I. Cojocaru și Z. Ornea, *op. cit.*, p. 228–229; G. Zane, *Le saint-simonisme...*, p. 552.

³⁷ *Ibidem*, p. 552, nota 1.

³⁸ „Curierul Românesc”, nr. 17, 18 și 21 din 7, 10 și 21 iunie 1834.

³⁹ Ioan Eliade Rădulescu, *Echilibrul între antileze*, vol. I, București, 1916, p. 281.

doilea drept „geniu”⁴⁰ și în perspectiva istorică el rămâne așa cum a remarcat profesorul Zane, „principalul reprezentant al ideilor fourieriste în cultura română”⁴¹. Profesia de credință fourieristă — deși ideologia eclectică a lui Eliade Rădulescu n-ar putea fi legată exclusiv de o singură influență — cărturarul român și-a făcut-o prin intermediul poeziei *Sancta Cetate*, scrisă prin 1850, dar reflectând o sinteză de gândire: „Asta-e cetatea, ideală, naltă/, Aci justiția este dominatoare, / Aci frăția e realizată, / Aci virtutea e putere, valoare / Ș-orice nevoie este ușurată/. Unul pentru toți, toți iar pentru unul. . . / Eternă pace, viață socială, / Propriul sacru, rezolvat comunul/”⁴². În 1841, puțin înaintea încetării sale din viață, Teodor Diamant a propus Consiliului administrativ al Moldovei înființarea unei colonii agricole-industriale în spiritul fourierismului⁴³. Mai târziu, în 1858, N. Russu-Locusteanu, adept al lui Eliade Rădulescu, a publicat traducerea lucrării *Du libre arbitre* a lui Fourier, ca un ecou întârziat al influenței exercitate în țările române de socialistul utopic francez⁴⁴.

Nici Robert Owen nu era un necunoscut în țările române, Ion Ionescu de la Brad amintindu-l în vara anului 1848 într-un articol și el fiind de asemenea menționat de „Pruncul Român”⁴⁵, ziar revoluționar muntean, dar un ecou mai profund l-au avut Lamennais și Proudhon. Într-un număr din anul 1842 „Gazeta de Transilvania” din Brașov anunța reîntoarcerea lui Lamennais la Paris⁴⁶, iar peste câțiva ani, munteanul Cezar Bolliac a scris poezia sa *Muncitorul*, publicată în „Propășirea” ieșeană, care reprezenta o adaptare după abatele francez⁴⁷. În 1848 au apărut la București *Paroles d'un croyant* în traducere română⁴⁸, precum și lucrarea *Note evanghelice prin care părintele Lamennais la 1848 a manifestat lumii că reformarea ce vor să facă este întocmai pe temeiurile Evangheliei* — tradusă din limba franceză de clericul revoluționar Iosafat Snagoveanu și publicată la București de tipografia lui C.A. Rosetti și a lui Winterhalder. Traducerea din *Paroles d'un croyant* a apărut și în Transilvania în revista „Foaie pentru minte, inimă și literatură”⁴⁹. După revoluție, doctrina lui Lamennais reprezenta la Brussa un subiect de discuție pentru exilații revoluționari Vasile Mălinescu și A.C. Goleșcu-Albu⁵⁰. Cu Proudhon — pe care Eliade

⁴⁰ G. Zane, *L'idéologie*. . . , p. 198; în 1848 se scria în foaia lui Eliade „Curierul Românesc”: încep oamenii a alerga la marele geniu al lui Fourier” (XX (1848), p. 91).

⁴¹ G. Zane, *Le saint-simonisme*. . . , p. 556.

⁴² Ioan Heliade Rădulescu, *Opere*, ed. critică VI. Drimba, vol. I, București, 1967, p. 476. Vezi și D. Popovici, *Santa Cetate. Intre utopie și poezie*, București, 1935.

⁴³ I. Cojocar și Z. Ornea, *op. cit.*, p. 404—415.

⁴⁴ G. Zane, *Le saint-simonisme*. . . , p. 561.

⁴⁵ *Idem*, *L'idéologie*. . . , p. 198; „Pruncul Român”, I (1848), p. 150—152.

⁴⁶ „Gazeta de Transilvania”, V (1842), p. 12.

⁴⁷ *Muncitorul*, în <„Propășirea”>. Foaie științifică și literară”, Iași, I (1841), nr. 15 și Cezar Bolliac, *Opere*, vol. I, București, 1965, p. 209—213.

⁴⁸ A.F. de Lamennais, *Cuvintele unui credincios*, București, tip. Iosif Copainig, 1848, 10 p. ⁴⁹ „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, XI (1848), p. 257—260, 265—269, 277—280, 285—289, 293—294, 401—404.

⁵⁰ G. Fotino, *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești*, vol. III, București, 1939, p. 193. „Lorsque — scria A. Goleșcu-Albu — je lis Proudhon: la propriété est un vol; puis, idée générale de la révolution; puis, les contradictions économiques; puis enfin: de la création de l'ordre dans l'humanité, lorsque, dis-je, je lis ces sublimes conceptions, je me dis: la liberté française n'est pas morte, la nation française est toujours la première des nations; qu'importe que le présent d'aujourd'hui et de demain ne soit pas à nous, si l'avenir d'après-demain sera sûrement à nous” (*Ibidem*, p. 295).

Rădulescu îl compara cu Moise, iar Al. C. Golescu-Albu îl considera „sublim”, în timp ce Ion Ionescu îl admira pentru „logica sa de fier” în a demonstra că proprietatea este un furt⁵¹ — C. A. Rosetti a întreținut raporturi personale și l-a vizitat în închisoarea Ste Pélagie, unde socialistul francez era deținut. Din închiisoare, Proudhon a scris de altfel lui Rosetti propunându-i colaborarea în vederea întocmirii unei *Biografii Universale* în 40—50 de volume și mai ales pentru ceea ce el definea drept „l'education de l'époque”⁵². Ideile lui Proudhon privind creditul mutual și gratuit l-au inspirat pe Ioan Eliade Rădulescu și tot de la Proudhon s-a inspirat C.A. Rosetti când revoluționarii exilați au dezbătut după revoluție căile de rezolvare a problemei agrare în Principatele Române⁵³; de asemenea, nu întâmplător, leaderul conservator Barbu Catargiu compara mai târziu pe Kogălniceanu cu Proudhon, acuzându-l pe cel dintâi că „sanctificase” principiile celui de-al doilea!⁵⁴.

În timpul revoluției de la 1848 din Țara Românească în librăria lui C.A. Rosetti și a lui Enric Winterhalder puteau fi găsite scrierile socialiștilor premarxiști Saint-Simon, Bazard, Enfantin, Fourier și Louis Blanc⁵⁵ — Ioan Eliade Rădulescu traducând, de altfel, în epocă *Le catéchisme des socialistes* al acestuia din urmă⁵⁶. Ion Ionescu publica tot atunci articole în care evoca doctrinele lui Saint-Simon, Owen, Fourier și străduințele acestor socialiști de a clădi o nouă societate⁵⁷. După revoluție, în exilul pe care ei l-au suferit, revoluționarii români au luat contact direct cu Louis Blanc, cu care au întreținut raporturi personale C.A. Rosetti, N. Bălcescu și D. Brătianu⁵⁸.

În cadrul Comitetului european de la Londra, în care românii au fost reprezentați, după primele contacte stabilite de N. Bălcescu, prin D. Brătianu — legat îndeosebi de Giuseppe Mazzini — au fost dezvoltate relații cu mișcarea democratică europeană în genere⁵⁹. Orientarea de stînga a unui important număr de exilați revoluționari români a îngrijorat chiar și pe

⁵¹ G. Zane, *L'idéologie...*, p. 198—200.

⁵² *Ibidem*, p. 213—214.

⁵³ *Ibidem*, p. 211, „Sîmbăta trecută — scria N. Bălcescu lui Ion Ghica la 26 octombrie 1850 din Paris — era discuția asupra chestiei proprietății. Russet m-a atacat de reacționar și și-a spus sistema lui, care e abolirea de proprietate individuală a pămîntului, zicînd că așa vrea Proudhon...” (N. Bălcescu, *Opere*, ed. critică G. Zane, vol. IV, București, 1964, p. 339).

⁵⁴ Barbu Katargiu, *Discursuri parlamentare, 1859—1862*, București, 1914 p. 341.

⁵⁵ G. Zane, *op. cit.*, p. 195.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 195—196.

⁵⁷ Articolul a fost publicat de el în nr. 49 din 13 decembrie 1848 al „Foi pentru minte, inimă și literatură” de la Brașov („...sensimoniștii, fourieriștii, oveniștii și icarienii caută să să dea lunei o organizație socială în care omul să nuucidă pe om, precum îl ucide astăzi robia, în care omul să nu fie furul omului, precum îl fură astăzi proprietatea”). Despre Ionescu, Heliade Rădulescu scria după revoluție: „Dans ses discours et articles qui devaient éclairer les masses en parlant leur langage, on n'entendait que les mots de philosophie, économie politique, socialisme, communisme, fouriérisme, Proudhon, Louis Blanc, Baboeuf, phalanstère, organisation de travail, la propriété c'est la vol, Adam Smith, J. B. Gay, routine, utopie, travail, libre arbitre, capital, privilège, concurrence, monopole...” (J. Héliade Rădulescu, *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine ou sur les événements de 1848 accomplis en Valachie*, Paris, 1851, p. 272).

⁵⁸ G. Zane, *op. cit.*, p. 197.

⁵⁹ Vezi îndeosebi Alexandru Marcu, *Conspiratori și conspirații în epoca renașterii politice a României 1848—1877*, București, 1930, p. 3—68.

unii exilați mai moderați. Ion Ghica considera astfel că tovarășii săi de exil „étaient tous imbus des doctrines les plus dangereuses”⁶⁰. În schimb, Ioan Eliade Rădulescu, deși orientarea sa n-a fost cea mai înaintată, a înțeles să ia apărarea „roșilor” scriind chiar în 1850 : „Mais les rouges ne sont pas des voleurs, des assassins, des perturbateurs, des destructeurs. . .”⁶¹

Se mai pune și problema legăturilor care au existat între fruntașii revoluționari români de la 1848 și Karl Marx⁶². Este foarte posibil ca Marx să fi cunoscut personal pe Dimitrie Brătianu, reprezentantul român în Comitetul Democratic european de la Londra. Așa s-ar explica pe deoparte referirea pe care Marx a făcut-o în iulie 1854 la un memoriu al celui de-al doilea privind evenimentele din 1848⁶³ iar pe de alta astfel s-ar explica și prezența pe masa lui Marx a „Românului” oficiosul liberalilor radicali români începând din 1857, redactat de C.A. Rosetti. „L’am surprins odată — scria istoricul rus M. Kovaleski, prieten al lui Marx — citind jurnalul „Românul” și am avut ocazia de a mă convinge că se descurca foarte bine cu limba română pe care puțini oameni o cunoșteau”⁶⁴. În scrierile lui Marx și Engels, problematica revoluției române de la 1848 este destul de des înfățișată în timpul evenimentelor revoluționare și mai ales în perioada ultimă a războiului Crimeii. Publicarea cu un deceniu în urmă a însemnărilor și aprecierilor făcute de Marx în urma lecturii lucrării lui Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés danubiennes* (Paris, 1855) a relevat capacitatea sa de a înțelege problematica revoluționară românească, caracterizările pe care el le-a făcut fruntașilor revoluției fiind deosebit de pertinente, ca și aprecierile referitoare la evenimentele din Transilvania, unde el a sesizat caracterul popular al revoluției românilor, programul ei burghezo-democratic și s-a arătat interesat de metodele de mobilizare și organizare a maselor țărănești ridicate la luptă⁶⁵.

Legături deosebit de strânse au ființat între fruntașii români ai luptei de eliberare și inspirații democrați francezi Edgar Quinet și Jules Michelet, profesori la Collège de France⁶⁶. Cel dintâi s-a însurat chiar cu

⁶⁰ G. Chainoi (= Ion Ghica), *Dernière occupation des Principautés Danubiennes par la Russie*, Paris, 1853, p. 79.

⁶¹ I. Heliade Rădulescu, *Souvenirs et impressions d'un proscrit*, Paris, 1850, p. 288.

⁶² Vezi Andrei Oțetea, *Karl Marx et la lutte des Roumains pour l'émancipation sociale et la libération nationale*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, VII (1968), nr. 5.

⁶³ Karl Marx — Friedrich Engels, *Opere*, vol. 10, București, 1961, p. 331. Este însă drept că acest memoriu al lui D. Brătianu, înaintat de el lordului Palmerston la 16 ianuarie 1849 și larg difuzat (Al. Cretzianu, *op. cit.*, vol. I, p. 136 și urm.) — căruia C. A. Rosetti i-a atribuit o importantă funcție clarificatoare asupra cercurilor conducătoare britanice (C. A. Rosetti, *Scrieri din junime și exil*, vol. II, București, 1885, p. 45) — a fost și tipărit în februarie 1849 la Londra într-o broșură care a putut ajunge în mâinile lui Marx. Totuși felul în care se exprimă Marx ar sugera o cunoaștere a celui amintit și citat, căruia fondatorul socialismului științific pare a-i acorda credit, ceea ce probabil se poate explica prin cunoștința lor personală, plauzibilă având în vedere coexistența la Londra timp de câțiva ani.

⁶⁴ *Vospominanija o Marxe i Engelse*, Moscova, 1956, p. 310.

⁶⁵ K. Marx, *Însemnări despre români*, București, 1964.

⁶⁶ Vezi Ion Breazu, *Edgar Quinet et les Roumains*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, VI (1927), p. 56—117; Idem, *Michelet și românii. Studii de literatură comparată*, Cluj, 1935; Elena Piru, *Jules Michelet et les Roumains*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXIII (1974), nr. 1; N. Liu, *Jules Michelet în conștiința românească*, în „Revista de istorie”, XXVIII (1974), nr. 3; Marin Bucur, *Entre le martyr et l'espoir. Michelet et les révolutionnaires roumains*, în „Europe”, 1973, nov.—dec., nr. 535—536; Dan Berindei, *Jules Michelet et l'Europe orientale*, în „Revue des études sud-est européennes”, XII (1974), nr. 4.

Hermiona Asaki, fiica cărturarului moldovean Gheorghe Asaki. La cursurile lui Quinet și Michelet, alături de alte sute de studenți și admiratori, tinerii români au găsit și stimul și încurajare. La începutul anului 1847, vizitându-l pe Quinet în grup, acesta a făcut tinerilor români o semnificativă declarație, revelatoare atât pentru cunoștințele ce le avea despre situația din țările române cât și asupra evidentei sale simpatii pentru cauza națiunii române. „Vous avez tout ce qui donne le droit immortel — le spusesse el —, un tradition, une littérature qui s'éveille, une langue qui vous est propre et qui est parente de la notre ... Vous êtes entourés, enveloppés, d'ennemis puissants... Mais il y a quelque chose de plus puissant, de plus invincible, de plus indestructible que toutes les âmes de la terre... c'est l'esprit national et héroïque... s'il se propage, rien au monde ne pourra vous anéantir”⁶⁷.

În contextul acestor legături cu cercurile democratice și socialiste europene, trebuie considerată și revoluția română de la 1848, care departe de a fi izolată de procesul general european se încadrează acestuia ca o parte componentă. „En 1792 — scria un tânăr român în ziarul parizian „Le National”, în primăvara 1848 — c'était sur les bords du Rhin que se rencontraient les armées de la Républiques Française et des Souverains coalisés ; le champ de bataille est aujourd'hui dans la partie orientale de l'Europe ; c'est sur les rives du Danube que les deux principes se trouvent en présence. Ainsi la liberté a reculé de trois cents lieues des frontières”⁶⁸. Tineri români au luat parte la revoluția din februarie 1848 de la Paris, Nicolae Bălcescu însuși rupind un petec de catifea de pe tronul lui Ludovic Filip pe care l-a trimis poetului moldovean Vasile Alecsandri scriindu-i că „minunata Revoluție... va schimba fața lumii”⁶⁹. Evenimentele din Austria și Ungaria, ca și cele din Germania, au avut apoi un profund ecou în țările române. Nu întâmplător, câteva săptămâni înaintea mișcării revoluționare de la Iași din martie 1848, consulul francez Guérout avea să raporteze că „il règne depuis quelques jours une vive agitation” și că „il paraît difficile que les grands événements qui viennent de s'accomplir à Paris, à Vienne et dans toute l'Allemagne, n'aient pas leur contre-coup en Moldavie”⁷⁰. Chiar și în proclamația de la Islaz, actul declanșator al revoluției în Țara Românească, primul Guvern provizoriu revoluționar avea să scrie domnitorului Bibescu, încă nădăjduind să-l determine să se alăture cauzei revoluției, că „mișcarea care a zguduit Franța și Germania s-a simțit în toată Europa și n-a întârziat să neliniștească și pe România”⁷¹.

Revoluționarii români au avut sentimentul apartenenței mișcărilor lor la fenomenul revoluționar european. În scrisoarea menită a acredita un agent diplomatic al Guvernului provizoriu din Țara Românească se remarcă faptul că poporul român „s'est incorporé à la grande famille européenne” și că „il a fraternisé avec tous les peuples”⁷². Peste câteva săptămâni, când Guvernul provizoriu muntean din Țara Românească a

⁶⁷ *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. I, București, 1902, p. 42—43.

⁶⁸ Cf. *Ibidem*, p. 245.

⁶⁹ N. Bălcescu, *Opere*, ed. critică G. Zane, vol. IV, București, 1964, p. 86.

⁷⁰ *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. I, p. 166.

⁷¹ *Ibidem*, p. 501.

⁷² *Ibidem*, p. 515.

cerut sprijinul Franței împotriva unei eventuale acțiuni represive externe, s-a menționat în memoriul întocmit cu acest prilej că „nu numai țara noastră va fi în primejdie, ci Europa întreagă”⁷³. Integrarea revoluției române în contextul european intra și în preocupările unor revoluționari români mai mărunți; astfel, într-o cuvîntare rostită într-un club din Craiova, în vara anului 1848, se făcea istoricul luptei pentru libertate într-un larg cadru de istorie universală, făcîndu-se referiri nu numai la greci și la romani, dar și la Revoluția americană și la cea franceză, iar la Focșani, oraș de graniță între Moldova și Țara Românească, Nicolae Șonțu cerea compatrioților săi, la 20 iunie/2 iulie 1848, să dovedească „în faptă luminatei Europe că tot se mai păstrează în noi o scînteie de roman”⁷⁴.

Evenimentele revoluționare din țările române, care în pofida desfășurării lor relativ succesive în fiecare dintre țări, vădesc totuși profunde trăsături unitare — dovedite prin conlucrarea revoluționarilor și prin cvasi unicitatea programelor — au fost în același timp într-o firească corelare cu evenimentele revoluționare europene. Izbucnirea revoluției în Țara Românească a fost întîrziată citeva săptămîni pentru a se primi sfaturi și mai ales un eventual ajutor din partea guvernului republican de la Paris și îndeosebi de la Lamartine. După izbucnirea revoluției la Islaz, au fost apoi întreținute legături diplomatice cu Franța, Ungaria, Austria și Germania⁷⁵. Cu revoluționarii polonezi, bunele relații existente între mișcările de eliberare încă din deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, s-au dezvoltat în preajma și în timpul revoluției. În drum spre țară, Nicolae Bălcescu și A. G. Golescu Negru au avut o lungă întrevedere în primăvara anului 1848 cu prințul Czartoryski, conducător al emigrației poloneze, care le-a dat sprijin pe plan diplomatic și le-a făgăduit să pună la dispoziția revoluționarilor români un număr de ofițeri polonezi. În timpul evenimentelor revoluționare, colonelul Zablocki, venit în Țara Românească, și-a dat concursul Guvernului provizoriu. Revoluționarii români s-au străduit să realizeze un front comun cu revoluționarii maghiari. Dacă negocierile purtate de Dimitrie Brătianu, în faza inițială a revoluției muntene n-au fost încununate de succes, ajungîndu-se apoi și la luptele fratricide între revoluționarii români ardeleni și revoluționarii maghiari, deoarece conducătorii Ungariei revoluționare au refuzat să dea satisfacție revendicărilor naționale românești, negocierile stăruitoare purtate de Nicolae Bălcescu cu Ludovic Kossuth și ceilalți conducători maghiari au fost încununate de succes, încheindu-se în iulie 1849 „proiectul de pacificare”. Dacă revoluția din Ungaria n-ar fi fost reprimată, este sigur că s-ar fi ajuns în temeiul acestui acord la conlucrare între revoluționarii români și cei maghiari.

Dar corelarea europeană se vedește și pe planul ideologiei politice⁷⁶. Ca și revoluționarii din alte țări ale continentului, revoluționarii români au căutat să instituie un regim de libertăți democratice, au fost preocu-

⁷³ *Ibidem*, p. 680—681.

⁷⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 10; „Naționalul”, București, I (1848), p. 5—7.

⁷⁵ Vezi Dan Berindei, *La politique extérieure de la Valachie pendant la révolution bourgeoise-démocratique de 1848*, în *Nouvelles Études d'Histoire*, vol. III, Bucarest, 1965, p. 285—297 și *Idem*, *Din începuturile diplomației românești moderne*, București, 1965, p. 33 și urm.

⁷⁶ *Idem*, *L'idéologie politique des révolutionnaires roumains de 1848*, în *Nouvelles Études d'Histoire*, vol. IV, București, 1970, p. 157.

pați de rezolvarea problemelor sociale, s-au străduit să asigure apărarea revoluției și să pregătească pentru viitor noi cuceriri revoluționare. Programele revoluționarilor români⁷⁷ preconizau o organizare modernă a statului și o participare mult mai largă a poporului la viața politică; revendicările lor în domeniul libertăților publice erau la nivelul celor ale revoluționarilor europeni în general. Dacă ei n-au stat în fața unor probleme muncitorești, în schimb problema agrară a reprezentat una din problemele cheie ale revoluționarilor români, în privința aceasta fiind în țările române o situație similară celei din Imperiul habsburgic — care de altfel stăpânea Transilvania și Banatul și o parte a Moldovei, Bucovina. Trebuie însă precizat că apropierea și similitudinile nu au dus la o confruntare a fenomenului revoluționar românesc cu ceea ce a avut loc aiurea, ci revoluția română, deși europeană, s-a manifestat *ca o entitate*, atât în privința desfășurării cit și a programului și ideologiei ei.

Țelurile externe ale revoluției române de la 1848 — evidențiate în programele revoluționarilor din țările române și concretizate în activitatea regimului revoluționar din Țara Românească, țară unde revoluția a fost biruitoare peste trei luni și unde organizarea de stat era românească — prezintă un marcant interes pentru înțelegerea corelării evenimentelor revoluționare românești evenimentelor europene. Încă dinainte de revoluție, pronunțându-se pentru relații de bună înțelegere între popoare, ideologul principal al revoluționarilor români, Nicolae Bălcescu, scrisese următoarele: „Noi credem că vremurile conchistelor au trecut... că nădejdea civilizației popoarelor este în comunicația ideilor, care va veni prin comunicația națiilor ce înlesnirile și relațiile comerciale vor aduce”⁷⁸. Împrejurările în care au acționat acești revoluționari români de la 1848 au fost deosebit de grele și complicate, ele ducând până la urmă la înăbușirea acțiunii revoluționare, dar aceasta n-a influențat *optimismul* lor. „Să nu ne descurajăm — scria liberalul democrat Mihail Kogălniceanu în august 1848, când se afla în exil — de norii trecători ce se pot ivi pe orizontul țărilor noastre. Pentru popoare ca și pentru individ, suferințele nu sînt totdeauna pierdute; ades ele sînt menite a le întări energia, de a le spori rîvna, de a le forma caracterul”⁷⁹. Revoluționarii români au urmărit neîndoielnic să schimbe statutul internațional al țărilor române, să reunească întreaga națiune în cadrul unui stat unitar, modern și independent. Dacă afirmarea fățișă a acestor țeluri a fost mai dificilă, ei fiind conștienți de limitele ce le erau impuse de împrejurările externe, de raporturile pe plan european între forțele revoluției și ale contrarevoluției, reprezentate în cele din urmă în principal de cele trei imperii, care țineau sub stăpînire sau sub influența lor teritoriile românești, în schimb, pregătirea condițiilor pentru o viitoare înfăptuire a acestor țeluri n-a lipsit un moment din preocupările lor. Este neîndoielnic că acest pro-

⁷⁷ Idem, *Le programme extérieure de la révolution roumaine de 1848*, în „Revue roumaine d'études internationales”, VII (1973), nr. 2-3 (20-21), p. 131-137; Idem, *Programul intern al revoluției române din 1848-1849*, în *Revoluția de la 1848 în țările române*, București, 1974, p. 35-57.

⁷⁸ N. Bălcescu, *Opere*, ediția critică G. Zane, vol. I, partea I, București, 1940, p. 206.

⁷⁹ *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. IV, București, 1903, p. 137.

gram de acțiune externă avea un caracter mai general, el putînd fi apropiat în multe privințe de programul de realizare a aspirațiilor naționale al altor popoare europene din secolul trecut, cum era poporul italian ori cel german.

Revoluția a fost înăbușită, dar lungul exil de aproape un deceniu la care au fost condamnați fruntașii revoluționari — îndeosebi cei din Țara Românească — a dus la și o mai strînsă legătură între reprezentanții mișcării de eliberare românești și cercurile înaintate europene și totodată la radicalizarea, cel puțin în perioada inițială, pînă cînd războiul Crimeii și sfîrșitul său vor crea posibilitatea unei rezolvări, fie chiar și parțiale a problemei românești pe cale diplomatică, a mișcării de eliberare din țările române și a poziției purtătorilor ei de cuvînt. Nu întîmplător în această conjunctură postrevoluționară, C. A. Rosetti își mărturisea credința într-o apropiată izbîndă a idealurilor socialiste și într-o instaurare a republicii democratice și sociale⁸⁰, iar Bălcescu întocmea un întreg program de luptă pentru realizarea aspirațiilor de eliberare sociale și naționale ale națiunii sale în studiul său *Mersul revoluției în istoria românilor*, în care el acorda revoluției și conlucrării frățești dintre națiuni rolul eliberator⁸¹. Revista „Republica română” publicată de revoluționarii români exilați⁸² conține prin însăși titlul ei un înaintat program de acțiune.

Lupta de eliberare a românilor, care a cunoscut în anii 1848—1849, unul din momentele sale de vîrf, s-a integrat firesc ansamblului de procese similare desfășurate în Europa⁸³. Corelarea fiind asigurată prin relațiile existente în deceniile anterioare evenimentelor de la 1848 între diriguitorii luptei de eliberare românești și mișcarea democratică și socialistă europeană, prin receptarea de către ei a ideologiei acestor cercuri înaintate și adoptarea ei la realitățile românești, prin încadrarea programului însăși pentru crearea României moderne — deplin cristalizat la mijlocul secolului XIX — în problematica europeană. În lumina faptelor, evenimentele revoluționare din țările române nu ne apar în consecință izolat, rupte de cadrul general istoric, ci angrenate acestui cadru, reprezentînd un aspect — și nu din cele mai însemnate — ale procesului revoluționar european de la 1848—1849. Acest esențial moment al procesului de formare a statului român unitar și modern nu poate fi înțeles pe deplin decît în acest cadru larg, dar la rîndul său, cadrul european însăși ar fi incomplet dacă în considerarea sa nu s-ar avea în vedere și contribuția specifică dată de națiunea română în acel moment crucial al istoriei universale.

⁸⁰ „Nu ai tu ca și mine asigurarea că în curînd — mine poate, peste un an, peste doi, peste trei — socialismul o să triumfe?” scria C. A. Rosetti lui Ion Ghica la 16 octombrie 1849 (Ion Ghica, *Amintiri din pribegie după 1848*, vol. I, Craiova, f.a., p. 84) și tot el își exprimase cîteva luni mai înainte convingerea în proclamarea apropiată a „Republicii române independente și sociale” (Ibidem, p. 74).

⁸¹ N. Bălcescu, *Opere*, ediția critică G. Zane, vol. I, partea II, București, 1940, p. 106—108.

⁸² Primul volum din „Republica română” a fost publicat la Paris în 1851, iar cel de-al doilea în 1853 la Bruxelles.

⁸³ Pentru procesul formării statului român într-un context mai larg, vezi Dan Berindei, *La constitution de la Roumanie moderne dans le contexte sud-est européen*, în „Nuova Rivista Storica”, LVIII (1974), fasc. V—VI.

LES RÉVOLUTIONNAIRES ROUMAINS DE 1848 ET LE MOUVEMENT DÉMOCRATIQUE ET SOCIALISTE D'EUROPE

RÉSUMÉ

L'édification de la Roumanie moderne a représenté un long et complexe processus, la lutte de libération de la nation roumaine se déroulant à partir de ses propres coordonnées, engendrées par des prémisses intérieures. Mais, dans le même temps, la lutte de libération des Roumains ne saurait être détachée du cadre général d'un processus européen, auquel elle a, comme de juste, appartenu.

Les décennies qui ont précédé la révolution de 1848 et surtout la période de déroulement de celle-ci ont offert des occasions réitérées de contacts et d'échanges d'idées, les leaders de la lutte de libération de la nation roumaine établissant des rapports idéologiques avec les milieux démocratiques et socialistes progressistes européens. La presse des pays roumains, qui s'est développée durant le deuxième quart du XIXe siècle a consigné dans ses pages des moments de la lutte révolutionnaire des pays européens ainsi que le développement du mouvement démocratique et socialiste du continent. Le saint-simonisme, surtout le fouriérisme — notamment par les actions de Theodor Diamant, adepte de Fourier en France, qui de retour en Roumanie a créé un éphémère phalanstère — ainsi que les conceptions de Robert Owen, Lammenais, Proudhon ou Mazzini n'ont pas été étrangers à un grand nombre de leaders du mouvement de libération roumain (I. Ghica, C. A. Rosetti, Eliade Rădulescu, Ion Ionescu, Cezar Bolliac, N. Kretzulescu etc.). Il existe également des probabilités quant à l'existence de rapports entre certains de ces leaders et Karl Marx. D'étroites relations ont été entretenues aussi avec Quinet et Michelet. Dans ce contexte, il est clair que la révolution roumaine de 1848 n'a pas été, idéologiquement parler, isolée du processus général européen ; au contraire elle s'est intégrée à celui-ci, la période d'exil des révolutionnaires offrant également un cadre propices à l'intensification des rapports de ces derniers avec le mouvement démocratique et socialiste européen, à un fructueux échange d'idées, propice au développement même du mouvement de libération roumain et à l'élaboration finale du programme de constitution de la Roumanie moderne.

ISTORICUL CONSTANTIN GIURESCU (100 DE ANI DE LA NAȘTERE)

DE

NICOLAE STOICESCU

Acum 100 de ani, la 8/20 august 1875, s-a născut la Chiojdul Mic jud. Buzău, Constantin Giurescu, cel care avea să devină unul din mari, istorici români din primele decenii ale secolului nostru. Părinții săi, moșneni cu stare, au avut posibilitatea să-și trimită toți copiii la învățătură, lucru destul de rar pe acea vreme¹.

După absolvirea liceului din Ploiești, C. Giurescu a urmat Facultatea de litere din București, unde a avut ca profesori pe marii istorici B. P. Hasdeu, Grigore Tocilescu (reprezentanții „școlii vechi”), apoi pe D. Onciul, I. Bogdan și N. Iorga, care aduceau un suflu înnoitor în istoriografia noastră, folosind metoda critică și o bogată documentare².

Dintre acești profesori, o deosebită influență în formarea lui C. Giurescu a avut-o Dimitrie Onciul, la al cărui seminar — „cel mai metodic dintre seminarii”, cum îl definea N. Iorga — tânărul student a deprins metoda severă a criticii istorice, necesitatea utilizării izvoarelor după o strictă verificare³. Acestei metode riguroase de lucru C. Giurescu i-a rămas credincios toată viața.

Licențiat în litere în anul 1898, a fost numit în toamna aceluiași an profesor suplinitor de istorie la Focșani, unde a rămas până la 1902, după care va fi timp de un an profesor și director de liceu la Buzău.

Între 1903—1906, ca bursier al statului, urmează studii de specializare la Viena, unde audiază, printre alții, pe cunoscuții profesori C. Jirecek, Dopsch și Hirn. Paralel cu audierea cursurilor și seminariilor, a întreprins

¹ Cele mai multe date biografice sînt luate din vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu. La douăzeci și cinci de ani de la moartea lui (1875—1918)*, Buc., 1944, p. 7—17, unde „notele biografice” sînt redactate de C. C. Giurescu.

² V. Papacostea, *Opera lui Constantin Giurescu și dezvoltarea ideilor politice la începutul secolului XX*, în același volum, p. 79—80. Pentru înțelegerea diverselor curente în istoriografia română din epoca respectivă vezi V. Maciu, Șt. Pascu, Dan Berindei, Miron Constantinescu, V. Liveanu, P.P. Panaitescu, *Introduction à l'histoire roumaine jusqu'en 1918*, Buc., 1964.

³ S. Mehedinți, *Cîteva amintiri*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 67 și Ștefan Ștefănescu, *Concepția și metoda istorică a lui Dimitrie Onciul (1856—1923)* („Studii”, 1963, nr. 6, p. 1238—1253).

Unul din exegeții operei lui C. Giurescu, A. Iordănescu, consideră că istoricul reprezintă o sinteză fericită a criticismului lui D. Onciul, a rigorii de metodă a lui I. Bogdan și a intuiției istorice a lui N. Iorga (*Opera istorică a lui C. Giurescu*, în vol. *În amintirea C. Giurescu*, p. 30). Ni se pare că dintre cele trei trăsături, primele două sînt mai evidente decît cea de a treia; C. Giurescu s-a lăsat mai puțin călăuzit de intuiție.

fructuoase cercetări în arhivele vieneze, de unde a strâns un bogat și valoros material documentar pe care-l va publica mai târziu.

Întors în țară, a continuat să fie profesor de liceu la București pînă în anul 1912. În anul 1909 obține titlul de doctor în litere cu lucrarea *Capitulatiunile Moldovei cu Poarta otomană*. În același an, a fost numit membru al Comisiei istorice a României, în care calitate va desfășura, alături de I. Bogdan, D. Russo și alții, o frumoasă activitate, publicînd ediții critice de cronici și studii temeinice asupra vechii noastre istoriografii⁴.

Ca o recunoaștere a meritelor sale, Academia Română l-a ales membru corespondent în același an 1909, la vîrsta de 34 de ani. În expunerea făcută pentru susținerea alegerii lui C. Giurescu, după ce prezenta sintetic opera fostului său student, Ioan Bogdan arăta că toate lucrările sale „sînt pătrunse de un adevărat spirit științific și sînt scrise cu multă agerime și pricepere”⁵. Propunerea a fost acceptată în ședința din 28 mai 1909, cînd C. Giurescu a devenit membru corespondent al Secției istorice⁶, unde se întîlnea cu foștii săi profesori. Peste 5 ani, la 13 mai 1914, a fost ales membru activ al Academiei⁷.

Între timp, în anul 1912, a fost numit conferențiar suplinitor pentru cursul de „istoria românilor de la secolul al XVII-lea înainte”. Prelegerile sale la facultate se remarcă printr-o solidă documentare, utilizîndu-se numeroase materiale inedite din arhive⁸; seminariile sale — ca și acelea ale lui D. Onciul — „impresionau prin metoda strictă întrebunțată, prin precizie și claritate”⁹.

Deși era membru activ al Academiei Române din 1914, a rămas conferențiar suplinitor la Facultate pînă în anul 1918, cînd i s-a creat o catedră de „istoria modernă și contemporană a românilor”. C. Giurescu nu a avut satisfacția să ocupe această catedră, deoarece a încetat din viață, în vîrstă de 43 de ani, la 15/28 octombrie 1918, ca urmare a unei congestii pulmonare.

Moartea sa timpurie a fost deplînsă de învățați de mare renume și prestigiu, ca Nicolae Iorga¹⁰ sau Ioan Bogdan¹¹. Primul afirma că opera istoricului dispărut se caracteriza printr-un dezvoltat spirit critic, care străbătea „pînă în miezul problemelor”, precum și printr-o „vînjoasă dialectică, obișnuită mai mult în filozofie”, La rîndul său, I. Bogdan considera că dispariția prematură a lui C. Giurescu punea capăt unei acti-

⁴ Bibliografia lucrărilor — redactată de C. Grecescu — în *același volum*, p. 19—21.

⁵ „Analele Acad. Române, Partea ad-tivă și dezbateri”, XXXI, 1908—1909, p. 210.

⁶ *Ibidem*, p. 212.

⁷ *Ibidem*, XXXVI, 1913—1914, p. 134—136 (cu expunerea lui D. Sturdza despre „foarte bogata activitate științifică” a lui C. Giurescu).

⁸ Două din cursurile ținute la Facultate de C. Giurescu: *Descriptio Moldaviae*, (1914—1915) și *Organizarea socială în Țara Românească*, (1915—1916) se păstrează la Biblioteca Academiei R. S. România. În primul analizează pe larg opera lui D. Cantemir, căutînd să-i stabilească valoarea, exagerările, „precum și motivele ce l-au determinat să le facă” (p. 13); cel de al doilea stă la baza celor două studii despre rumâni, apărute în 1915 și 1916.

⁹ C. Marinescu, *Profesorul C. Giurescu. Amintiri din Universitate*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 61—63.

¹⁰ „Neamul românesc”, 1918, nr. 288.

¹¹ „Analele Acad. Române. Partea ad-tivă și dezbateri”, XXXIX, 1916—1919, p. 169—170; reprodușă și în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 91—92. Vezi și elogiu făcut de D. Gusti în discursul de recepție la Academie în 1923 (*ibidem*, p. 93).

vități deosebit de laborioase, concretizată în studiile sale asupra „organizațiunii vechi a principatelor noastre”, dar mai ales în „publicațiile sale asupra izvoarelor istoriei noastre, îndeosebi asupra cronicilor, pe care de ani de zile le studia cu pătrundere și cu un zel vrednic de admirat”. În acest domeniu, al studierii și editării izvoarelor, spunea I. Bogdan, „cu greu i se va găsi urmașul”. Atît N. Iorga, cît și I. Bogdan subliniau integritatea morală a celui dispărut ¹².

Deși de scurtă durată, activitatea lui C. Giurescu a fost deosebit de rodnică; el a alcătuit o serie de studii solide privind istoria medievală a României și a editat numeroase izvoare, cronici și documente.

Activitatea sa de istoric a îmbrățișat două domenii principale: cercetarea minuțioasă a cronicilor moldovene și muntene și studiul claselor sociale și al relațiilor dintre ele. Între aceste preocupări principale se încadrează studiile sale de istorie politică, care au ocupat un loc mai puțin important în opera lui C. Giurescu, spre deosebire de magistrul său, D. Onciul, care s-a dedicat istoriei politice.

Primul domeniu în care s-a manifestat C. Giurescu ca istoric și căruia i-a dăruit mulți ani de muncă migăloasă și tenace a fost *studiul cronicilor medievale moldovene și muntene*, domeniu în care a adus multe contribuții deosebit de importante, în mare parte valabile și astăzi. El a inaugurat „cea mai impresionantă cercetare de autenticitate și reconstituire ce s-a întreprins vreodată în istoriografia românească” asupra cronicilor din secolele XVII—XVIII, utilizînd metoda de reconstituire a textului original al unei cronici printr-o atentă comparație a tuturor variantelor ei ¹³.

Începutul l-a făcut cu *Contribuțiuni la studiul cronicilor muntene* (1906), în care, pe baza unei strînse analize și a unei migăloase cercetări, a dovedit paternitatea lui Radu Popescu asupra întregii cronici intitulate *Istoriile domnilor Țării Românești* (de la Radu Negru pînă la 1729), cronică din care o parte fusese atribuită pe nedrept de N. Iorga și de alții lui Constantin căpitanul Filipescu ¹⁴. În aceeași lucrare C. Giurescu a adus prețioase contribuții la cunoașterea vieții cronicarului Radu Popescu. Numeroase idei din această lucrare își păstrează valabilitatea și astăzi ¹⁵; majoritatea cercetătorilor consideră — ca și C. Giurescu — pe Radu Popescu drept autorul *Istoriilor* ¹⁶.

¹² Nu putem să nu amintim frumoasele cuvinte spuse de V. Pirvan în 1923 despre prietenul său dispărut: „el nu se apleca înaintea nici unei mărimi: antipatic tuturor pentru marea sa independență, el a fost ignorat ori tînuit de publicistica, presa, știința noastră oficială. Nefiind primejdios, iscusii cătărători ai vieții noastre publice nu se temeau de el; nefiind folositor pentru scopurile lor meschine, ei nu-l tîmliau; nefiind lingușitor, nu-l ocroteau și nu-i trîmbețeau meritele” (*ibidem*, p. 96).

¹³ V. Papacostea, *op. cit.*, p. 80, 81. Despre această activitate a lui C. Giurescu vezi și A. Iordănescu, *op. cit.*, p. 34—43.

¹⁴ În scurta prezentare făcută lucrării, N. Iorga arăta că C. Giurescu înlătura aproape toate concluziile sale cu privire la cronicile muntene, cu o informație sirguincioasă și cu aptitudini pentru critică („Semănătorul”, 1906, p. 719—720). Vezi și Al. Vasilescu, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu și a compilatorului Constantin Căpitanul*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 533—546.

¹⁵ Vezi introducerea la *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, Buc., 1963, p. VIII și urm.

¹⁶ Vezi mai nou I. D. Lăudat, *Problema paternității „Istoriilor domnilor Țării Românești”* („Limbă și literatură”, 1972, nr. 2, p. 93—102).

A urmat apoi *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene*, apărut în 1907¹⁷, în care C. Giurescu a demonstrat că *Letopisețul Moldovei de la Istratie Dabița înainte (1661—1711)*, pe care M. Kogălniceanu — urmat de alți istorici — îl atribuiseră lui Nicolae Costin, este alcătuit în realitate din două scrieri deosebite: prima, cuprinzând epoca 1661—1709, este alcătuită la 1712 de un anonim, iar cea de a doua, privitoare la domniile lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir (1709—1711), aparține în adevăr lui Nicolae Costin.

Ca și în cazul precedentului studiu, și concluziile acestuia au fost adoptate în istoriografia românească; letopisețul de la 1661—1709 se numește acum pseudo- N. Costin¹⁸.

În anul următor (1908), C. Giurescu și-a întregit cercetările cu *Noi contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene. Letopisețul lui Eustratie logofătul și letopisețul latinesc. Cronicile lui Grigore Ureche, Simion Dascălu și Mihail Călugărul*, în care a dezbătut pe larg problema paternității cronicii atribuite lui Grigore Ureche — care nu ni s-a păstrat în original — ajungând la concluzia că cronica considerată a fi a lui Ureche „este în realitate cronica lui Simion Dascălu. Ureche a fost numai unul din izvoarele sale interne, alături de letopisețul moldovenesc, de cel latinesc și de cel unguresc, astăzi toate pierdute. Compilația mai dezvoltată, la a cărei alcătuire contribuieră, le-a scos din uz și le-a făcut să dispară” (p. 91). Cît privește interpolările, acestea nu pot fi determinate.

Aceste concluzii au fost considerate de istoriografia noastră mai nouă puțin cam forțate, iar rolul lui Simion Dascălul exagerat; după cum arăta P. P. Panaitescu, acesta „este un impostor, care pozează în om de știință de carte și își însușește, în chip nevrednic, multe din relatările lui Ureche”; el „se laudă și mistifică”¹⁹.

În privința metodei de lucru utilizate, studiul lui C. Giurescu s-a impus. După cum declara un bun cunoscător al literaturii noastre vechi,

¹⁷ În „Analele Acad. Române, Memoriile Secției istorice”, s. II, t. XXX, 1907, p. 273—309 (și extras).

¹⁸ *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 601. Despre diversele opinii cu privire la această cronică vezi I. D. Lăudat, *Letopisețul țării Moldovei de la Istratie Dabița înainte (1661—1709)*, („Analele științifice ale Univ. Al. I. Cuza” — Iași, șt. sociale, VI, 1960, fasc. 2, supliment, p. 143—153).

¹⁹ *Istoria literaturii române*, I, p. 387—388.

Problema paternității și a titlului cronicii a fost pe larg dezbătută în istoriografia noastră; dintre intervențiile mai noi amintim pe acelea al lui Liviu Onu (introducere la ed. Ureche, Buc., 1967 și *Critica textuală și editarea literaturii române vechi. Cu aplicații la cronicarii moldoveni*, Buc., 1973, p. 151—180), care consideră că C. Giurescu a acordat prea multă încredere declarațiilor lui Simion Dascălul și că singurul autor al cronicii este Grigore Ureche. Vezi, de asemenea, L. Onu, *Un problème de critique textuelle: le titre de la Chronique de Grigore Ureche* („Revue roumaine de linguistique”, XVIII, 1973, nr. 5, p. 477—486).

Totuși, unii învățați de renume continuă să considere cronica fiind a lui Grigore Ureche — Simion Dascălul (vezi Alex. Rosetti, *Observații asupra limbii cronicii lui Grigore Ureche — Simion Dascălul*, în *Studii lingvistice*, Buc., 1955, p. 17—32; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, partea II-a, Buc., 1946, p. 788—789). Vezi și nota 55.

În privința interpolărilor, numeroși istorici literari susțin că adausurile lui Simion Dascălul se pot distinge cu ușurință din textul lui Ureche; este opinia lui G. Pascu, *Glăgorie Ureache. Izvoarele lui Ureache, interpolările lui Simion Dascălul și textul lui Ureache*, Iași, 1920, opinie împărțită de N. Iorga („Rev. istorică”, 1920, p. 121—122), P. P. Panaitescu, Liviu Onu și alții. Despre diversele opinii în privința autorilor și interpolărilor vezi cronica lui Ureche, ed. L. Onu, p. 14—25.

Dan Simonescu, „rezultatele studiului lui Constantin Giurescu, *Noi contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene* sînt de nedezmînt în ce privește clasificarea, stema și notarea simbolică a manuscriselor și grupelor de manuscrise, încît Panaitescu (editorul cronicii lui Ureche — N.S.) a trebuit să le primească întocmai și să le recunoască valabilitatea lor actuală”²⁰.

Cele două studii despre cronicile moldovene ale lui C. Giurescu au fost bine primite de istoricii vremii. Într-o prezentare făcută la Academia Română în 1908, Grigore Tocilescu sublinia noutatea concluziilor la care a ajuns C. Giurescu „cu o răbdare vrednică de laudă și cu o critică deșteaptă și severă”²¹.

Folosind aceeași metodă: studiul comparativ al manuscriselor, în anul 1914 C. Giurescu a reluat studiul *Letopiseșului Moldovei de la Istratie Dabița înainte* (pseudo-N. Costin), aducînd o serie de lămuriri cu privire la izvoadele folosite de autorul letopiseșului: al lui Tudosie Dubău, Vasile Demian și Miron logofătul²². El a arătat, printre altele, că izvodul cunoscut sub numele lui Dubău este opera unui copist (p. 178); „îndelungata și răs-pîndită tradiție istorică, care vedea în Miron Costin pe autorul unui letopiseș de la Dragoș pînă la Aron vodă, a pornit din confuzia unui obscur copist din 1713, care a luat scrierea lui Nicolae Costin drept opera tatălui său” (p. 209) sau că „izvodul lui Vasile Demian continuă a rămîne unul din punctele de întrebare ale istoriografiei noastre” (p. 214).

Ultimul studiu despre cronicarii moldoveni C. Giurescu l-a dedicat lui Enache Kogălniceanu²³, care — dovedește el pe baza unei atente analize — „trebuie scos dintre cronicarii moldoveni, între care pe nedrept a figurat pînă acum... Este neîndoielnic că altul a scris cronica publicată sub numele său. Cine anume, rămîne să se stabilească cînd vom avea un text autentic al acestei cronici” (p. 43). Pînă la găsirea acestui autor, istoricii literari au căzut de acord să numească acest letopiseș anonim pseudo-Enache Kogălniceanu²⁴.

Acestea sînt principalele rezultate la care a ajuns C. Giurescu în cercetările sale privind cronicile moldovene și muntene din secolele XVII—XVIII, cercetări care au dus la clarificarea unor probleme obscure privind paternitatea onora din aceste cronici ca și relațiile dintre ele și care au dat un impuls nou studiilor din acest domeniu în care cercetările lui C. Giurescu nu vor putea fi niciodată neglijate.

Deși în domeniul *istoriei politice*, C. Giurescu a scris mai puțin, studiile sale nu sînt lipsite de interes. În afară de studiul introductiv la culegerea de documente relative la domnia lui C. Brîncoveanu²⁵ și de un scurt articol despre *Tractatul lui Constantin Cantemir cu austriacii*

²⁰ „Studii”, IX, 1956, nr. 6, p. 161—162.

²¹ „Analele Acad. Române, Partea ad-tivă și dezbateri”, XXXI, 1908—1909, p. 18.

²² *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Demian* („Buletinul Comisiei istorice a României”, I, 1914, p. 164—214) și extras.

²³ *Pseudo-cronicari. I Enache Kogălniceanu*, Buc., 1916, 43 p. (extras din „Buletinul Comisiei istorice a României”, II, 1916).

²⁴ Vezi *Istoria literaturii române*, I, p. 686.

²⁵ Vezi mai jos p. 1410.

(1690)²⁶, C. Giurescu este autorul unei lucrări de amănunțită analiză privind *Capitulațiile Moldovei cu Poarta otomană*, apărut în 1908²⁷.

Studiile de istorie socială ocupă ultimii ani ai vieții lui C. Giurescu²⁸. Precum se știe, după marea răsccoală țărănească din 1907 au apărut numeroase lucrări de istorie socială, în care autorii lor au pledat pentru sau împotriva necesității reformei agrare, după poziția partidului politic din care făceau parte. În această epocă a făcut o decsăbită vilvă disputa dintre Radu Rosetti și Gheorghe Panu, primul favorabil împroprietării țăranilor, celălalt apărător al proprietății boierești²⁹. „În fața curentului de opinie publică care cerea o reformă radicală, cu repunerea tuturor țăranilor în «drepturile lor milenare» de care au fost «deposedați în mod barbar» — junimiștii opun necesitatea unui tratament științific al problemei»³¹. Ca junimist, C. Giurescu nu se putea îndepărta de poziția grupării din care făcea parte; de aceea concepția sa în problema rumâniei este în parte asemănătoare cu a lui G. Panu, ambii fiind influențați de Fustel de Coulanges³².

Primul său studiu în acest domeniu: *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul* (1915)³³ urmărea să demonstreze că rumânia „era considerată ca o stare apucată din cea mai adincă vechime” (p. 15), astfel încît nu a fost introdusă de Mihai Viteazul, așa cum susțineau Nicolae Bălcescu și alți istorici.

După opinia sa, rumânii existînd din cele mai vechi timpuri, „părerea că ei n-ar fi decît foști proprietari, care-și pierduseră moșia și care apoi ar fi fost lipsiți de libertatea lor, fie treptat prin abuz, ori dintr-odată printr-o măsură administrativă, trebuie înlăturată” (p. 37). Este vorba, evident, de opinia lui Radu Rosetti. Mai departe, C. Giurescu susține că o astfel de opinie, după care rumânii proveneau din mici proprietari, se baza pe cazurile de rumânire petrecute în secolul al XVI-lea (p. 38). El considera că „poporul român se infățișează ... de la început alcătuit din două pături sociale: una liberă, formată din proprietarii de pămînt, alta neliberă, compusă din țăranii de pe moșiile lor” (p. 128)²⁴, negînd

²⁶ „Convorbiri literare”, XLIV, 1910, p. 274—290. Despre cuprinsul său vezi A. Iordănescu, *op. cit.*, p. 34—35.

²⁷ Vezi *ibidem*, p. 32—34, precum și Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” pînă la Mihai Viteazul*, Buc., 1970, p. 108—116 (cu bibliografia studiilor mai noi). Vezi și Manole Neagoe, *Contribuții la problema aservirii Moldovei față de Imperiul otoman (Înțelegerea dintre Bogdan cel Orb și Selim din anul 1512)* („Studii”, 1964, nr. 2, p. 311—322).

²⁸⁻²⁹ A. Iordănescu, *op. cit.*, p. 47—58.

³⁰ Ștefan Ștefănescu, *Date cu privire la problema relațiilor feudale pe teritoriul Țării Românești în istoriografia românească* („Studii”, X, 1957, nr. 1, p. 210—211).

³¹ V. Papacostea, *op. cit.*, p. 83.

³² M. Emerit îl și considera pe C. Giurescu drept „le Fustel de Coulanges de la Roumanie” (*Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'au libération des terres (1829—1864)*, Paris, 1937, p. 30).

În studiul lui Ștefan Pascu și Eugen Stănescu, *Istoriografia modernă a României* („Studii”, XVII, 1964, nr. 1, p. 156—157), C. Giurescu este încadrat — de altfel — alături de G. Panu în „pozitivismul de tendință conservatoare”.

³³ „Analele Acad. Române, Memoriile Secției istorice”, s. II, t. XXXVII, 1915, p. 479—543; și extras, 65 p. Cele trei studii ale lui C. Giurescu au fost republicate de C. C. Giurescu cu titlul *Studii de istorie socială*, Buc., 1943, la care vom face trimitere.

³⁴ Păreră întilnită și în cursul *Descriptio Moldaviae*, p. 177.

astfel existența țărănimii libere, care alcătuia majoritatea populației în această vreme³⁵. Cum s-a ajuns încă „de la început” la formarea țărănimii aservite C. Giurescu nu ne spune³⁶. Din afirmațiile sale rezultă însă că socotea aservirea țăranilor drept consecința așezării lor pe pământuri străine, nu a uzurpării pe diverse căi a dreptului lor de proprietari.

În afară de aceasta, situația țărănimii aservite nu este prezentată în evoluția ei, evoluție influențată de schimbările economice și de exploatarea feudală și fiscală. După opinia lui C. Giurescu, „în raporturile rumânilor cu proprietarii nu se constată, în toată epoca pe care am studiat-o, nici o schimbare; situația lor este aceeași pe vremea lui Mihai Viteazul ca și două secole mai înainte” (p. 67). Studiile lui N. Iorga, P.P. Panaitescu³⁷ și Ștefan Ștefănescu³⁸ au adus dovezi convingătoare despre agravarea stării rumânilor în secolul al XVI-lea, când li se interzice dreptul de strămutare de pe o moșie pe alta și când obligațiile lor sînt în creștere.

În sfîrșit, nici afirmația că „în secolul XVII rumânia se afla în plină decădere” (p. 68) nu s-a dovedit prea întemeiată³⁹, ca, de altfel, și aceia că nu existau țărani liberi fără pămînt.

În partea a II-a a studiului său, C. Giurescu a cercetat pe larg problema „legăturii” lui Mihai Viteazul, pe care a considerat-o ca fiind o consecință a expediției lui Sinan pașa din 1595. El a explicat promulgarea „legăturii” prin necesități fiscale, prin nevoia de a se alcătui o nouă samă care să înregistreze situația existentă la 1595, să consacre starea de fapt, desființînd dreptul foștilor proprietari de a mai căuta și aduce înapoi rumânii fugiți. În anexa acestui studiu C. Giurescu a publicat 80 de documente care menționează „legătura” lui Mihai (p. 71—124).

³⁵ Este interesant de semnalat că, în cursul de *Organizare socială*, ținut la Facultate în 1915—1916, C. Giurescu acceptase și el existența țărănimii libere, a moșnenilor, afirmînd că „în epoca cea mai veche moșnenii formau singurul element social din care se compunea poporul român”; unii din ei au devenit apoi boieri, iar majoritatea rumâni (p. 7—8). Vezi și N. Iorga, *Constataări cu privire la viața agrară a românilor*, Buc., 1908, p. 16, unde se spune că, la început, în Țara Românească exista numai țărănime liberă.

³⁶ În recenzia făcută acestei lucrări, I. Minea considera că „chestiunea rumâniei și originea ei va trebui iarăș și iarăș reluată”, deoarece C. Giurescu nu a lămurit originea ei („Conv. literare”, XLIX, 1915, p. 850—853). În răspunsul său (*ibidem*, p. 1075), C. Giurescu susține că nu și-a propus să studieze rumânia ca instituție socială nici originea ei, ci doar să dovedească că „rumânia exista în Țara Românească, ca stare generalizată și legală a tuturor celor ce n-aveau pămîntul lor propriu, din cele mai vechi timpuri cunoscute”. Dar, în condițiile acestea, vechimea rumâniei nu e legată oare de originea ei?.

³⁷ *Dreptul de strămutare al țăranilor din Țările Române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)* („Studii și mat. de istorie medie”, I, 1956, p. 63 și urm.).

³⁸ *Considerațiuni asupra termenilor „vlah” și „rumân” pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV—XVII* („Studii și mat. de istorie medie”, IV, 1960, p. 63—74 ; *L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat* („Revue roumaine d'histoire”, VIII, 1969, nr. 3, p. 492—494). Vezi și D. Mioc, H. Chircă, Ștefan Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV-e au XVIII-e siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, 1960, p. 229—240.

³⁹ Vezi Îndecosebi Ștefan Ștefănescu, *Considerațiuni... și Florin Constantiniu — Șerban Papacostea, Aspecte ale rumâniei în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea* („Rev. arhivelor”, III, 1960, nr. 2, p. 226—247).

La începutul sec. XVIII, în Oltenia ocupată de austrieci, mai mult de jumătate din populația rurală (63,6%) era alcătuită din țărani dependenți (Șerban Papacostea, *Olenia sub stăpînirea austriacă*, Buc., 1971, p. 142).

În anul următor (1916) a publicat un nou studiu *Despre rumâni*⁴⁰. Prin bogăția materialului documentar utilizat, acest studiu constituie și astăzi o temeinică cercetare a condiției sociale și a obligațiilor rumânilor față de stăpînii lor⁴¹.

Ultimul studiu de istorie socială al lui C. Giurescu, *Despre boieri*, a apărut după moartea autorului, în 1920. El are drept scop să dovedească că „clasa boierească cuprindea pe toți proprietarii agrari, indiferent dacă ei erau mari ori mici, bogați sau săraci, cu dregătorie ori fără” (p. 278) „Pînă în secolul al XVII-lea toți proprietarii de pămînt se numeau boieri. Clasa boierească cuprindea așadar nu numai pe dregători, pe marii proprietari și pe urmașii lor cei mai apropiați, ci și pe moșneni” (p. 284)⁴².

Se înțelege că o asemenea opinie nu putea fi acceptată de cei mai mulți dintre istorici; N. Iorga⁴³, Radu Rosetti⁴⁴, P.P. Panaitescu⁴⁵, Șerban Papacostea⁴⁶ și alții au arătat că C. Giurescu nu a văzut deosebirea netă dintre marea proprietate, pe care munceau țaranii dependenți, și proprietatea țăranilor liberi pe care aceștia o lucrau cu forțe proprii.

Alți istorici au căutat să explice poziția lui C. Giurescu prin originea sa. „Prin obârșia sa de moștean buzoian — scoborîtor din acea mică nobilime munteană pe care pivotase odinioară un puternic partid militar — C. Giurescu aparținea unei categorii sociale crud nesocotite de constituționalul modern la organizarea regimului cenzitar . . . ; această veche elită socială și militară, în loc să fie consolidată, asimilată politicește vechii boierimi — cum era și firesc dacă ținem seama de vechimea actelor ei — nu și-a găsit locul nici măcar la colegiul al doilea . . . Și astfel, această mică boierime oprimată, care susținuse veacuri întregi cu săbiile ei statul, a fost confundată cu țărănimea aservită și asimilată politicește în imensa majoritate a acesteia, la colegiul al III-lea”. „Fiii acestei categorii dezmoștenite politicește prin noile rînduiri constituționale și care au izbutit să se ridice totuși prin cultură sau prin avere s-au simțit foarte adesea stîngheri în statul care îi tratase cu vitregie și cu nesocotirea drepturilor lor istorice”⁴⁷.

Aflat în această situație, C. Giurescu a căutat să argumenteze în mod științific că moșnenii și megiașii au fost și ei boieri și că aveau deci dreptul la un alt tratament din partea marilor proprietari, fiind de aceeași origine cu aceștia.

⁴⁰ „Analele Acad. Române, Memoriile Secției istorice”, t. XXXVIII, 1916, p.191—247; și extras, 56 p.

⁴¹ Despre această problemă vezi mai nou D. Mioc, H. Chircă, Șt. Ștefănescu, *op. cit.*

⁴² Este interesant de amintit că în cursul din 1915—1916 despre *Organizarea socială*, C. Giurescu diferenția „clasa moșnenilor” (țărani proprietari) de „clasa boierilor” (minoritatea privilegiată) (p. 4—5). În schimb, în cursul *Descriptio Moldaviae*, afirma „Între boier și țăran nu era nici o deosebire” ! (p. 152). Vezi și idem, *Conceptia asupra boierimii în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea* („Transilvania”, LI, 1920, p. 764—767).

Ideile sale despre boieri au fost reluate de C.C. Giurescu (vezi *Cine era boier în vechime*, în vol. *Din trecut*, Buc., 1942 p. 172—181).

⁴³ În recenzia făcută în „Revista istorică”, 1920, p. 184—185, marele istoric arată că rezultatul la care a ajuns C. Giurescu era „contrar logicii istorice”.

⁴⁴ „Viața românească”, febr.-mart. 1920, p. 171—188, 363—382.

⁴⁵ *Introducere la istoria culturii românești*, Buc., 1969, p. 180—181. Vezi și H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, Buc., 1969, p. 185, 274.

⁴⁶ *Oltenia sub stăpîntrea austriacă*, p. 211—212, nota 234.

⁴⁷ V. Papacostea, *op. cit.*, p. 88—89.

În concluzie putem spune că — deși a utilizat pentru prima oară un bogat material documentar — C. Giurescu nu a ajuns totdeauna la formularea unor încheieri acceptabile în problemele de istorie socială datorită faptului că pleca de la idei preconceptuate (cum spunea N. Iorga) sau căuta să apere anumite poziții.

C. Giurescu a fost *unul din cei mai meticuloși și harnici editori de izvoare*, cronici și documente. Constatînd din studiile sale asupra cronicilor că unele din ele erau încă inedite iar cea mai mare parte editate în condiții necorespunzătoare⁴⁸, C. Giurescu s-a hotărît să publice el însuși asemenea izvoare, după criteriile științifice.

Începutul l-a făcut cu două mici izvoare narative: *Letopisețul țării Moldovei de la Istratie Dabija pînă la domnia două a lui Antioh Cantemir, 1661—1705* (1913) — cronică inedită pînă la acea dată — precum și cu prima ediție critică a lucrării lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au eșit strămoșii lor* (1914), editată necorespunzător de M. Kogălniceanu (1852) și de V.A. Urechia (1886).

La ambele izvoare textele publicate sînt precedate de studii introductive consistente, de o minuțioasă analiză. În introducerea la prima cronică, C. Giurescu a arătat că aceasta nu este o compilație după *Cronica Racovițeană* (atribuită lui N. Muste) și după *cronica lui I. Neculce* — așa cum se crezuse pînă atunci — ci o lucrare originală, care a fost reprodusă aproape în întregime în *Cronica Racovițeană* și care a servit ca izvor principal lui I. Neculce pentru partea de început a cronicii sale⁴⁹.

În introducerea la mica scriere a lui Miron Costin, C. Giurescu depistează și elimină interpolările făcute de unul din fiii acestuia (probabil Nicolae) și susține că *De neamul moldovenilor* este prima lucrare istorică a cronicarului, nu ultima, cum susținea N. Iorga.

În recenzia făcută de N. Iorga acestei ultime ediții⁵⁰, marele istoric a susținut că părțile considerate de C. Giurescu ca interpolări aparțin de fapt lui Miron Costin, iar în privința datei și-a menținut părerea mai veche potrivit căreia ar fi o lucrare alcătuită spre sfîrșitul vieții cronicarului. A urmat un frumos răspuns al lui C. Giurescu⁵¹, în care acesta și-a susținut cu noi argumente poziția, arătînd că N. Iorga „critică sau interpretează altfel cîteva din argumentele mele care dovedeau că există interpolări”, dar nu atacă fondul problemei (p. 14).

⁴⁸ Despre situația în acest domeniu înainte de începutul activității lui C. Giurescu vezi: Gr. Tolcilescu, *Studii critice asupra cronicelor române. I Cum sînt publicate cronicile române* (*Columna lui Traian*), VII, 1876, p. 385—419; idem, *Studii critice asupra cronicelor române* („Rev. pentru istorie, arheologie și filologie”, II, 1884, vol. III, p. 241—288); N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor. Rolul și misiunea Academiei Române*, în vol. *Prinos lui D.A. Sturdza*, Buc., 1903, p. 1—127.

⁴⁹ Despre această problemă vezi mai nou I. D. Lăudat, *Cronica anonimă racovițeană sau Letopisețul țării Moldovei dintre anii 1661—1729* („Analele Univ. Al. I. Cuza” — Iași, VII, 1961, p. 99—114).

⁵⁰ „Revista istorică”, I, 1915, p. 4—9.

⁵¹ *Interpolările și data scrierii De neamul moldovenilor de Miron Costin. Răspuns criticet d-iei N. Iorga* (Buc., 1915, 32 p. (extras din „Buletinul Comisiei istorice a României”, II, 1915).

Cu toate acestea, argumentele lui C. Giurescu nu au convins nici pe N. Iorga⁵², nici pe alți cercetători; P.P. Panaitescu — unul din exegeții operei lui Miron Costin — susține mai departe punctul de vedere al lui N. Iorga; după părerea sa, *De neamul moldovenilor* ar fi fost scrisă mai târziu, prin 1686—1691. Cît privește interpolările, acestea ar fi mai puțin întinse decît considera C. Giurescu⁵³.

Ultimul izvor narativ editat de C. Giurescu este cronică de a cărei paternitate și analiză se ocupase în 1908: *Letopisețul țării Moldovei pînă la Aron vodă (1359—1595) întocmit după Grigorie Ureche vornicul, Istratie logofătul și alții de Simion Dascălul*⁵⁴, editat de Comisia istorică a României în 1916 și care — după unele opinii — a rămas pînă în vremea noastră una din cele mai bune ediții a cronicii lui Grigore Ureche, cuprinzînd toate variantele cunoscute ale manuscriselor, precum și un bogat indice⁵⁵.

Cronica a fost editată cu o scurtă prefață a lui I. Bogdan, care arată că a fost silit să publice textul fără prefața editorului, deoarece acesta nu reușise în decurs de trei ani să își revizuiască toate studiile cu privire la cronicile moldovene, revizuire necesară pentru a face să rămînă cît mai puține ipoteze în aprecierile sale asupra letopisețului și autorilor lui.

În afară de cronici, C. Giurescu a editat și numeroase documente strînse de el din arhivele austriece, arhive care păstrează și azi o bogăție de informații privitoare la istoria țărilor române.

Prima culegere de izvoare documentare editate de C. Giurescu în colaborare cu N. Dobrescu este un volum intitulat *Documente și regeste privitoare la Constantin Brîncoveanu*, București, 1907. Cele 558 documente și regeste au fost depistate și copiate de cei doi istorici în vremea în care se aflau împreună la studii la Viena (1903—1906). Documentele prezintă o deosebită importanță pentru cunoașterea îndelungatei domnii a lui C. Brîncoveanu, îndeosebi sub aspectul relațiilor sale cu Imperiul austriac și cu Transilvania.

Textul documentelor este precedat de un consistent studiu introductiv (p. I—L) întocmit de C. Giurescu, în care se fac o serie de constatări judicioase cu privire la domnia lui C. Brîncoveanu, insistîndu-se asupra relațiilor sale cu turcii și austriacii, asupra priceperii cu care C. Brîncoveanu a știut să se strecoare printre evenimente, ca și asupra organizării fiscale a țării⁵⁶.

Concluzia autorului, după care C. Brîncoveanu a asigurat locuitorilor „cea mai blindă, cea mai liniștită și cu deosebire cea mai dreaptă cîrmuire din cîte cunoscuse țara pînă atunci”, ni se pare astăzi puțin cam

⁵² Vezi răspunsul lui N. Iorga, „Revista istorică”, I, 1915, p. 226—229. Vezi, de asemenea, G. Pascu, *Miron Costin, De neamul moldovenilor* („Arhiva”, XXVIII, 1921, p. 52—61).

⁵³ Vezi Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 393—408. În ediția sa, P. P. Panaitescu a păstrat însă gruparea manuscriselor după ediția Giurescu, la care a adăugat unele manuscrise noi. Vezi și critica ediției lui C. Giurescu, *ibidem*, p. 408—411. Despre această problemă vezi pe larg L. Onu, *Critica textuală*... p. 201—305.

⁵⁴ Vezi recenzia lui N. Iorga, care arată că „letopisețul de al dascălului Simion numai pentru că acesta a adaus cite ceva la textul lui Ureche” („Rev. istorică”, VI, 1920, p. 67—68).

⁵⁵ Vezi recenzia lui C. C. Giurescu la ediția cronicii lui Gr. Ureche realizată de P. P. Panaitescu, în „Limba română”, 1960, nr. 4, p. 76—86.

⁵⁶ Vezi analiza acestei introduceri lui A. Iordănescu, *op. cit.*, p. 30—32.

forțată, ținând seama îndeosebi de politica sa fiscală caracterizată printr-o aspră exploatare a maselor de contribuabili, îndeosebi țărani⁵⁷.

Principală culegere de documente publicată de C. Giurescu se intitulază *Material pentru istoria Olteniei supt austriaci*, documente pe care istoricul le-a descoperit și copiat în arhivele din Viena în anii săi de studii.

Culegerea are trei volume, din care numai primul a fost tipărit în timpul vieții lui C. Giurescu (1913), celelalte două fiind editate de fiul său, C.C. Giurescu, în anul 1944⁵⁸.

Cuprinzând un număr de 954 documente, așezate în ordine cronologică, culegerea este nu numai principalul izvor pentru cunoașterea vieții în Oltenia ocupată de austrieci (1716—1739), dar și unul din cele mai importante izvoare pentru înțelegerea mai deplină a organizării economice, sociale, administrative, fiscale etc. a Țării Românești în prima jumătate a sec. XVIII, aceasta doarece administrația austriacă, în general metodică și precisă, luând în stăpînire o provincie străină și necunoscută, a simțit nevoia să descrie și să înregistreze toate realitățile existente aci, în dorința nu numai de a le cunoaște bine, dar și pentru a ști cum să le organizeze și exploateze în folosul Imperiului austriac. Așa se explică bogăția de informații cuprinse în aceste documente, informații pe care nu le găsim în nici un alt izvor din sec. XVIII. Să amintim ca exemplu știrile despre dijme, vămi, exploatarea ocelor și a aurului, pescuit etc., cuprinse în rapoartele nr. 332, 334, 336, 338, și 362, publicate în vol. I⁵⁹.

Utilizarea documentelor — marea majoritate în limba germană — este mult ușurată de rezultatele largi tipărite la începutul fiecărui volum, precum și de indicele vol. I—III, editat în anul 1947⁶⁰.

În încheiere, putem afirma împreună cu Ștefan Ștefănescu că C. Giurescu a fost un „istoric de mare erudiție și probitate științifică”⁶¹. El rămîne în istoriografia noastră drept unul din cei mai de seamă cercetători ai cronicilor medievale, ca și un meticulos și priceput editor de izvoare; cît privește studiile sale de istorie socială, deși pun în circulație un material documentar extrem de bogat și în mare parte inedit, acestea au fost în parte depășite de lucrările apărute în ultimele decenii.

Dincolo de aceste rezultate, se cuvine să subliniem marea lui pasiune pentru cercetare, pasiune care ne-ar putea servi tuturor de exemplu: „Fixarea unui text autentic, restabilirea unui nume de autor, dărimarea unei erezii istorice, corectarea unei date cronologice, dar mai presus de toate, problemele complicate de reconstruire a vieții social-economice a trecutului românesc, din amalgamul de știri contradictorii, de documente

⁵⁷ Vezi D. Mioc, *La repartition des charges fiscales et les poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVII-e siècle en Valachie*, 1966 (extras).

⁵⁸ Vol. I. 1716 — 1725, XXVII+690 (p. 428 documente); — Vol. II, 1727 — 1732, XXVII + 542 p. (214 documente); — Vol. III, 1733—1739, XLVII+405 p. (312 documente). Menționăm că cele trei volume au fost precedate în 1909 de un volum intitulat *Oltenia sub austrieci I. Documentele*, 320 p., cuprinzînd 266 documente.

⁵⁹ Vezi și recenzia lui N. Iorga în „Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine”, I, 1913, p. 237—238.

⁶⁰ Indicele — însumînd 74 pagini — a fost alcătuit de Gh. Georgescu, Gh. Ionescu și Fl. Stănculescu, cu o prefață de C. C. Giurescu.

⁶¹ Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească...*, p. 113.

neprecise, de prejudecăți teoretice contemporane, îl preocupau atît de adînc, încît el putea uita cu totul viața gălăgioasă, trivială și îmbuibată a contemporanilor săi, pentru a suporta cu resemnare situația grea materială și cea aproape intolerabilă, morală, pe care destinul lui nedrept i-o crease”⁶².

LE CENTENAIRE DE L'HISTORIEN CONSTANTIN GIURESCU

RÉSUMÉ

Lors du centenaire de Constantin Giurescu (n.8 20 août 1875), l'auteur évoque la vie et l'activité de ce grand historien des deux premières décennies de notre siècle. Après avoir suivi des études à Bucarest et Vienne, C. Giurescu a été pendant un certain laps de temps professeur de lycée et puis, en 1912, maître de conférences à la Faculté de lettres de Bucarest, poste qu'il a occupé jusqu'à sa mort prématurée survenue en 1918.

Son activité a porté sur deux domaines principaux : l'étude de l'histoire médiévale (notamment sous l'aspect social et culturel) et la publication de sources (chroniques et documents). Tout au long de cette activité il a fait preuve d'une ample information et d'un esprit critique et analytique particulier. Ses mérites lui ont valu le titre de membre correspondant (1909) et puis de membre (1914) de l'Académie Roumaine.

⁶² V. Pirvan, *Răspuns la discursul de recepție al lui D. Gusti*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 96.

CONSULTAȚII

ÎN SPRIJINUL PARTICIPANȚILOR LA ÎNVĂȚĂMÎNTUL POLITICO-IDEOLOGIC DE PARTID

Începînd cu acest număr „Revista de istorie“ va publica în cuprinsul acestei rubrici un ciclu de consultații în sprijinul propagandiștilor și cursanților la învățămîntul politico-ideologic de partid încadrați la cursul „Principalele momente din istoria patriei, a partidului, a mișcării democratice și revoluționare din țara noastră“.

Consultațiile urmăresc să pună la dispoziția cursanților sinteze și recomandări bibliografice la cursul sus-menționat potrivit programei orientative publicate în revista „Munca de partid“ nr. 9/1975, p. 38.

TEMA 1

FORMAREA LIMBII ȘI A POPORULUI NOSTRU CONTINUITATEA ROMÂNEASCĂ PE CUPRINSUL VECHII DACII

DE

CONSTANTIN PEDA și FLORENTINA PEDA

1. Populația traco-dacică în evoluția ei spre organizarea statală. Constituirea statului de tip sclavagist daco-getic și evoluția lui în timpul lui Burebista și Decebal.
2. Războaiele daco-romane. Cucerirea Daciei și transformarea ei în provincie romană.
3. Începutul procesului de romanizare. Împietirea civilizațiilor dacică și romană.
4. Continuitatea populației daco-romane după retragerea stăpînirii romane. Continuarea și dezvoltarea procesului de romanizare.
5. Migrația popoarelor pe teritoriul vechii Dacie. Contribuția lor la procesul de formare a poporului român. Slavii.
6. Dezvoltarea și împlinirea procesului de formare a poporului român. Continuitatea populației daco-romane și apoi a celei românești în spațiul carpato-dunărean. Continuitatea și unitatea poporului român.

Importanța cu totul deosebită pe care o prezintă problema formării limbii și poporului român pentru istoria noastră națională justifică pe deplin interesul major ce i se acordă în studiile de specialitate. De la primele investigații și pînă în prezent s-au depus eforturi susținute și s-au obținut rezultate de o valoare incontestabilă, în unele privințe precise și chiar hotărîtoare. Pentru o apreciere cît mai corectă a faptelor și realităților istorice este necesară o core-

lare a tuturor categoriilor de informații pe care ni le oferă izvoarele scrise, arheologice, numismatice, lingvistice și etnografice, etc. Arheologia, prin specificul, domeniul și metodele sale de cercetare, pune la dispoziție o documentare bogată și variată pe temeiul căreia se va putea reconstitui istoria formării poporului român. Preocuparea permanentă de a scoate la lumină orice dovadă materială referitoare la continuitatea daco-romană a constituit una din sarcinile de bază ale arheologiei românești din ultimul sfert de veac de prodigioasă activitate. Rezultatele obținute în acest interval de timp sînt în măsură să facă dovada caracterului neștiințific și tendențios al teoriei „imigraționiste” și al variantelor sale moderne.

Din cercetările de pînă acum rezultă că în abordarea problemei etnogenezei poporului român trebuie să avem în vedere trei aspecte principale, reprezentînd tot altele laturi ale unui și aceluiași proces. În primul rînd este necesar să se facă dovada că, după cucerirea Daciei de către romani, populația geto-dacică a continuat să trăiască în cuprinsul teritoriului locuit anterior, atît în cadrul provinciei, cît și în zonele rămase în afara acesteia. În al doilea rînd se cere să fie înfățișate, principalele dovezi privind romanizarea populației dace, cu toate implicațiile sale de ordin istoric. Cel de-al treilea aspect se referă în mod special la continuitatea elementului autohton daco-roman de la părăsirea Daciei de către Aurelian și pînă în secolele IX—X, perioada cînd are loc constituirea și desăvîrșirea procesului de formare a limbii și poporului român.

I. Relatările și exagerările istoricului antic Eutropius, referitoare la o anplă colonizare a Daciei cu coloniști aduși din tot imperiul roman, determinată de marile pierderi umane suferite de daci în timpul războaielor daco-romane, au servit drept argument principal al teoriei exterminării dacilor și indirect al negării continuității. Dar cercetările arheologice au scos la iveală numeroase dovezi materiale despre prezența unei numeroase populații dace, care continuă să trăiască alături și împreună cu coloniștii romani. Semnificative în această privință sînt urmele de cultură dacică, prezente aproape în toate orașele, castele și așezările civile romane din Dacia. În multe așezări din sec. II—III e.n., din rîndul cărora ar fi de menționat cele de la Cernatu de Jos, Cristești, Lechința de Mureș, Obreja, Sf. Gheorghe, Locușteni etc., materialul arheologic de factură dacică se înfrățese cu cel roman. O importanță aparte pentru problema continuității o constituie așezările daco-romane de la Reșia și Slimnic (jud. Sibiu). În cuprinsul cărora se constată o locuire nelnteruptă, începînd din epoca dacică dinainte de cucerire și pînă în sec. II—III e.n. O serie de necropole de tipul celor de la Soporul de Cîmpie și Obreja din Transilvania și a celui de la Locușteni din Oltenia, prin rit, ritual și material arheologic autohton atestă prezența unui comunități dace în cadrul provinciei, asupra cărora a acționat influența romană sau alături de care s-au atașat elemente etnice romane.

În legătură cu persistența dacică în epoca romană trebuie puse și o serie de toponime și hidronime (denumirea de ape) de veche tradiție și rezonanță dacică. Multe orașe și localități ale Daciei romane au preluat nume locale dacice, printre care se remarcă: Sucidava, Drobeta, Dierna, Tibiscum, Apulum, Napoca, Potaisa, Alburnus, Troesmis, Capidava, Pelendava, Cumidava, Piroboridava etc. Tot prin intermediul populației dace s-au păstrat și s-au transmis numele unor riuri de seamă din Dacia cum sînt: Donaris (Dunărea), Maris (Mureșul), Alutus (Oltul), Ordessos (Argeșul) Pyretos-Porata (Prutul) etc.

Zonele situate în afara granițelor provinciei romane, respectiv Muntenia, Moldova și partea de nord-vest a Transilvaniei, continuă să fie stăpînite de comunitățile dacilor liberi. Din rîndul acestora un rol important, atît pe plan economic și cultural, cît și pe plan politic, îl va juca uniunea de triburi carpice din Moldova. Cultura materială, din partea centrală a Moldovei, cunoscută sub numele de Poienești Vrtișcoi-Gabăra, datînd din sec. II—III e.n., este o creație carpică. Pentru teritoriul Munteniei este caracteristică cultura dacilor liberi de tipul Chilia—Militari—Mătăsaru, reprezentată printr-un număr de circa 35 așezări și necropole. Zona de cîmpie cu o demografie diminuată prin transferul de geto-daci la sud de Dunăre la sfîrșitul sec. I e.n. și la mijlocul sec. I e.n., și prin războaiele daco-romane o găsim refăcută în sec. II—III e.n. Se pare că unii dintre dacii liberi vor accepta condiția de coloni, strămutîndu-se în teritoriul Daciei romane.

Datele menționate mai sus, în special cele arheologice, reprezintă dovezi hotărîtoare în favoarea persistenței dacice în perioada ulterioară cuceririi romane. Chiar și în această epocă, fondul etnic principal l-a alcătuit tot populația dacică. Păstrarea unei populații locale supusă și numeroasă se înscrie în politica de bază a Imperiului roman, care avea nevoie de forță umană în vederea organizării și exploatării provinciei.

II. *Romanizarea* populației dace, contestată parțial sau în totalitatea ei de adversarii continuității, trebuie privită ca un proces istoric complex și de lungă durată. Acest proces a evoluat în mod diferit și cu o intensitate inegală, în funcție de timp și de condițiile specifice fiecărei zone a Daciei. Într-un anumit fel s-a produs romanizarea în cadrul provinciei Dacia și altele au fost condițiile de romanizare a populației dace din zonele neocupate. Dacia, cu întreg teritoriul ei a făcut parte din zona carpato-dunăreană a așezărilor romanității orientale, care a avut un substrat etnic unitar de origine daco-getică și moesică.

De un început al procesului de romanizare a populației dace se poate vorbi încă din perioada anterioară cuceririi Daciei. Influența romană în stînga Dunării se face simțită încă de la sfîrșitul sec. II î.e.n., cînd pătrund în Dacia primele monede de argint ale Romei republicane. În cursul sec. I î.e.n. și sec. I e.n., cînd puterea romană ajunge și apoi se instalează la Dunăre, raporturile dintre daci și romani se intensifică, depășind cu mult sfera unor simple relații de schimb. Cele două populații se află acum față în față, se suspectează, adesea se înfruntă, încheie tratate de alianță și fac schimburi permanente de produse. Denarul roman se răspîndește în cantități mari pe întreg cuprinsul Daciei. În vremea lui Burebista geto-dacii abandonează vechile tipuri monetare cu caracter unional-tribal și adoptă moneda romană republicană. Tiparele monetare din cetatea dacică de la Tilișca (Sibiu), ca și cele de la Ludești (jud. Hunedoara), Pecica (jud. Arad) și Poiana (jud. Galați), copiază fidel o serie de tipuri de denari romani republicani și documentează astfel amploarea dată de geto-daci noilor monedării. Identitatea monedelor emise în Dacia este așa de perfectă, încît, deocamdată, acestea nu se pot deosebi de exemplarele venite din atelierele romane.

În cultura dacică din sec. I î.e.n., sec. I e.n. începe să se facă resimțită din ce în ce mai mult influența romană. Produsele de metal de sticlă și de lut din atelierele italiice ajung pînă în cetățile dacice din Munții Orăștiei. Limba și chiar scrierea latină începuseră să pătrundă în sînul păturii privilegiate a populației geto-dace. În această privință stau mărturie încercările de scriere pe unele vase din așezarea dacică de la Ocnița-Buridava (jud. Vilcea), numele de PETR incizat pe o monedă romană din tezaurul de la Cetățeni (jud. Dimbovița) emisă în anii 52—50 î.e.n. și în mod special inscripțiile DECEBALVS și PER SCORILO de pe un vas mare de cult din capitala dacică Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului).

Prezența romanilor la Dunăre, ca urmare a cuceririlor de teritorii din Peninsula Balcanică, constituia pentru geto-daci o primejdie iminentă. Începînd cu Augustus politica romană urmărea să prindă pe daci ca într-un clește, soluție care să asigure Romei stăpînirea nestînjinită a teritoriilor cucerite. Raporturile dintre daci și romani devin încordate în anul 85 e. n., an care deschide șirul unor conflicte armate ce ating apogeul în timpul celor două războaie din 101—102, 105—106.

Dacii conduși de Decebal au luptat cu îndrîjită vitejie pentru apărarea țării, dar ultimele lor rezistențe sînt înfrînte de romani în vara anului 106. Statul dac este desființat și pe teritoriul său (Transilvania, Banat, vestul Olteniei) ia ființă provincia Dacia.

Transformarea Daciei într-o provincie imperială, cu toate aspectele negative pe care le-a avut, a dus la împletirea civilizației dacice și romane, marcînd o nouă etapă de înfloritoare dezvoltare economică-socială și culturală. Acum s-au creat condiții favorabile de romanizare efectivă și sistematică a populației dace. Pentru organizarea și exploatarea provinciei au fost aduși, pe lîngă armată, un mare număr de coloniști, cetățeni romani și peregrini, cunoscători în exploatarea minelor de aur, negustori etc. Timp de 165 ani, toți acești purtători ai civilizației romane vor transmite cultura și limba latină populației dace. Sinteza daco-romană se oglindește în mod fidel în situațiile înregistrate de cercetările arheologice. În centrele rurale, cu o populație majoritară dacică, se constată, pe lîngă elementele de cultură veche locală, prezența din ce în ce mai stăruitoare a produselor romane și apariția unor noi tipuri ceramice, realizate sub influența noii civilizații. În același timp, în orașele romane, în castre și în așezările civile din preajma acestora se întîlnesc tot mai frecvent urme de cultură de tradiție dacică, indicii ale prezenței dacilor în centrele urbane și în armată și a participării lor, alături de coloniști, la diferite activități din munca de organizare și exploatare a Provinciei.

Statistici mai recente ne arată că pe teritoriul Daciei s-au descoperit pînă în prezent un număr de circa 3000 inscripții, cele mai multe provenind din centrele orășenești militare și miniere. Aproximativ 230 documente epigrafice provin din mediul rural. Chiar dacă numărul acestora ne apare mult redus în raport cu cele descoperite în mediul urban și militar, ele se dovedesc totuși semnificative, împreună cu datele arheologice, pentru contribuția adusă de așezările rurale în procesul de romanizare. Despre rolul esențial pe care l-au jucat orașele, vilae-le, armata și veteranii în răspîndirea și transmiterea limbii latine, a modului de viață și a culturii romane vorbesc de sine numeroasele monumente epigrafice și sculpturale, piese arheologice romane descoperite în mediul urban, castre, așezări civile și în preajma centrelor de exploatare minieră. Limba latină venea să se impună ca o limbă comună pentru întreaga populație din Dacia. Interesele comune ale administrației romane, ale coloniștilor și ale populației locale dace, în opera de conviețuire, de organizare și de exploatare a resurselor economice ale Provinciei pretindeau folosirea unei singure limbi, oficiale și unitare, care nu putea fi alta decît limba latină.

Mai bine de un secol și jumătate de dominație romană efectivă n-a însemnat cîtuși de puțin, așa cum s-a obiectat, o perioadă prea scurtă pentru a se putea realiza romanizarea. Exemplele pe care ni le oferă alte provincii din vest (Gallia, Hispania etc.) unde se estimează că ace-

lași proces de romanizare ar fi avut loc într-un interval de timp mai scurt, nu dau câștig de cauză unei asemenea obiecții. În plus, pentru Dacia, nu trebuie să se uite că unele elemente specifice începutului romanizării își fac apariția cu mai bine de un secol înainte de cucerire, iar procesul ca atare nu încetează nici după părăsirea aureliană (271).

Problema romanizării celorlalte părți ale Daciei, rămase în afara granițelor Provinciei, corespunzătoare teritoriilor actuale ale Munteniei, Moldovei, Bucovinei, Maramureșului și Crișaniei, se pune desigur în termeni diferiți. Părerile în această privință încep să se distanțeze. Deja se acceptă în principiu o romanizare a dacilor liberi din regiunile amintite, procesul se petrece aici în condiții diferite, ceea ce va determina o evoluție a lui mai lentă și mult mai îndelungată în timp.

Referindu-ne mai întâi la premisele și începuturile romanizării corespunzătoare sec. I î.e.n.—sec. I e.n., trebuie să acceptăm că acestea au avut loc în aceleași condiții ca și în restul Daciei. Atât în Muntenia, cât și în Moldova întâlnim deopotrivă numeroase monede și produse romane din această perioadă, rezultat al unor raporturi de schimb, culturale și politice ale geto-dacilor cu romanii. Ceva mai mult, aceste regiuni, prin poziția lor geografică intră în sfera de influență politică și de control a romanilor, încă înainte de cucerirea Daciei, cind are loc ridicarea castrelor de la Drajna de Sus, Mălăiești și Tirgșor (jud. Prahova), Rucăr (jud. Argeș și eventual și cel de la Pietroasele (jud. Buzău), castrul de la Bărboși (Galați), cu importantul drum de pe valea Siretului. De condiții similare a beneficiat mai târziu, respectiv de la Septimiu Sever și pînă la Filip Arabul, și vestul Munteniei, zonă tampon între Olt și linia de apărare cu castele de la Turnu Măgurele la Rucăr (Iimesul Transilvaniei).

Legăturile directe și permanente ale dacilor liberi din Muntenia și ale carpilor din Moldova cu romanii le găsim oglindite în marele număr de tezaur monedare din sec. II—III, în produsele de import romane și mai ales în noul aspect cultural local din zonele respective.

Atît cultura carpică de tip Poieniști-Vrțișcoi, cât și cea a dacilor liberi din Muntenia de tip Chilia-Militari, reflectă clar o influență romană evidentă. Tipurile ceramice ale celor două aspecte culturale locale redau forme combinate daco-romane. În necropolele și așezările din sec. II—III din Muntenia se întâlnesc numeroase vase și obiecte romane, ceea ce a făcut să se creadă că acestea au fost aduse aici de o populație romană sau romanizată venită din Dacia sau din Moesia. Indiferent dacă venirea unei populații romane sau romanizate în această zonă poate sau nu să fie confirmată, ceea ce se dovedește a fi esențial este faptul că se constată o cultură locală puternic influențată de civilizația romană, ca rezultat a unor raporturi strinse și permanente daco-romane.

Deși în mod diferit, influența romană o întâlnim exercitindu-se destul de puternic și în cultura carpică din Moldova. Numărul extrem de mare de tezaur cu monede romane imperiale descoperite în cadrul aceleiași arii culturale indică existența unor raporturi comerciale și mai ales a unor relații politice. O bună parte din aceste monede reprezintă stipendii plătite de romani carpilor, în schimb asigurării liniștii la granițele de nord-est ale Imperiului. Influența romană nu se mai dovedește tot atît de puternică în nordul Moldovei și nord-vestul Transilvaniei. Deși nici în aceste zone nu lipsesc urmele romane, influența lor nu se mai exercită tot atît de puternic și de eficient ca în celelalte regiuni. În Crișana, după cum o dovedesc unele descoperiri arheologice, pătrund o serie de produse romane din provincia Dacia, dovadă a contactelor existente dintre cele două zone.

Retragerea administrației romane din Dacia din vremea lui Aurelian n-a însemnat, atît pentru Provincie, cât și pentru celelalte teritorii din afara acesteia (Muntenia și Moldova) o întrerupere sau încetare a procesului de romanizare. Descoperirile arheologice și monetare îl arată pe daco-romanii din nordul Dunării într-un contact permanent cu Imperiul roman și în cursul secolelor IV—V e.n. În ciuda dificultăților pe care le creează migrația gotică, influența romană din sud continuă să-și păstreze tăria și eficacitatea.

În vremea lui Constantin cel Mare romanii recucereau malul stîng al Dunării, de la Porțile de Fier și pînă la Galați. Ei își întăresc și mențin o serie de capete de pod în secolele IV—VI, în centrele mai vechi de la Dierna, Drobeta, Sucidava, Pietroasele, Barboși și înființază la gurile Argeșului o nouă cetate, neidentificată încă, Constantiniana Daphne. Revenirea romanilor la nord de Dunăre n-a însemnat numai o acțiune politică, de strategie, ci și o încercare de apropiere și de contact direct cu populația daco-romană, pe care o considerau ca făcînd parte din neamul mare al romanității. Ca urmare a acestei politici de menținere a legăturilor cu populația daco-romană, vor continua să pătrundă în Dacia produse și monede romane.

Printre importurile romane din Dacia post-aureliană un interes deosebit îl prezintă obiectele de caracter creștin, din rîndul cărora se evidențiază acel donarium (obiect de cult) de la Biertan (Mediaș) din sec. IV e.n. cu inscripție în limba latină (EGO ZENOVIVS VOTUM POSVI). La aceasta se adaugă acum și cripta romană din aceeași perioadă găsită la Galați. Asemenea descoperiri sînt în măsură să facă dovada existenței în Dacia a unor comunități creș-

tine. După cum o dovedesc descoperirile, ca și unii termeni folosiți de creștini, noua religie se propaga în limba latină. Pătrunderea de timpuriu a creștinismului în Dacia presupune o strânsă legătură cu romanitatea de la Dunăre și o comunitate de limbă, de tradiții și de concepție între cele două populații înrudite.

Invasia hunilor produce o slăbire sensibilă a raporturilor daco-romanilor cu Imperiul roman. Ele vor fi restabilite în a doua jumătate a sec. V, odată cu reîntărirea puterii romano-bizantine la Dunărea de Jos și se vor continua în perioada imediat următoare pînă către sfîrșitul sec. VI.

În lumina celor expuse mai sus se poate aprecia că există temeuri îndreptățite în favoarea romanizării, nu numai a Provinciei ci a și a celorlalte regiuni rămase în afara granițelor Daciei Traiane. De pildă, despre o influență romană puternică și permanentă ce se exercită din Moesia, în parte și din Dacia, asupra Munteniei și sudul Moldovei, pe parcursul a șase veacuri, ca și despre o romanizare a populației dace din aceste regiuni, nu mai poate exista îndoială.

III. Continuitatea elementului etnic autohton daco-roman pe întreg teritoriul vechii Dacii, de-a lungul secolelor IV—X, și transformarea lui în limitele aceluiași teritoriu în popor român, a reprezentat aspectul cel mai controversat al problemei formării limbii și poporului român. Nu ne referim aici la teoria roesleriană a imigrației de mult depășită și clar infirmată de noile descoperiri arheologice, teorie potrivit căreia Dacia ar fi fost evacuată complet de populație în anul 271, romanitatea și poporul român fiind creații sud-dunăre și transferate la nord în secolele XI—XII. Avem în vedere însă faptul că în secolele IV—X, în regiunile carpațo-dunărene au loc transformări importante de ordin economic, politic, etnic și cultural.

Părăsirea Daciei a însemnat doar retragerea administrației, armatei și a păturii avute. Populația de bază daco-romană, după cum o dovedesc o serie de descoperiri numismatice și arheologice, a rămas pe loc, continuînd să ocupe vechile vetre. Într-o serie de așezări și centre orășenești romane s-au descoperit urme de locuire, ceramică, obiecte și monede, care atestă o locuire continuă din sec. II și pînă în sec. IV. Asemenea dovezi de continuitate au fost semnalate în Transilvania la Alba Iulia (Apulum), Cluj (Napoca) Moigrad (Porolissum), Obreja etc. și în Oltenia la Drobeta, Sucidava, Cioroiu Nou, Răcari, Verbița etc. În aceeași ordine de idei pot fi menționate și unele tezaure monetare, în care se întîlnesc monede din sec. II—IV. Poseșorii unor astfel de tezaure nu puteau să fie dect reprezentanți ai populației daco-romane, care au acumulat monede pe parcursul întregii perioade. Nici în circulația monetară nu se constată o întrerupere după retragerea aureliană, chiar dacă aceasta este acum, mai redusă dect în perioada anterioară.

În cursul sec. IV pe teritoriul Moldovei, al Munteniei și sud-estul Transilvaniei se dezvoltă o nouă cultură materială, cunoscută sub numele de Sîntana de Mureș-Cerneahov pusă în legătură cu migrația triburilor germanice, goți și taifali. Cercetări arheologice mai recente au demonstrat că printre purtătorii acestei culturi se află și o populație de origine daco-romană, documentată prin aspectul dacic de tip Lîpița și cel roman provincial pe care-l îmbracă o serie de vase tipice culturii Sîntana—Cerneahov. Totodată sînt semnalate în cadrul aceleiași culturi, ceașca și vasul borcan cu brlu alveolar tipice geto-dacice, transmise de elemente etnice daco-romane, care continuau să viețuiască pe aceste teritorii.

În anul 375 pe teritoriul Daciei își face apariția un nou popor migrator: hunii. Aceștia sub conducerea lui Attila forțează triburile gotice să treacă în sudul Dunării. Nii migratorii trec peste teritoriul Daciei și se instalează în cîmpia Tisei și a Dunării de mijloc, de unde vor porni expediții de jaf în imperiu. Perioada lor de dominație se resimte și în viața populației daco-romane. Dovezile materiale despre continuitatea acestora în vremea năvalei hunice sînt sporadice. Este posibil ca populația locală în primele momente ale pătrunderii migratorilor în Dacia, fie ei goți, huni, mai apoi gepizi și avari, să fi fost nevoită să se retragă temporar în locuri mai ferite de-a lungul văilor, în păduri și în zona de dealuri subcarpatice. După trecerea și așezarea primelor valuri, este de așteptat ca daco-romanii să fi revenit la locurile părăsite temporar și să intre în relații și să viețuiască cu migratorii. O astfel de interpretare corespunde unor realități istorice, dacă ținem seama de faptul că populațiile în migrație, așezate vremelnic pe teritoriul Daciei în sec. IV—VI (goți, huni, gepizi, avari), ca pătură dominantă din punct de vedere politic, aveau nevoie de autohtoni pentru producerea de bunuri. Astfel se explică prezența urmelor arheologice daco-romane în cultura Sîntana de Mureș—Cerneahov din sec. IV e.n. și tot o asemenea explicație a persistenței etnice locale trebuie să aibă și aspectele culturale de tip autohton din secolele următoare.

Cu toate dificultățile pe care le întîmpină populația daco-romană în perioada acestor prime migrații, ea nu încetează să existe și să se manifeste din punct de vedere economic, social și cultural.

Așa cum relevă *Programul Partidului Comunist Român*: „Năvălirile popoarelor migratoare, distrugerile pricinuite de acestea, luptele îndelungate de apărare au provocat serioase

rămleri în urmă în dezvoltarea forțelor de producție, în evoluția civilizației pe aceste meleaguri toate acestea nu au putut însă distruge ființa poporului nostru, nu l-au putut abate din drumul său istoric obiectiv”.

Continuitatea daco-romană în sec. V—VI e.n., deci din perioada hunică și pînă la venirea slavilor o găsim documentată într-o nouă cultură, care se dezvoltă în această vreme în Dacia denumită de arheologi *cultura Bratei*. Urmele ei au fost identificate, mai mult sau mai puțin compact și identice, atât în fosta Dacie romană, cît și în celelalte teritorii din afara provinciei. Este apreciată ca o cultură romanică, de caracter rural, cu forme de viață sedentară, fiind atribuită populației daco-romane nord-dunărene.

În perioada care acoperă în linii generale secolele VI—VII e.n., pe teritoriul țării noastre ia naștere și se dezvoltă cultura materială cunoscută sub numele de Ipotești-Cîndești-Ciurelu. Dezvoltarea acesteia coincide cu momentul pătrunderii și așezării slavilor în cuprinsul fostei Dacii. Din datele oferite de izvoarele scrise, la care se adaugă și cele arheologice și numismatice, rezultă că așezarea slavilor în zona extracarpatică a țării noastre are loc în a doua jumătate a sec. VI e.n. Cîmpia Dunării va constitui în această vreme baza de unde porneau atacurile împotriva Imperiului. În Transilvania slavii pătrund și se așează ceva mai tîrziu, respectiv după începutul sec. VII e.n. Se consideră că pe lîngă slavii răsăriteni au loc și pătrunderi (sec. VII—VIII) ale slavilor de vest, pe valea Dunării.

După 602 masa principală a slavilor din nordul Dunării trec fluviul și se stabilesc în Peninsula balcanică. Drept urmare are loc o dezmembrare a romanității sud-dunărene. O parte este împinsă spre Balcani, Pind și coasta Adriaticii, parte trece proabil în stînga Dunării, unde se consolidează elementul autohton romanic, iar restul va continua să rămînă pe loc. Slavii rămași în Dacia nu mai constituie după această dată un element etnic dominant și nici în număr prea mare ca să se poată impune pe plan politic, economic și cultural. În aceste condiții are loc conviețuirea dintre daco-romani și slavi și apoi asimilarea treptată a acestora din urmă de către autohtoni.

Pătrunderea slavilor și mai ales așezarea și conviețuirea acestora cu populația daco-romană se reflectă în descoperirile arheologice, în general, și în mod special în caracterul dublu al culturii Ipotești-Cîndești-Ciurelu. Analiza conținutului acestei culturi a scos în evidență coexistența elementelor daco-romane și romano-bizantine cu cele de origine slavă. Așezări cu un astfel de caracter se cunosc în Muntenia, Oltenia și sudul Moldovei. În centrul și nordul Moldovei, se întîlnesc așezări de tip Sipot-Suceava și Botoșana cu o amprentă slavă pronunțată, dar de unde nu lipsesc nici elementele locale daco-romane. Cît privește Transilvania se apreciază că pentru sec. VI—VII a existat o cultură de tip Morești-Bandu-Noșlac, care reflectă o coabitare daco-romană și gepidică, iar în sec. VII—VIII aspectul cultural Bezid-Sălașuri, Cipău, Sf. Gheorghe, unde se remarcă o conviețuire a populației locale cu slavii veniți în Transilvania după începutul sec. VII e.n.

În legătură cu diferitele aspecte ale culturii materiale din sec. VI—VIII e.n. de pe teritoriul României părerile sînt relativ împărțite. Discuțiile se poartă mai ales în legătură cu caracterul mai mult sau mai puțin pronunțat romanic, sau slav al unora dintre așezări și asupra raporturilor dintre aspectele regionale ale acestei culturi. Trecînd însă peste toate aceste deosebiri de opinie, reținem din datele arheologice la care ne-am referit, că întreaga cultură a sec. VI—VII cu reprezentanța ei principală Ipotești—Cîndești—Ciurelu, poartă amprenta clară a componentei locale daco-romane și romano-bizantine. Avem astfel făcută dovada certă nu numai a continuității populației daco-romane pe întreg teritoriul României, ci și a caracterului ei predominant, capabil să asimileze populația slavă stabilită în regiunile carpato-dunărene.

În favoarea vitalității romanice nord-dunărene mai vin în sprijin și o serie de descoperiri creștine din aceeași vreme (sec. VI—VII). Ne referim mai ales la câteva tipare de cruci și vase cu semne creștine apărute în Muntenia și Moldova care au aparținut unor comunități din această zonă. Este foarte probabil ca aceste comunități creștine să fie o continuare firească a celor documentate pentru sec. IV e.n. în Dacia.

Se consideră de către cei mai mulți istorici că etapa de timp următoare, corespunzătoare secolelor VIII—X, coincide cu momentul de desăvîrșire a procesului de formare a limbii și poporului român. Există tendința de a plasa acest moment chiar ceva mai devreme, în secolele VI—VII, adică înainte de venirea slavilor, cînd se definea mai clar și se cristaliza unitatea romanică, etnică și lingvistică a populației locale nord-dunărene.

Pe plan arheologic acestei perioade îi corespunde cultura materială denumită, după unii Dridu, după alții balcano sau carpato-dunăreană, cu toate variantele sale regionale. Aici se disting anumite aspecte regionale, determinate de caracterul uneori eterogen al purtătorilor ei. Întinderea ei și la sudul Dunării pînă la Balcani precum și în zonele nord-pontice face necesară o delimitare a ei regională și etnică.

Pentru teritoriul României există o primă părere potrivit căreia Cultura Dridu (balcano-dunăreană) se formează progresiv la nordul Dunării și este în esența ei o cultură protoromânească. Deosebit de această poziție se susține că din ansamblul culturii respective se desprinde o ramură importantă, cu puternice tradiții daco-romane, socotită cultură protoromânească de tipul Bucov-Slon. Aceasta ar cuprinde în principal fostul teritoriu al Daciei romane și zonele imediat învecinate ale acesteia, cu părțile muntoase și de dealuri subcarpatice. În sud-estul Munteniei și sudul Moldovei rămâne predominantă cultura balcano-dunăreană o cultură etero-genă, cu elemente etnice și culturale daco-traco-romanizate, slave și nomade. În conținutul acestei culturi se semnalează și prezența unor elemente protoromânești, atît în cîmpia Dunării, cit și în complexele arheologice din Dobrogea (Histria, Basarabi etc.).

Dincolo de natura contradictorie a discuțiilor și de deosebirile de cronologie și regionale, mai mult sau mai puțin clare sau esențiale, ale culturii balcano-dunărene (Dridu), merită să fie reținut faptul că pe teritoriul României se află un substrat puternic și determinant, cultural și etnic autohton daco-roman. Ca atare putem spune că începînd cu sec. VIII descoperirile de la Izvoru (Muntenia) și Obrișia (Oltenia) și conținînd cu sec. IX—X (Bucov, Dridu, Basarabi, Morești, Dăbica) putem vorbi mai clar acum despre o cultură străromânească pe care o găsim răspîndită, cu intensități diferite de la o regiune la alta, pe întreg cuprinsul țării noastre. În cadrul acestor limite teritoriale și în etapa de timp a secolelor VIII—X se desăvîrșește procesul de formare a limbii și poporului român. După cum ne-o dovedesc aceleași date arheologice, aria de formare a poporului român nu se putea reduce numai la zona de dealuri și mai ales de munte. La vremea la care ne situăm, populația străromânească o întîlnim, după ce depășise momentele mai grele pricinuite de primele migrații, extinsă pe întreg cuprinsul țării noastre și mult întărită și bine constituită din punct de vedere etnic, lingvistic, economic și social politic, cu alte cuvinte individualizîndu-se ca popor.

Ecolul acestor transformări nu va întîrzia să-și găsească răsunset în unele cronici ale vremii. Încă din sec. IX și mai apoi în sec. X—XI îl întîlnim pe români pomeniți într-o serie de izvoare bizantine, slave și maghiare, sub numele de Vlași sau Volochi. Prin aceasta se face acum o distincție clară între români și celaltele populații învecinate. Vlașca, adică Țara Vlahilor și Codrul Vlășiei, tradus prin pădurea Vlahilor, sînt denumiri date unor importante comunități vechi românești.

Tot începînd cu sec. IX se fac și primele mențiuni despre constituirea celor dintîi formațiuni politice românești, acele voievodate conduse de voievozi. În unele cronici maghiare, din perioada de început a pătrunderii ungarilor spre est de Tisa, se atestă existența unor astfel de ducate și numele conducătorilor lor. De pildă, în Crișana există voievodatul lui Menumorut, pe Mureșul inferior cel al lui Glad, iar în centrul Transilvaniei, voievodatul lui Gelu. După cum rezultă din cercetările arheologice mai recente, începuturile cetății de la Dăbica (jud. Cluj) ar fi de atribuit voievodatului lui Gelu.

Formarea poporului român nu poate fi ruptă de procesul de formare a limbii române. Limba se naște, se dezvoltă și reflectă evoluția societății umane. Dată fiind legătura strînsă dintre limbă și societate, formarea limbii corespunde cu procesul de formare a poporului.

Astfel limba română este creația poporului român. Aceasta a continuat direct latina populară vorbită în secolele II—VI de către populația daco-romană, în care s-au conservat elemente din limba daco-geților (în vocabularul de bază al limbii române sînt peste 100 de cuvinte comune din graiul populației autohtone: vatră, cătun, copil, barză, balaur etc.). Începînd din secolul VII, ca urmare a conviețuirii daco-romane cu slavii și a asimilării acestora, au pătruns numeroase cuvinte de origine slavă în fondul principal de cuvinte. Influența slavă asupra vocabularului limbii române a atins cele mai variate domenii (configurația terenului, fenomene ale naturii, floră, faună, agricultura, creșterea vitelor, particularități psihice, relații și organizare feudală, unelte etc. Etapa aceasta (sec. VII — pînă la sfîrșitul sec. IX) constituie etapa de desăvîrșire a formării limbii și poporului român.

Structura gramaticală și fondul principal de cuvinte ale limbii române sînt latine. Folosirea în vorbirea curentă românească a cuvintelor de origină latină în proporție de peste 80 la sută, iar a celor slave de circa 20, impune ca dovadă incontestabilă originea romanică a limbii și poporului român.

În procesul de formare a poporului român s-au impus din punct de vedere etnic două componente fundamentale. Componenta geto-dacică-autohtonă și cea romană, din care a rezultat populația daco-romană.

La formarea poporului și limbii române a contribuit și elementul slav, dar rolul acestuia începe din secolele VI—VII cînd etapa principală, sinteza daco-romană era încheiată deci, struc-

tura de bază etnică nu a fost modificată. Influențele slave se conturează în îmbogățirea vocabularului limbii.

Procesul de formare a poporului și a limbii sale cunoaște două etape; prima — cuprinsă între secolele I și VII, a doua între secolele VII și IX.

Prima etapă a constat în romanizarea daco-geților și în formarea populației și a unei limbi romanice; *cea de-a doua* — constituie etapa finală a etnogenezei poporului și limbii române, în cadrul căreia se realizează asimilarea slavilor.

Istoria formării poporului român și a limbii sale nu mai poate constitui pentru nimeni o *enigmă* sau un *miracol*. Dispunem astăzi de o gamă variată de documente, unele dintre ele de o excepțională valoare, pe temeiul cărora să putem afirma că poporul român, urmașul direct al vechii populații dacoromane, s-a format în cuprinsul întregului teritoriu al României. „Timp de secole, se subliniază în *Programul Partidului Comunist Român*, noul popor creat prin contopirea dacilor cu romanii — poporul român — a trebuit să aducă o luptă îndrăjită și necurmată pentru a-și păstra ființa, pentru a-și asigura continuitatea pe teritoriul în care s-a născut și dezvoltat în ciuda vicisitudinilor istorice”. Istoria sa milenară s-a legat întotdeauna de aceleași meșteșuguri și s-a sprijinit în permanență pe unitatea sa etnică lingvistică și teritorială.

BIBLIOGRAFIE

- * * * *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, Edit. politică, 1975, p. 27—28.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România. Expunere la adunarea festivă organizată cu prilejul aniversării a 45 de ani de la crearea Partidului Comunist Român*, 7 mai 1966, în *România pe drumul desăvârșirii construcției socialiste*, vol. 1, București, Edit. politică, 1968, p. 336—341.
- * * * *Istoria poporului român*. Sub redacția acad. Andrei Oțetea, București, Edit. științifică, 1970, p. 46—65; 91—113.

MOMENTE ALE EVOLUȚIEI POPORULUI ROMÂN ȘI LUPTEI SALE SOCIALE ȘI NAȚIONALE PENTRU UNITATE ȘI INDEPENDENȚĂ

DE

SERGIU COLUMBEANU

1. Închegarea primelor nuclee statale ale poporului român și concentrarea formațiunilor statale mici în state feudale puternice : Transilvania, Țara Românească și Moldova.
2. Lupta țărilor române pentru apărarea autonomiei, a independenței în perioada feudalismului dezvoltat.
3. Întărirea și centralizarea statelor în timpul lui Mircea cel Bătrîn, Iancu de Hunedoara, Vlad Tepeș, Ștefan cel Mare.
4. Țărănimea, principala forță a dezvoltării sociale în lupta împotriva dominației străine, pentru eliberarea socială și independență în țările române.
5. Răscoalele țăranilor de la Bobilna, războiul țărănesc condus de Gheorghe Doja, răscoalele iobagilor conduse de Horia, Cloșca și Crișan.
6. Participarea la mișcarea antifeudală a populației asupra apartenenței naționalităților conlocuitoare.
7. Unirea țărilor române sub conducerea lui Mihai Viteazul. Caracterul necesar, obiectiv al actului istoric săvârșit de Mihai Viteazul.
8. Revoluția condusă de Tudor Vladimirescu de la 1821. Revoluția de la 1848, expresie a dorinței țărilor române de eliberare socială și națională.

Odată cu desăvârșirea procesului de formare al poporului român evoluția istorică din aceste părți ale Europei a înregistrat începerea unui alt proces : constituirea societății feudale românești și al apariției și dezvoltării primelor ei formațiuni politice.

Izvoarele scrise, în general sporadice pentru secolele IX—X, sînt completate de rezultatele intenzelor săpături arheologice efectuate în ultimele decenii. Astfel este atestată existența, în perioada menționată, a numeroase comunități rurale și grupări de comunități așezate, îndeosebi, pe văile apelor și în locurile mai ferite ale depresiunilor subcarpatice. În fruntea comunităților sau obștilor teritoriale se găsea sfatul bătrînilor și un șef militar, jude sau cneaz.

Trebuie menționat că în afara așezărilor umane de tip rural, găsim în secolele IX—X și așezări de tip urban, mai ales în cetățile de la Dunăre și din Dobrogea de origine romano-bizantină.

Pe plan social, membrii de frunte ai obștilor, folosind poziția lor dominantă, au impus locuitorilor de rînd supunere, prestații în natură și muncă. Cu timpul acești frunțași s-au transformat într-o categorie socială de stăpîni ai pămîntului care au aservit dreptat populația sătească subordonată lor.

În acest cadru social-economic și de începuturi de organizare pe plan teritorial au apărut primele formațiuni ceva mai întinse.

Astfel, în secolele IX—X sînt atestate în Transilvania și Banat următoarele formațiuni statale incipiente : ducatul lui Menumorut în Crișana ; ducatul lui Glad între Mureșul inferior și Dunăre ; ducatul lui Gelu între porțile Mureșului și izvoarele Someșurilor. Gradul ridicat de organizare a acestor formațiuni rezultă din puternica rezistență opusă ungarilor din Cîmpia Panonică venite să le cucerească. În secolul următor voievodatele din Transilvania se dezvoltă și se consolidează sub Gyla (Jula), succesor al lui Gelu, și Ahtum urmașul lui Glad.

În afara acestor voievodate se mai întâlnesc pe teritoriul Transilvaniei și alte formațiuni politice: un voievodat pe Mureșul mijlociu și diferite „țări”: Țara Blrsei, Țara Făgărașului (*Terra Blachorum*, adică Țara Românilor), Țara Amlășului, Țara Hațegului, Țara Oașului, Țara Maramureșului.

Organizații politice începătoare găsim și în Dobrogea secolului al X-lea. În fruntea uneia din formațiunile politice dobrogene a fost un jupan Dimitrie, menționat într-o inscripție pe piatră datată în 943. Apoi în a doua jumătate a secolului al XI-lea, feudații locali din ținutul românesc dintre Dunăre și Marea Neagră au ajuns suficient de puternici pentru a contesta autoritatea imperiului bizantin. În legătură cu românii din Dobrogea trebuie să cităm și inscripția din secolul al X-lea, menționând numele de *Petre*, scris cu caractere grecești, găsită pe un vas de pământ. Este o formă gramaticală a acestui frecvent termen onomastic, formă întâlnită curent în româna modernă vorbită în zilele noastre.

În Moldova, începând cu secolul al XI-lea, o serie de date documentare indică existența unor formațiuni politice românești. În nord, izvoarele menționează pe „vlahi” și pe „bolohoveni” care, conduși de voievozii și cnezii lor luau parte la conflictele armate din aceste părți. Românii din nordul Moldovei se conduceau după norme proprii grupate în „*jus valahicum*” (dreptul românesc). O altă formațiune menționată pentru secolele XII–XIII, era aceea a „berladnicilor” din centrul și sudul Moldovei. Tot în secolul al XIII-lea cu ocazia invaziei tătare, Bochetor angajează lupta cu cetele armate dintr-o „țară” cuprinsă între Carpați și Siret.

În Țara Românească, izvoare scrise bizantine citează la finele secolului al XI-lea și începutul celui de-al XII-lea pe „geții” din stînga Dunării, care nu erau alții decît românii din aceste părți, ce luptau în diferite războaie. Documente papale din prima jumătate a secolului al XIII-lea, citează apoi pe *ualăți* (români) din Cîmpia Dunării ajunși pe treptele unei organizări politice superioare. Iar în 1247, cunoscutul document diploma Ioaniților menționează o serie de formațiuni politice în Oltenia și Muntenia: „țara Severinului”; „țara” lui Litovoi sau „Țara Litua” în nordul Olteniei și în „Țara” Hațegului; cnezatele lui Ioan și Farcaș în dreapta Oltului; voievodatul lui Seneslau prin regiunea Curtea de Argeș în depresiunea Arefului sau Titeștilor. La aceste cnezate și voievodate se constată o societate împărțită în clase: *majores terrae* (nobili) și *rustici* (țărani); un aparat militar, activități comerciale și meșteșugărești, pe lângă cele agrare. Stadiul înalt de dezvoltare politico-economică l-a determinat, în ultimul pătrar al secolului al XIII-lea, pe voievodul Litovoi să încerce să scuture suzeranitatea regelui ungar. Izvorul documentar care menționează această încercare, citează și resursele financiare considerabile ale acestui voievodat, resurse ce reflectă atât starea economică prosperă, cît și un proces politic în plină ascensiune.

În primele decenii ale secolului al XIV-lea, cnezatele și voievodatele oltenie și muntene se unifică, prin eforturile lui Basarab Intemeietorul, în marele stat feudal al Țării Românești. Acesta se întindea de la riul Cerna pînă la Delta Dunării spre Chilia și sudul Moldovei, cuprinzînd probabil și porțiuni din nordul Dobrogei și din sudul Transilvaniei, cu care vechile voievodate aveau vechi legături. În 1330, prin lupta victorioasă de la Posada împotriva regelui Ungariei. Carol Robert, Basarab pune capăt presiunii prea mari exercitate de puternicul regat din nord. O contribuție importantă la crearea marelui stat al lui Basarab au avut-o și elementele românești din Transilvania care erau de același neam, aveau aceeași limbă și interese cu românii dintre Carpații meridionali și Dunăre.

Clteva decenii după întemeierea Țării Românești a avut loc o înfăptuire politică similară și în Moldova. Aportul politic și militar al românilor maramureșeni cu cnezii și voievozii lor a avut și aici un rol însemnat. Primul voievod Dragoș și urmașii săi au fost într-o dependență mai strînsă față de regatul maghiar, foarte puternic în timpul domniei lui Ludovic de Anjou. Cel care și-a asumat rolul de a emancipa noul voievodat de sub suzeranitatea prea strictă a lui Ludovic de Anjou a fost voievodul maramureșan Bogdan. El și-a întins stăpînirea și asupra altor formațiuni politice de la est de Carpați, astfel că urmașii l-au considerat ca adevăratul întemeietor al statului românesc al Moldovei.

După întemeierea și consolidarea lor ca state de sine stătătoare, Țara Românească și Moldova au fost confruntate cu o serie de probleme externe legate de necesitățile de lărgire a neatrării în raport cu marile regate feudale vecine — Polonia și Ungaria — și de lupta de apărare împotriva expansiunii otomane în Marea Neagră și la Dunărea de Jos. În această luptă pentru neatrare și împotriva politicii de cucerire a puternicilor lor vecini un rol deosebit de important l-au avut și structurile sociale specifice ale țărilor române. Una din aceste structuri specifice a constat, după cum subliniază „Programul Partidului Comunist Român”, „În împletirea relațiilor de exploatare feudală cu relațiile de proprietate țărănească individuală și de obște, în existența unor categorii de țărani liberi — răzeși și moșneni — stăpîni pe pământ, care se bucurau de anumite drepturi economice și sociale. Această împrejurare a imprimat țăranimii, în întregul ei mediu, un rol deosebit în viața țărilor românești făcînd din ea atât forța socială

principală a dezvoltării economico-sociale, cît și factorul militar hotărîtor în bătăliile pe care poporul a trebuit să le ducă pentru apărarea entității naționale a integrității patriei, a dreptului său sacru de a trăi liber”. În acest context „Programul Partidului” mai subliniază că „Încep de la apariția primelor formațiuni statale românești, luptele maselor populare împotriva exploatații feudale au fost strîns împletite cu luptele împotriva dominației străine”.

Perioada de sfîrșit a secolului al XIV-lea și de început a secolului al XV-lea cunoaște țările române ca state prospere din punct de vedere economic și puternice din punct de vedere politico-militar. Ele erau factori determinanți în dezvoltările politico-militaro-diplomatice de la Dunărea de Jos. Marele domn al Țării Românești, Mircea cel Bătrîn (1386—1418) a izbutit după lupte înverșunate cu Imperiul otoman să salveze țara de soarta statelor balcanice transformate în pașalcuri. În același timp, prin stăpînirea Dobrogei, a unor părți din sudul Moldovei și din sudul Transilvaniei, domnul muntean a fost un unificator de pămînturi românești, care prefugia peste veacuri lupta politică și militară dusă de Mihai Viteazul pentru unirea celor trei țări române. În Moldova Roman I (1392—1394) a întins hotarele statului său pînă la mare, iar Alexandru cel Bun (1400—1432) a contribuit prin activitatea sa diplomatică și militară la creșterea prestigiului internațional al țării.

În prima jumătate a secolului al XV-lea exploatarea țărănimii din Transilvania, mai aspră decît la sud și la est de Carpați a determinat izbucnirea unor mișcări sociale violente care au culminat cu răscoala de la Bobilna (1437).

La mijlocul secolului al XV-lea istoria Europei centrale și de sud-est a fost dominată de figura voievodului Transilvaniei, devenit apoi guvernator al Ungariei, Iancu de Hunedoara, fiul unui cneaz român. Oastea acestuia alcătuită în mare parte din cnezi români din Transilvania cu cetele lor, a reușit o serie de victorii importante împotriva oastei otomane, dovedind Europei că aceasta nu este invincibilă. Iancu de Hunedoara a căutat, și într-o anumită măsură a reușit, să polarizeze în jurul său eforturile militare ale celor trei țări române, în vederea stăvilirii înaintării țării otomane spre Europa centrală.

După Iancu de Hunedoara, lupta de apărare împotriva politicii de cucerire a Porții a fost preluată de Vlad Țepeș (1456—1462) în Țara Românească și de Ștefan cel Mare (1457—1504) în Moldova. Conflictul domnului muntean cu imperiul otoman a culminat cu marea companie din 1462, împotriva Țării Românești, condusă de însuși sultanul Mahomed al II-lea. Cu toată superioritatea zdrobitoare a armatei otomane, Țara Românească nu a putut fi cucerită și transformată în pașalce, succesul strategic al războiului din 1462 fiind de partea lui Vlad Țepeș.

În celălalt stat românesc, Moldova, Ștefan cel Mare, care a domnit aproape o jumătate de secol, a consolidat structurile interne ale țării, a desăvîrșit organizarea ei militară bazată pe potențialul uman al țărănimii și i-a apărut independența. În timpul domniei sale Moldova a fost una din principalele forțe politico-militare din jumătatea de răsărit a Europei. Sînt, de asemenea, de subliniat eforturile sale de a alătura și Țara Românească luptei sale de rezistență împotriva politicii expansioniste a Porții. Ștefan cel Mare și-a condus oastea în 36 de bătălii, nepierzînd decît două din ele, fapt rar în istoria războaielor. Succesele sale politico-militare nu au fost obținute numai împotriva Imperiului Otoman, ci și împotriva puternicilor regate feudale vecine, Polonia și Ungaria. Acestea încălcînd teritoriul Moldovei urmăreau să ocupe pozițiile dominante de la gurile Dunării și de pe țărmul Mării Negre ce aparțineau statului moldovenesc. Stăpînirea cetăților maritime din sudul țării a fost considerată de Ștefan ca un factor de prim ordin pentru dezvoltarea economică și politică a Moldovei. Pierderea lor în 1484, cînd au fost cucerite de Poartă, a constituit o grea lovitură pentru țările române. Îndepărtarea pentru cîteva secole a țărilor române de la țărmul Mării Negre și de la marea trafic maritim internațional a întîrziat în mod considerabil progresul lor politico-economic.

Începutul secolului al XVI-lea a fost marcat de războiul țărănesc din 1514 condus de Gheorghe Doja. Obligațiile mult mai grele ale iobagilor din Transilvania, în comparație cu rumânii și vecinii din celelalte două țări române, au declanșat o mare răscoală țărănească care a cuprins toată Transilvania și o mare parte din Ungaria. Țărănimea română și maghiară, secuiimea asuprită, păturile sărace de la orașe, lucrătorii din ocne și mine și chiar elemente ale nobilimii mici și ale orășenimii înstărite s-au ridicat împotriva preponderenței social-economice și politice a magnaților.

Pe plan extern situația țărilor române cunoaște o perioadă de agravare. Înfrîngerea decisivă suferită de regatul Ungariei la Mohács (1526), urmată de transformarea celei mai mari părți din acest stat în pașalcel turcesc cu reședința la Buda a făcut ca țările române să fie supuse presiunii otomane din trei părți. Trebuie menționat că în această perioadă Transilvania a devenit și ea un stat vasal Porții, la fel ca Moldova și Țara Românească, fapt care va determina, pe viitor, acțiuni comune ale celor trei țări române pentru a se elibera de sub jugul otoman.

După moartea lui Ștefan cel Mare urmașii imediați ai marelui domn, Bogdan cel Orb (1504—1517) și Ștefăniță Vodă (1517—1527) au izbutit să mențină raporturile cu Poarta, așa cum fuseseră stabilite de ilustrul lor părinte și bunici. Un moment important a fost apoi prima domnie a lui Petru Rareș (1527—1538) caracterizată prin acțiunile diplomatice și militare de mare anvergură duse de acest domn, care era și el fiu al marelui Ștefan. Obiectivul său suprem: eliberarea de sub dominația otomană n-a putut fi realizat, întrucât în anul 1538, pe cînd se pregătea să înfrunte pe sultanul Soliman Magnificul, Petru Rareș a fost părăsit de boieri. Această înfrîngere fără luptă a însemnat sfîrșitul independenței Moldovei. În Țara Românească reprezentantul cel mai activ al luptei împotriva dominației otomane a fost Radu de la Afumați (1521—1529), sub conducerea căruia a avut loc o mare acțiune de împotrivire la încercările turcești de a pregăti transformarea țării în pașalic. Un șir lung de bătălii în anii 1522—1524 a constituit, pînă la Mihai Viteazul, ultima rezistență militară organizată din Țara Românească împotriva Porții. În pragul celui de-al patrulea sfert al secolului al XVI-lea, un moment eroic și tragic al luptei pentru neatrîrnare a fost domnia lui Ioan Vodă Viteazul (1572—1574). Cererile exorbitante ale Porții (dublarea haraciului) au determinat pe domnul moldovean să treacă la lupta armată. Ca și marele său predecesor, Ștefan cel Mare, el a căutat să impună pe tronul Țării Românești un domn favorabil politicii sale și prin aceasta favorabil luptei de eliberare de sub dominația otomană. Trădat de boieri, Ioan Vodă și-a găsit un sfîrșit tragic, după o rezistență epică, în bătălia de la Iezerul Cahului.

Secolul al XVI-lea se încheie cu scurta dar glorioasă domnie a lui Mihai Viteazul (1593—1601), domnie care a pășit cu un an și în secolul următor. Situația de criză în care se afla economia țării ca urmare a cererilor turcești tot mai frecvente și mai abuzive, încălcările dese ale autonomiei au arătat domnului român că singura ieșire este lupta armată. Folosind cu abilitate conjunctura internațională a vremii, Mihai Viteazul a fost principalul promotor al alianței ofensive dintre cele trei țări române împotriva Porții. Dar la calitățile sale de remarcabil diplomat domnul român a adăugat și geniul său militar. Bătăliile și campaniile prin care a înfrînt oastea otomană și a unit cele trei țări române în 1599—1600 reprezintă adevărate modele în arta conducerii războiului. Marele act al primei uniri politice a țărilor române în mai 1600, a fost determinat, pe de o parte, de necesitatea unificării eforturilor militare în războiul dus împotriva Porții pentru recîstigarea independenței, iar pe de altă parte, a constituit expresia unei solidarități istorice de neam, care a crescut tot mai mult în decursul secolelor prin legăturile permanente și intense ce au existat între românii de pe cele două versante ale Carpaților. Unirea celor trei țări române înfăptuită de Mihai Viteazul a devenit un adevărat testament politic pentru generațiile ce au realizat statul român unitar în 1859 și l-au desăvîrșit apoi în 1918.

Politica de independență cu manifestările pe plan militar s-a mai păstrat un timp, în Țara Românească, și după Mihai Viteazul, fiind ilustrată de succesorul său, Radu Șerban (1601, 1602—1611).

Cu prețul unui îndelungat efort, Poarta reușește apoi să reinstaureze, în primele decenii ale secolului al XVII-lea, dominația asupra țărilor române. Totuși, rezistența acestora o silește pentru un timp să-și modereze cererile și să aducă unele modificări regimului de exploatare. Acest răgaz a permis o relativă refacere a economiei, a stimulat viața culturală, a creat premise favorabile pentru afirmări pe plan politic. În acest context istoria noastră cunoaște o perioadă relativ lungă—în raport cu secolul al XVI-lea, de oarecare stabilitate, caracterizată prin domniile care au durat aproximativ două decenii ale lui Matei Basarab (1632—1654) în Țara Românească și Vasile Lupu (1634—1653) în Moldova.

Încheierea celor două domnii s-a caracterizat prin puternice răscoale: cea a seimenilor din Moldova în 1654 și cea a seimenilor și dorobanților din Țara Românească, care izbucnește la 17 februarie 1655 și este precedată de puternice mișcări în anul anterior. Aceste mișcări au fost cea mai puternică răscoală din secolul al XVII-lea, cuprinzînd mase largi populare, revoltate împotriva sarcinilor feudale și fiscale crescînde.

Sfîrșitul celui de-al șaselea deceniu al secolului al XVII-lea înregistrează un moment de reluare a luptei antiotomane pentru redobîndirea neatrîrnării. Într-o scurtă domnie, Mihnea al III-lea (1658—1659), domnul Țării Românești, în alianță cu principele Transilvaniei, obține o serie de succese militare împotriva pașalelor de la Dunăre.

După anul 1660, țările române intră într-o fază de declin militar, la care s-au adăugat luptele pentru domnie dintre diferitele grupări boierești. Această situație a favorizat procesul de întărire al dominației otomane care s-a manifestat prin revenirea la domniile scurte, prin numirea, cu unele excepții, a domnilor direct de către Poartă, prin majorarea contribuțiilor bănești și în natură, prin impunerea a tot felul de prestații. În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea teritoriul țărilor române a devenit teatru de luptă pentru armatele marilor puteri vecine: Imperiul Habsburgic, Imperiul Otoman și Polonia, care își disputau supremația în această parte a Europei. Aceste războaie a căror amănunțit descriere este în prezent în curs de redactare au provocat mari daune

materiale și profunde perturbări de natură demografică (fugă în masă a locuitorilor dintr-o parte în alta a țării, epidemii care au secerat mii de vieți).

Înfrângerea turcilor s-a zidurile Vienei în 1683, eveniment major în Europa de la finele secolului al XVII-lea și constituirea în 1684 a unei largi coaliții antiotomane cu Habsburgii, Veneția, Polonia și ulterior Rusia, au fost principalii factori ai unor conjuncturi internaționale pe care domni ca Șerban Cantacuzino (1678–1688), Constantin Brâncoveanu (1688–1714) și Dimitrie Cantemir (1710–1711) au căutat să o folosească pentru a scutura jugul otoman. Dar în același timp trebuie notată apariția unui factor politico-militar deosebit de important: politica de penetrație a Habsburgilor în sud-estul european, politică de care diplomația țărilor române a trebuit să țină seamă o îndelungată perioadă de timp, practic până la primul război mondial. După pacea de la Carlowitz (1699) prin care Transilvania și-a schimbat statutul de stat autonom sub suzeranitatea Porții, în acela de provincie sub autoritatea imperiului habsburgic, politica externă a țărilor române s-a caracterizat printr-o serie de acțiuni diplomatice destinate să evite schimbarea unei dominații (cea otomană) cu alta (cea austriacă) care avea obiective mult mai ambițioase, vizând anexarea Moldovei și a Țării Românești. Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, Dimitrie Cantemir au căutat să mențină și să lărgască statutul de autonomie al țărilor române.

În secolul al XVIII-lea, în Europa răsăriteană și sud-estică s-au produs schimbări profunde, determinate de declinul politico-militar al Porții și de ascensiunea Austriei și a Rusiei. Examinând defecțiunea lui Dimitrie Cantemir din 1711 și politica de așteptare a unei conjuncturi favorabile dusă de Constantin Brâncoveanu, Poarta a reacționat puternic, înăsprirea dominația ei asupra Moldovei și Țării Românești. Instrumentul acestei politici a fost regimul fanariot, care a durat mai bine de un secol.

În timpul regimului fanariot a fost Ingrădită, în mod considerabil, autonomia țărilor române, Poarta amestecându-se tot mai mult în viața lor internă. Exploatarea externă a luat forme din ce în ce mai apăsătoare, exercitându-se sub forma unor imense contribuții bănești, a prestațiilor gratuite în produse și muncă din timpul de război, a achizițiilor de mari cantități de produse cu prețuri fixate de Poartă.

Forma de rezistență a țărănimii, cea mai frecvent întâlnită în secolul al XVIII-lea a fost fuga. Ea a luat proporții de masă, dezorganizând sistemul exploatarea fiscală și sociale. Din această cauză, fuga a devenit o preocupare permanentă și centrală a statului, care a căutat prin diferite reforme social-economice, fiscale, administrative să o stăvilească.

Pe plan extern, țările române au fost, în această perioadă, la confluența zonelor de interese habsburgice, țariste, otomane. Războaiele ruso-austro-turce, purtate pe teritoriul Moldovei și al Țării Românești au adus mari distrugerii și spoliieri. Iar fapt și mai grav a fost că aceste războaie au afectat însăși integritatea teritorială a țărilor române. Astfel, după războiul austro-turc din 1716–1718, Oltenia a fost anexată de către Imperiul habsburgic pentru o perioadă de 21 de ani, între 1718 și 1739. Același imperiu a ocupat și a trecut sub autoritatea sa o parte însemnată din nordul Moldovei, Bucovina (1775). În 1812, prin pacea de la București, care a pus capăt războiului ruso-turc din 1806–1812, imperiul țarist a anexat teritoriul Moldovei, dintre Prut și Nistru: Basarabia. Toate aceste anexiuni de teritorii românești de către unele mari puteri au fost motivate prin aceea că Moldova și Țara Românească erau considerate provincii ale imperiului otoman, care, înfruntat în războaie, era constrâns prin tratatele de pace la cesiuni teritoriale. Motivația este lipsită de orice bază, deoarece țările române nu erau provincii turcești, ci state de sine-stătătoare, aflate doar sub suzeranitatea Porții, care nu avea nici un drept să le știrbească teritoriul.

În Transilvania, Imperiul habsburgic a introdus o nouă formulă de administrație, convertind în organe ale politicii absolutiste instituțiile principatului. Conform măsurilor luate de Curtea din Viena, administrația Transilvaniei se afla sub conducerea unui guvernator, numit direct de împărat fără consultarea factorilor locali.

Pe plan social-economic, țărănimii din Transilvania avea situație mult mai grea decât țărănimii din Moldova și din Țara Românească. Obligațiile față de stăpînii latifundiilor erau foarte grele și numeroase; prestația în muncă (robota) ajunsesse la 6 zile pe săptămână. La aceste apăsări se adăuga pentru țărănimii română, care forma majoritatea populației provinciei și aurierea națională, concretizată prin lipsa oricăror drepturi politice. Din aceste cauze, secolul al XVIII-lea a fost străbătut în Transilvania de mari mișcări țărănești în 1744, 1759, 1762–1763, culminând cu marea răscoală condusă de Horea, Cloșca și Crișan izbucnită în octombrie 1784 în Munții Apuseni și răspîndită, în faza ei finală, pe întreg teritoriul transilvan. Deși înfrîntă, răscoala a contribuit la destrămarea raporturilor feudale, deoarece autoritățile imperiale au fost silit să facă o serie de concesii țăranilor printre care și patenta de „desființare a iobăgiei” din 22 august 1785.

Din punct de vedere politic, mișcarea românilor din Transilvania de a se emancipa de sub regimul de asupraire națională și socială s-a concretizat prin înaintarea memoriului „Supplex libellus Valachorum” (1791), care cerea abolirea condiției de „tolerați” pentru români și revendica egalitatea în drepturi a acestora cu celelalte naționalități ale provinciei.

Începutul secolului al XIX-lea a fost marcat, în istoria țărilor române, de revoluția din 1821, condusă de Tudor Vladimirescu. Impetuoasă mișcare socială și națională, revoluția din 1821, prin amploarea și ecoul ei în toate ținuturile românești, s-a deosebit în mod substanțial de răscările țărănești spontane și neorganizate din evul mediu. Principalele revendicări înscrise în programul acestei revoluții au fost: independența națională, libertatea personală, egalitatea în fața legilor și abolirea tuturor îngrădirilor pe care regimul feudal le punea în calea dezvoltării economice. După cum se știe, revoluția a fost înfrântă, iar Moldova și Țara Românească au fost ocupate de armata otomană. Urmările ei însă au fost considerabile, ele traducându-se prin abolirea regimului fanariot și restabilirea domniilor pămîntene.

Cîteva ani mai tîrziu, un act internațional — tratatul de la Adrianopol din 24 septembrie 1829 — a deschis largi perspective dezvoltării politico-economice a țărilor române. Cetățile de pe țărmul stîng al Dunării, care au stat cîteva secole sub ocupația Porții, au fost restituite Țării Românești, iar granița „cu statele otomane” a fost fixată pe firul apei fluviului, așa cum prevăd normele internaționale privind delimitarea frontierelor între state. Tratatul a asigurat apoi libertatea comerțului, deschiderea porturilor de la Dunăre, îngrădirea amestecului otoman în afacerile interne ale Principatelor. Suzeranitatea Porții era redusă doar la plata tributului și la confirmarea domniilor. Acești importanți pași în direcția lărgirii autonomiei politice și economice, precum și măsurile luate pentru modernizarea instituțiilor publice, au constituit premise esențiale pentru dezvoltările istorice ulterioare.

La două decenii după revoluția din 1821 a izbucnit revoluția burghezo-democrată din 1848. Aceasta a avut un caracter mai radical și un program mai înaintat decît revoluția din 1821. Ea a izbucnit și s-a desfășurat, în adevăr, sub influența climatului general european din acel an, dar așa cum a arătat Nicolae Bălcescu, revoluția europeană a fost numai „ocazia, iar nu cauza revoluției române”.

Revoluția din 1848 a mai avut o trăsătură extrem de importantă pentru noi: a izbucni^l aproape în același timp în Moldova, Transilvania și Țara Românească, dovedind prin aceasta caracterul său unitar. Conducătorii revoluției: M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, Al. I. Cuza, C. Negri în Moldova; George Barițiu, Timotei Cipariu, Simion Bărnuțiu, Avram Iancu, Simion Balint, A. Papiu-Ilarian în Transilvania, N. Bălcescu, I. Ghica, I. Eliade Rădulescu, frații Golești, Chr. Tell, C. A. Rosetti, I. C. Brătianu, în Țara Românească, au avut strînse legături între ei, concludînd pentru apărarea cauzei românilor din toate cele trei țări.

Programul revoluției de la 1848-1849 s-a caracterizat printr-o serie de revendicări radicale ca împroprietărirea țăranilor și lărgirea dreptului de vot. Participarea maselor populare de la țară și de la oraș a dat revoluției un caracter democratic. În același timp, revoluția a avut și un caracter burghez, deoarece programele ei aveau în vedere consolidarea și dezvoltarea relațiilor capitaliste. O altă trăsătură importantă a revoluției române de la 1848-1849 a fost caracterul său național, deoarece principalele obiective ale luptătorilor revoluționari erau următoarele: unirea Moldovei și Țării Românești într-un stat independent; recunoașterea românilor din Transilvania, ce formau majoritatea populației acestei țări, ca entitate națională de sine stătătoare; desăvîrșirea statului unitar al tuturor românilor ca perspectivă mai îndepărtată. Puternice forțe externe — intervențiile armate ale celor trei imperii reacționare (habsburgic, otoman, țarist) au înăbușit revoluția din țările române. Cu toate acestea, în cadrul istoriei generale, revoluția română de la 1848-1849 a constituit punctul cel mai înaintat al revoluției europene de la jumătatea secolului trecut. Ea a adus o contribuție considerabilă la transmiterea ideilor revoluționare burgheze în partea sud-estică a continentului nostru.

Unirea Principatelor din 1859 și războiul de independență au încheiat, au putea spune, o perioadă de un mileniu din istoria noastră, perioadă cuprinzînd, la cei doi poli ai ei, apariția primelor formațiuni politice românești și crearea, într-o primă etapă, a unui stat unitar român modern. Dar, în același timp, împlinirea acestor arzătoare deziderate naționale: unirea Principatelor și independența de stat, a constituit și punctul de plecare pentru desăvîrșirea statului român național unificat, care să cuprindă în frontierele lui cele trei vechi țări române: Moldova, Transilvania și Țara Românească, locuite de un popor a cărui unitate etnică, lingvistică și spirituală datează chiar de la începuturile formării lui.

BIBLIOGRAFIE

- FRIEDRICH ENGELS, *Războiul țăărănesc german*, în K. Marx-Fr. Engels, *Opere*, vol. 7, București Edit. politică, 1960, p. 398—400.
- KARL MARX, *Însemnări despre români*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1964, p. 108—114.
- * * * *Programul Partidului Comunist Român de săurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, Edit. politică, 1975, p. 27—33.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România. Expunere la adunarea festivă organizată cu prilejul aniversării a 45 de ani de la crearea Partidului Comunist Român*, 7 mai 1966, în *România pe drumul desăvșirii construcției socialiste*, vol. 1, București, Edit. politică, 1968, p. 340—344.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Expunere la Congresul cooperativelor de producție*, 7 martie 1966, în *România pe drumul desăvșirii construcției socialiste*, vol. 1, București, Edit. politică, 1968, p. 276—277.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Expunere la ședința jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată sărbătoririi semicentenarului unirii Transilvaniei cu România*, în *România pe drumul desăvșirii construcției socialiste*, vol. 3, București, 1969, Edit. politică, 1969, p. 707—708.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Cuvântare la gradnicasa adunare populară consacrată împlinirii a 375 de ani de la prima unire politică a țărilor române și sărbătoririi orașului bimilenar Alba-Iulia*, 28 mai 1975, București, Edit. politică, 1975, p. 8—10.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Cuvântare la Marea adunare populară din Capitală 150 de ani de la mișcarea revoluționară condusă de Tudor Vladimirescu și festivitatea acordării gradului de ofițeri unei noi promoții de absolvenți ai școlilor militare*, în *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 6, București, Edit. politică, 1972, p. 345—346.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Cuvântare la Adunarea populară de la Iași consacrată aniversării revoluției de la 1848*, în *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate* vol. 8, București, Edit. politică, 1973, p. 389—400.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Cuvântare la Adunarea populară de pe Cîmpia Libertății de la Blaj consacrată aniversării revoluției de la 1848*, în *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 8, București, Edit. politică, 1973, p. 449—467.
- NICOLAE CEAUȘESCU, *Cuvântare la Adunarea populară din București consacrată aniversării a 125 de ani de la revoluția din 1848 și a unui sfert de veac de la naționalizarea principalelor mijloace de producție*, în *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 8, București, Edit. politică, 1973, p. 589—597.
- * * * *Istoria poporului român*, ed. 1972, „Biblioteca de istorie”, p. 287—294; 327—343; 365—685.

ŞEDINŢA DE COMUNICĂRI A ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA CONSACRATĂ
ANIVERSĂRII A 300 DE ANI DE LA APARIŢIA
JURNALULUI DE CĂLĂTORIE ÎN CHINA
AL SPĂTARULUI NICOLAE MILESCU

În ziua de 12 iulie 1975 a avut loc şedinţa de comunicări a Academiei Republicii Socialiste România secţia de ştiinţe istorice şi secţia de ştiinţe filologice, literatură şi arte — dedicată aniversării a trei veacuri de la scrierea Jurnalului de călătorie în China de către spătarul Nicolae Milescu.

Cuvîntul de deschidere a fost rostit de acad. Alexandru Graur care a evocat succint personalitatea lui Nicolae Milescu şi semnificaţia scrierilor sale.

În prima comunicare, *Spătarul Milescu, călătorul*, acad. Şerban Cioculescu a prezentat, după o scurtă trecere în revistă a vieţii şi activităţii lui Nicolae Milescu, marea călătorie în China întreprinsă de acesta între 1675—1678 din însărcinarea ţarului Rusiei Alexei Mihailovici. Roadele fructuoase ale acestei dificile şi de cinstite misiuni, a subliniat autorul, s-au concentrat în Jurnalul călătoriei, Descrierea Chinei şi raportul oficial asupra tratativilor. Toate trei documentele atestă lui Milescu reale calităţi de topograf, cartograf şi etnograf, dezvăluie în savantul român spiritul de observaţie atent şi iscusit, informaţia bogată, talentul scriitoricesc. Aceste opere legate de îndelungata misiune în Orientul îndepărtat şi încă necunoscut sînt compuse — după observaţia semnatarului comunicării — pe două registre, cel al notaţiei concise, zilnice, restrînse şi pe cel al narării ample al descrierilor colorate şi amănunţite. Ambele modalităţi stilistice se îmbină armonios conferind scrierilor spătarului echilibru, frumuseţe şi interes.

În comunicarea *Milescu, diplomat*, Mircea Maliţa, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, şi-a îndreptat atenţia asupra evidenţierii calităţilor de om politic şi negociator al cărturarului român, aşa cum reies acestea cu deosebită pregnanţă din activitatea sa amplă desfăşurată la Pekin şi în capitale europene.

Autorul a făcut observaţia că în momentul sosirii la Moscova şi al începerii activităţii la Posolski Prikaz Milescu era deja un diplomat format la şcoala diplomaţiei unor ţări mici ca Moldova şi Ţara Românească dar care necesita tocmai de aceea o pregătire solidă în această direcţie datorită specificului politicii externe a unor asemenea ţări. Milescu avea experienţa misiunilor diplomatice la Stockholm şi Paris, ca trimis al domnului Gheorghe Ştefan, şi a funcţiei de capuchehaie a Ţării Româneşti la Constantinopol. Icusinţa diplomatică şi erudiţia sa au fost argumentate de autor prin aprecierile elogioase pe care ambasadorul Franţei la Stockholm, Anould de Pomponne, le adresa învăţatului român în 1666. Spătarul Milescu era aşadar persoana cea mai indicată de a conduce dificila solie la Pekin. Acestui moment de seamă din activitatea diplomatică a lui Milescu autorul i-a consacrat un spaţiu întins subliniindu-se priceperea acestuia în procesul conflictului de protocol şi aptitudinile de negociator şi de justă apreciere a realităţilor ţării vizitate.

Sintetizîndu-se sensurile şi semnificaţiile întregii sale cariere de diplomat s-a relevat faptul deosebit de însemnat că Milescu a fost întotdeauna şi pretutindeni un sprijinitor al cauzei românilor de eliberare de sub dominaţia otomană, „un purtător de cuvînt al aspiraţiilor ţărilor române”.

Analiza valorii operelor învăţatului şi a mesajului acestora a condus pe acad. Ştefan Pascu la înfăţişarea elementelor umaniste şi iluministe cuprinse în ele pe care le-a expus în comunicarea *Nicolae Milescu, umanist şi iluminist*.

Accentuînd că între aceste două curente nu poate exista un hiatus deoarece între ele se situează o întreagă pleiadă de cărturari ale căror scrieri aparţin deopotrivă umanismului şi iluminismului, autorul a subliniat că umanismul prelungit a generat din a doua jumătate a

secolului al XVII-lea o adevărată renaștere românească. Prin lucrările sale și prin formația sa intelectuală Nicolae Milescu se înscrie pe aceste coordonate progresiste ale culturii europene și românești. În comunicare s-a evidențiat învățătura de larg orizont însoțită de cărturarul român în țară și la Constantinopol, aportul acestuia la dezvoltarea culturii românești. La loc de cinste au figurat aprecierile literaților și oamenilor de știință străini asupra personalității spătarului Milescu, argumentând răspîndirea faimei sale de erudit în toată Europa. În acest mod el atrage atenția asupra învățătorilor ridicaiți din Țările române și-l premerge pe Dimitrie Cantemir.

În încheierea ședinței, acad. Alexandru Graur a apreciat interesul științific cu care aceasta a fost întîmpinată și audiată, cît și valoarea comunicărilor prezentate.

Gelu Apostol

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ ANUALĂ A FACULTĂȚII DE ISTORIE DIN BUCUREȘTI

În zilele de 17 și 18 iunie 1975 s-au desfășurat la București lucrările sesiunii științifice anuale a cadrelor didactice ale Facultății de istorie a Universității București, prilej de a evidenția preocupările de cercetare ale cadrelor universitare din această prestigioasă instituție de învățămînt superior, care se împletesc armonios cu munca de educație comunistă a tinerii generații care se desfășoară aici. Menționăm că, cu acest prilej, pe lângă comunicările cadrelor didactice propriu-zise, au fost susținute comunicări și de către membri ai institutelor de cercetare de pe lângă facultate, aceasta constituind un rodnic și fructuos început al procesului de integrare a cercetării științifice din acest domeniu cu activitatea educativ-informațională desfășurată de învățămîntul universitar de profil.

După cuvîntul de deschidere a lucrărilor, rostit de prof. dr. Aron Petric, în ședința plenară din prima zi a sesiunii au fost susținute comunicările : *Probleme ale regîndirii prezentării istoriei noastre naționale în lumina Programului partidului și în legătură cu necesitatea stigmatizării deformărilor conținute în unele lucrări apărute în istoriografia de peste hotare* de conf. univ. dr. Gheorghe Ioniță ; *Mihai Viteazul: lupta pentru libertate și unirea Țărilor Române* de prof.dr. docent Mihai Berza ; *Circulația monetară în Dacia postaureliană și problema continuității* de dr. Constantin Preda, cerc. pr. la Institutul de Arheologie ; *Conceptul de istorie în opera lui M. Eminescu* de prof. dr. Dumitru Almaș ; *Evoluția conceptului de responsabilitate în viața politică internațională în ultimele două decenii* de conf. dr. Gheorghe N. Cazan.

În continuare, în ședințele pe secții au fost prezentate următoarele comunicări : *Cercetările arheologice efectuate pe Gruiul Dării-Pietroasele, jud. Buzău* de asist. Vasile Dupoi și lector dr. Florentina Preda ; *Legislația scrisă și ideologia cetății în Grecia arhaică* de asist. Zoc Petre ; *Cîteva aspecte de demografie getică* de lector dr. Florentin Preda ; *Un complex inedit de cult getic aflat în nord-estul Munteniei* de asist. V. Dupoi ; *Cea mai veche mențiune a termenului de „valah”* de asist. Gh. Zbucnea ; *Rynhini, vlachorynhini și sagudați (un capitol de istorie medievală a romanității balcanice)* de asist. dr. Stelian Brezeanu ; *Dale noi despre Iani Banul și Mihai Viteazul* de dr. Ion Matei, Institutul de studii sud-est europene ; *Arendășia în Țara Românească la începutul perioadei regulamentare (1831 - 1833)* de asist. dr. Gheorghe Iscru ; *Primul drum „construit” între București și Brașov prin Vălenii de Munte la 1838* de asist. dr. L. Iancovici ; *Transilvănenii în revoluția de la 1848 în Țara Românească* de asist. dr. Maria Totu ; *Contribuții la studiul relațiilor româno-engleze în secolul al XIX-lea și la începutul sec. XX* de lector S. Manea ; *Poziția P.C.R. față de izbucnirea marii conflagrații mondiale* de asist. Doina Smîrcea ; *Unele aspecte privind șerbta din Anglia în secolele XIII - XV* de conf. dr. Radu Manolescu ; *Știri despre români la Ph. Mouske, cronicar francez din secolul al XII-lea* de asist. Radu Ciobanu ; *Conceptia politică a reformatorului german Martin Luther* de asist. dr. Florentina Cazan ; *Devalorizarea asprului otoman și influența sa asupra cunatumului real al haraciului moldo-muntean în ultimul sfert al veacului XVI* de asist. Mihai Maxim ; *Campania antiotomană a Țărilor Române de sub conducerea lui Mihai Viteazul din anul 1595* de lector Ion Negoșiu ; *Încercarea turcească din 1595 de a transforma Țara Românească în pașalie* de Cristina Rotman, cercetător la Institutul de studii sud-est-europene ; *Mirza-căpitan al lui Mihai Viteazul* de asist. Aneta Boiangiu ; *Din activitatea cercurilor socialiste „România muncitoare” pînă la 1907* de lector Ion Șendrulescu ; *Istoriografia junimistă* de asist. dr. Lucian Boia ; *Intrarea Italiei în primul război mondial (mai 1915). Intensificarea acțiunilor diplomatice pentru atragerea Bulgariei și României* de lector dr.

Ema Nastovici; *Din istoria instaurării primei Republici în Grecia. Date despre atitudinea României și Iugoslaviei* de C. Iordan-Sima, cerc. la Institutul de studii sud-est europene; *Împrejurările formării guvernului liberal condus de I.G. Duca* de lector dr. Eufrosina Popescu; *România și al doilea război mondial* de conf. dr. Vasile Hurmuz; *Din istoricul luptei democratice și antifasciste a studenților* de asist. Doina Smîrcea și stud. R. Drăgușin și N. Cristea.

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL DE LA VARNA

Colocviul ce s-a desfășurat la Varna între 9—12 iunie 1975 a avut drept temă: *Eforturile pentru pace și cooperare ale statelor din sud-estul Europei în perioada dintre cele două războaie mondiale*. El a fost organizat de Institutul pentru studii balcanice din Sofia, avînd concursul financiar al UNESCO.

Au participat delegați din Turcia, Grecia, Bulgaria, Iugoslavia, România, Uniunea Sovietică, Statele Unite ale Americii, Ungaria, Austria, Cehoslovacia, Polonia, Franța. Faptul că A.I.E.S.E.E. a organizat pentru prima oară un colocviu de istorie contemporană, vadește o dată mai mult — așa cum a arătat în cuvîntarea sa inaugurală secretarul general al Asociației, academicianul profesor Emil Condurachi — că evoluția relațiilor internaționale impune, din ce în ce mai pregnant, abordarea multilaterală a problemelor specifice secolului al XX-lea.

De asemenea, reprezentanții Comitetului național bulgar (prof. V. Tăpkova-Zaimova, prof. S. Damjanov) ca și reprezentanții autorităților orașului Varna, au ținut să scoată în evidență importanța temei acestui colocviu, salutîndu-l cu deosebită căldură.

Ședințele au fost prezidate de oameni de știință din: Turcia (B. Baykal); Bulgaria (Tăpkova-Zaimova, Christina Michova, S. Damjanov), Franța (G. Castellan); U.R.S.S. (V.I. Zelenin); Statele Unite (I. Sanders); România (N. Fotino). Ședința de organizare privind viitorul program al Comisiei „Les Balkans à l'époque contemporaine” a fost prezidată de Emil Condurachi.

Problemele abordate s-au concentrat în cea mai mare parte pe problema cooperării și a normalizării raporturilor din regiunile central și sud-est europene în anii 1919—1939.

Astfel, Magda Adam (Ungaria) a susținut comunicarea *Tentative de normalizare a raporturilor între popoarele din Europa centrală și sud-estică în ajunul celui de-al doilea război mondial*, referindu-se la aranjamentele de la Salonc (31 iulie 1938) și Bled (21, 22 august 1938); W. Balcerak (Polonia) s-a ocupat de problema securității europene în decada a IV-a a secolului al XX-lea (*Statele Europei din sud-est în prezența problemei securității colective*); G. Castellan (Franța) a prezentat o interpretare asupra *Pactului balcanic din 9 februarie 1934*, iar V.I. Zelenin (U.R.S.S.) a expus o comunicare asupra *Eforturilor U.R.S.S. pentru pace și securitate în Europa de Sud-Est (1931—1934)*; N. Fotino și Eliza Campus (România) au insistat în raportul lor asupra *Eforturilor depuse de România pentru pace și cooperare în anii 1919—1939*. De asemenea, Christina Michova (Bulgaria) a prezentat o comunicare privind *Poziția Bulgariei față de eforturile pentru organizarea unui sistem de securitate colectivă în Balcani*, insistînd asupra *Locarnoului balcanic (1925—1926)* și asupra *Pactului de Înțelegere balcanică (9 februarie 1934)*. Concomitent, W. Nedev (Bulgaria) a expus *Concepția Partidului Comunist Bulgar asupra păcii și cooperării interbalcanice în decada a IV-a a secolului nostru*; în timp ce P. Sohan (URSS) a ridicat chestiunea *Ajutorului muncitorilor din statele balcanice dal U.R.S.S.*, considerînd acest ajutor ca o formă a luptei pentru pace în decada a 3-a a secolului al XX-lea.

N. Teichman (Cehoslovacia) s-a oprit asupra *Ultimelor eforturi pentru apărarea securității colective, inițiate de statele Sud-Estului Europei în primăvara și vara anului 1939*, în timp ce Dušan Lukač (Iugoslavia) a prezentat evoluția ofensivei naziștilor în comunicarea *Ofensiva germană în Europa de sud-est (1933—1941)*.

Un deosebit interes l-au oferit comunicările cu caracter socio-istoric, care au fost grupate în ultima ședință de lucru a colocviului. I. Sanders (S.U.A.) a expus *Unele schimbări în structura agrară a statelor din sud-est în perioada interbelică*; P. Dumont (Franța) și-a limitat cercetările sale socio-istorice la Turcia interbelică (*Mituri și realități privind schimbările sociale în statul turc 1919—1939*); iar A. Suppen (Austria) a expus rezultatele cercetărilor sale asupra unor probleme de luptă socială în Croația anulului 1920 (*Rezistența social-economică în Croația în anul 1920. Prezentarea ca model a marilor greve a muncitorilor de la căile ferate*).

Discuțiile ce s-au purtat în jurul acestor probleme au fost în genere fructuoase, schimbările de opinii avînd loc într-un spirit obiectiv, științific.

Unii dintre participanți ca I. Sanders (Statele Unite) sau A. Suppen (Austria) au ținut să sublinieze ideea necesității abordării relațiilor diplomatice interstatuale nu numai sub aspectul lor politic, ci și sub cel economic sau psihologic.

Una dintre chestiunile care a suscitat discuții a fost aceea a Locarno-ului balcanic.

Spre deosebire de G. Castellan (Franța), Christina Michova (Bulgaria) a arătat că statele balcanice au avut o concepție proprie despre acest Locarno pe care nu l-au apreciat în mod pozitiv, dect în sensul unui anumit spirit de cooperare zonală.

Discuții ample a suscitat Pactul Înțelegerii balcanice din 9 februarie 1934. Esența acestui pact a fost interpretată de G. Castellan (Franța) ca neconstructivă. De aceeași părere a fost și cercetătoarea Miceva (Bulgaria). *Christina Michova* (Bulgaria) a arătat că acest pact conține elemente pozitive, constructive, dat fiind că el s-a creat într-o etapă de ofensivă a fascismului, într-o etapă când unele state europene mari și mici luptau pentru instaurarea unui sistem de securitate colectivă în Europa. *B. Baykal* (Turcia) a susținut ideea originii turce a acestui pact, subliniind că el apăra pacea și securitatea.

Delegația română (N. Fotino, Eliza Campus) a scos mai întâi în evidență contextul internațional care a impus crearea grabnică a Pactului Înțelegerii balcanice: Ofensiva fascistă și nazistă pe de o parte și activitatea diplomatică pentru organizarea securității colective în Europa pe de altă parte. Subliniind poziția în acest sens a Franței și URSS, delegații români au relevat rolul important jucat de România și de alte state mici și mijlocii autirevizioniste.

De asemenea, ei au expus fapte și au invocat documente care atestă eforturile ce au fost depuse pentru a atrage Bulgaria în Pactul balcanic. Pactul a rămas permanent deschis, iar demersurile Înțelegerii balcanice de a atrage Bulgaria spre țelurile de securitate și pace ale acestei organizații au fost încununete de succes, când la 31 iulie 1938, s-a semnat cu Bulgaria acordul de la Salonic.

Înțelegerea nefastă a celor patru mari puteri, la München (29 septembrie 1938), a oprit acțiunea de apărare a securității organizată la 31 iulie 1938 de statele din sud-estul european.

În timpul discuțiilor, s-au evocat fapte, pe care documentele din arhivele noastre și din alte arhive le infirmă.

Astfel, Magda Adam (Ungaria) a susținut că în timpul crizei cehoslovace (1938) România nu a vrut să ajute Cehoslovacia dect în cazul că puterile occidentale ar fi ajutat-o. Or, a arătat delegația română, nu numai documentele românești infirmă această părere, ci și documentele cehoslovace (vezi în acest sens și convorbirile Beneș-Stalin-Molotov din 1943, din care reiese poziția pozitivă a României față de Cehoslovacia, atunci când Franța a abandonat-o).

S-a susținut, de asemenea, că în 1934, interesele statelor balcanice erau fundamental opuse (G.Castellan). Însuși faptul că tocmai atunci, patru dintre ele s-au organizat, creând Înțelegerea balcanică, infirmă această idee (Poziția delegației române).

A fost combătută, de asemenea, ideea lui G. Castellan că Mica Înțelegere ar fi fost pur și simplu o creație franceză, când se știe că ea s-a născut din inițiativă și din nevoile obiective ale României, Cehoslovaciei și Iugoslaviei.

Un deosebit interes oferă comunicarea lui M. Tejchman (Cehoslovacia) care referindu-se la lupta pentru securitate a statelor din sud-est, în anii 1938—1939 a subliniat implicit și poziția pozitivă în acest sens a României, susținând, în genere, tezele istoriografiei românești.

Problemele ridicate de comunicările cu caracter socio-istoric nu au suscitat controverse. S-a pus accentul pe cunoașterea în adâncime a elementelor tehnice, a formelor sociale de trai ale țărănimii, ca și a elementelor și factorilor care au produs modificări în viața socială a țărănimii și, în parte, a clasei muncitoare.

Colocviul s-a desfășurat într-o atmosferă calmă, discuțiile purtându-se în genere pe poziții științifice. Au primat elementele constructive de colaborare și cooperare, iar discuțiile particulare au contribuit și ele la accentuarea atmosferei de cordialitate, care a caracterizat această manifestare științifică.

Colocviul vădește de asemenea interesul crescând pentru istoria contemporană, interesul crescând pentru istoria statelor mici și mijlocii din sud-estul european.

Eliza Campus

CRONICA

În ziua de 28 iunie 1975 la București s-au desfășurat lucrările unei sesiuni științifice consacrate împlinirii a 40 de ani de la crearea Frontului Studențesc Democrat și a 50 de ani de la crearea Uniunii studenților democrați. Sesiunea a fost organizată de Academia de științe sociale și politice, Ministerul Educației și învățămîntului, Institutul de studii istorice și social-politice, Comitetul Central al Uniunii Tineretului Comunist și Consiliul Uniunii Asociațiilor Studenților Comuniști din România.

După cuvîntul de deschidere rostit de Constantin Boștină, președinte al Consiliului Uniunii Asociațiilor Studenților Comuniști din România, în continuare au fost susținute comunicările: *Tradiții de luptă ale studențimii române pentru democrație, progres și socialism* de Gheorghe Rădulescu, membru al Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R., viceprim-ministru al guvernului; *Mișcarea studențească în 1939, anul refacerii U.T.C.*, de prof. dr. docent Mihnea Gheorghiu, președintele Academiei de științe sociale și politice; *Studențimea României socialiste, continuatoarea tradițiilor de luptă pentru progres social, pentru înfăptuirea idealurilor socialismului și comunismului* de Petcu Iacob, Radu Vasile, Botea Vasile, Botea Marius — studenți ai Facultății de istorie a Universității București; *Tineretul studențesc, factor activ în opera de înfăptuire a programului partidului de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a patriei spre comunism, în destinderea internațională și promovarea respectului reciproc și înțelegerii între popoare* de Nicu Ceaușescu, vicepreședinte al Consiliului U.A.S.C.R.

În ziua de 8 mai 1975 în fața comisiei de doctorat a Facultății de istorie a Academiei „Ștefan Gheorghiu” a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat *Mișcarea muncitorească din România și legislația muncii în perioada 1922—1928* elaborată de Silvia Istrate.

Lucrarea cuprinde următoarele capitole: cap. I. „Legislația muncii din România și problemele muncitorești. Poziția mișcării muncitorești față de această legislație (Constituția din 1923, proiectul de Cod al muncii, legea Camerelor de muncă)”; cap. II. „Măsurile represive întreprinse de cercurile conducătoare împotriva mișcării muncitorești, a P.C.R. Poziția mișcării muncitorești față de legislația privind organizarea în sindicate și reglementarea conflictelor colective de muncă”; cap. III. „Legislația de ocrotire a muncii realizată sub presiunea clasei muncitoare. Rolul și activitatea P.C.R. în lupta pentru o legislație a muncii favorabilă clasei muncitoare (repaus duminical, inspecția muncii, ziua de muncă de 8 ore, ocrotirea muncii femeilor și copiilor)”; cap. IV. „Acțiunile întreprinse de clasa muncitoare sub conducerea organizațiilor sale politice și profesionale pentru un regim de asigurări sociale, corespunzător intereselor sale vitale”.

În afară de capitolele menționate lucrarea mai cuprinde o „Încheiere” și o „Listă bibliografică”.

Comisia de doctorat a fost formată din: prof. univ. dr. Nicolae Petreanu — președinte, conf. univ. dr. Augustin Deac — conducător științific; prof. univ. dr. Aurel Loghin, prof. univ. dr. Vasile Ionescu, dr. Ilie Ceaușescu — membri.

Comisia de doctorat a hotărît în unanimitate să acorde lui Silvia Istrate titlul științific de *doctor in istorie*.

În ziua de 20 iunie 1975 în fața Comisiei de doctorat a Facultății de istorie a Universității București a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat *Politica internă în imperiul de Niceea (1204—1261)* elaborată de Stelian Brezeanu.

Lucrarea conține următoarele capitole: cap. I, „Începuturile Imperiului de Niceea”; cap. II, „Politica economică a basileilor Lascarizi”; cap. III, „Politica socială în Imperiul de Niceea”; cap. IV, „Guvernarea imperială și politica administrativă”; cap. V, „Politica religioasă a basileilor Lascarizi”; cap. VI, „Politica culturală”.

În afară de capitolele menționate lucrarea mai cuprinde „Introducere”, „Încheiere”, „Bibliografie” și „Anexe”.

Comisia de doctorat a fost compusă din: prof. univ. dr. Aron Petric — președinte; prof. univ. dr. Mihai Berza — conducător științific, conf. univ. dr. Radu Manolescu, dr. Șerban Papacoste, dr. Alexandru Barnea — membri.

Comisia de doctorat a hotărît în unanimitate să acorde lui Stelian Brezeanu titlul științific de *doctor in istorie*.

În ziua de 30 iunie 1975 în fața Comisiei de doctorat a Facultății de istorie a Universității București a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat *Lupta clasei muncitoare din România împotriva exploatării capitaliste, pentru reducerea duratei zilei de lucru, la sfârșitul secolului al XIX-lea*, elaborată de *Alexandru Porșeanu*.

Lucrarea cuprinde următoarele capitole: Cap. I, Situația proletariatului din ramura alimentară, din industria ușoară, din industria lemnului și din construcții; Cap. II, „Situația proletariatului din tipografie”; Cap. III, „Situația proletariatului din întreprinderile de stat și alte ramuri ale industriei și economiei. Lupta muncitorilor din Transilvania pentru reducerea zilei de muncă”; cap. IV, „Răspunderea în România a lucrărilor clasice ale marxismului despre ziua de lucru de opt ore. Materiale teoretice despre ziua de lucru de opt ore ale mișcării socialiste din România”; cap. V, „Acțiuni programatice, propagandistice și de luptă politică legate de revendicarea zilei de lucru de opt ore. Mișcarea muncitorească din România și lupta proletariatului internațional pentru ziua de lucru de opt ore”.

În afară de capitolele menționate, lucrarea mai cuprinde „Introducere”, „Concluzii” și „Note bibliografice”.

Comisia de doctorat a fost compusă din: Prof. univ. dr. Aron Petric — președinte; acad. prof. dr. docent Constantin C. Giurescu — conducător științific; conf. univ. Vasile Bozga, dr. Nichita Adăniloie, dr. Ion Iacoș — membri.

Comisia de doctorat a hotărât în unanimitate să acorde lui *Alexandru Porșeanu* titlul științific de *doctor în istorie*.

* * * *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1975, 280 p.

Unirea de la 1600 a Țărilor române, înfăptuită de Mihai Viteazul, a premers cu peste trei secole, unirea de la începutul secolului nostru (1918) și, în același timp a constituit marele indemn de acțiune transmis din generație în generație, pentru realizarea unificării teritoriilor locuite de români într-un singur stat. În acest sens, în cuvântarea ținută la adunarea populară de la Alba Iulia din 28 noiembrie 1968, cu prilejul semicentenarului unirii Transilvaniei cu România, tovarășul Nicolae Ceaușescu a subliniat că Mihai Viteazul „A Intruchipat în chip minunat năzuințele celor trei țări românești spre unitate statală, pentru a putea face față năvăliților străini, oprămirii otomane, pentru a-și păstra ființa națională”¹.

Volumul de față, dedicat împlinirii a 375 de ani de la prima unire politică a țărilor române are menirea, așa cum o spune profesorul Ștefan Ștefănescu în *Cuvînt înainte* p. (7—9) să aducă în circuitul științific, fie materiale documentare noi, fie o viziune nouă asupra informației deja existente, înlesnind înțelegerea mai deplină a mobilurilor care au dus în pragul secolului al XVII-lea, pentru puțin timp, la „împlinirea gloriei”. În *Cuvînt înainte*, profesorul Ștefan Ștefănescu mai subliniază, într-un succint excurs istoric, trăsăturile caracteristice ale marilor domni care au precedat în secolele XIV—XVI pe eroul de la Călugăreni și de la Șelimbăr, precum și semnificația, pe plan românesc și european a acțiunilor celui care în scurta sa domnie, a unit Transilvania și Moldova cu Țara Românească.

Primul studiu al volumului, intitulat *Mihai Viteazul și Transilvania* (p. 11—24) este semnat de acad. prof. Ștefan Pascu.

¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîririi construcției socialiste*, vol. III, București, Edit. politică, 1969, p. 697.

* Volumul a fost realizat sub egida Institutului de istorie „N. Iorga”, avînd ca redactori coordonatori pe Paul Cernovodeanu și Constantin Rezachevici.

În primele pagini autorul pune în lumină legăturile multiple politico-economice, dar și umane, care au existat permanent în evul mediu între românii de pe ambele versante ale Carpaților. Unirea Transilvaniei cu Țara Românească și apoi a celor două cu Moldova în acea lună mai a anului 1600 a constituit împlinirea năzuinței „tot mai frecvent exprimată”, „ca Țara Românească, Moldova și Transilvania „să fie o singură țară”, „să fie una”, „să fie unite”... (p. 13). Acad. Pascu arată cum Mihai Viteazul a pregătit unirea Transilvaniei cu Țara Românească nu numai prin acțiuni politico-militare, ci și — așa cum menționează cronicarul Ștefan Szamosközi — prin acțiuni în rîndurile românilor din Transilvania. După ce prezintă campania strălucită din octombrie 1599 încheiată cu victoria de la Șelimbăr și cu intrarea triumfală în Alba Iulia, autorul se oprește asupra guvernării lui Mihai în Transilvania. Ne sînt înfățișate pe rînd: măsurile întreprinse pentru ușurarea situației elementului românesc; dispozițiile date pentru declanșarea procesului de unificare administrativă a Transilvaniei cu Țara Românească; înființarea mitropoliei românești, la Alba Iulia, care va deveni în viitor factor important în dezvoltarea legăturilor cultural-spirituale dintre românii de pe cele două părți ale Carpaților. În toate aceste acțiuni domnul român a avut de întâmpinat ostilitatea permanentă a nobilimii maghiare, clasa conducătoare din Transilvania, precum și suspiciunea tot mai accentuată a curții din Viena, dublată de dușmănia fățișă a regatului polon. Sfrîștitul acestor dramatice confruntări cu multiple adversități a fost crima ignobilă de pe Cîmpia Turzii (9/19 august 1601), săvîrșită de oamenii generalului Basta în deplin consens cu opțiunile împăratului Rudolf al II-lea care refuză să recunoască stăpînirea lui Mihai în Transilvania.

Cadrul internațional în care s-a desfășurat domnia și acțiunile lui voievodului român este tratat în studiul profesorului Carol Göllner: *Semnificația europeană a luptelor lui Mihai Viteazul în cadrul războaielor*

turești din secolul al XVI-lea (p. 25–36). Tabloul diplomatic al Europei în acest sfârșit de veac al XVI-lea era destul de descurajant în ce privește lupta pentru stăvilirea presiunii otomane, tot mai accentuată, atît pe linia Dunării inferioare cît și în Europa centrală. Spania și Franța duceau în Mediterana o politică de pace și de compromis cu Poarta permițindu-i astfel să-și concentreze forțele în Marea Năgră, la Dunăre și în centrul Europei. Imperiul german era preocupat de măsurile pe care le întreprindea în sprijinul contrareformei. În acest context internațional „Liga creștină” inițiată de Rudolf al II-lea a constituit un instrument politico-militar nu întotdeauna foarte eficace pentru combaterea Porții. Profesorul Göllner arată că factorul cel mai dinamic în lupta împotriva Imperiului otoman a fost Mihai Viteazul care a reușit să polarizeze în jurul său nu numai eforturile țărilor române, ci și eforturile popoarelor balcanice dornice să se elibereze de sub jugul otoman. Autorul ne relevă apoi și ecoul larg european pe care l-au avut campaniile victorioase ale domnului român, precum și intensă activitate diplomatică desfășurată în vederea susținerii străduințelor pe plan militar. În partea finală a studiului său, profesorul Göllner ridică și problema caracterului de cruciadă pe care l-a avut, la fel ca și în cazul lui Ștefan cel Mare, lupta anti-otomană condusă de Mihai Viteazul³.

În studiul *Mihai Viteazul în viziunea generațiilor făuritorilor României moderne* (p. 37–50), Dan Berindei trece în revistă modul în care s-au oglindit războaiele lui Mihai Viteazul și unirea țărilor române din 1600; în scrierile istorice mai vechi (*Letopiseșul cantacuzinesc*, cronica lui Miron Costin, opera lui Dimitrie Cantemir) în lucrările corifeilor Școlii ardelenice și a lui Johann Christian von Engel pentru care voievodul român era „o personalitate de prim rang” (p. 40); în cronică țrziă ca cea a lui Nicolae Stoica din Hațeg; în lucrări biografice cum a fost cea scrisă de Damaschin Bojincă; în sfârșit, în opera fondatorilor istoriografiei noastre moderne Aaron Florian, Mihail Ko-

gălniceanu și Nicolae Bălcescu. Temele legate de domnia și lupta lui Mihai Viteazul pentru unitate au constituit sursa de inspirație — poate cea mai puternică și persistentă — pentru literatura și arta plastică din deceniile care au precedat unirea principatelor. Publicul larg din cele trei țări române, întreaga națiune, a fost pusă în contact, prin limbajul propriu și atît de pătrunzător al artei, cu istoria marelui domn. Se poate considera că în deceniile amintite istoriografia, literatura, arta, au influențat profund, din punct de vedere al psihologiei colective, dezvoltarea conștiinței naționale și a năzuințelor seculare de unire, folosind ca simbol viața și opera politică săvîrșită de Mihai Viteazul. În sfârșit, în ultimele pagini ale studiului, Dan Berindei ne oferă o serie de elemente semnificative care arată că în perioada unirii principatelor evocarea luptelor lui Mihai Viteazul a devenit o idee-forță pentru oamenii politici români, împlinitori ai marelui act din ianuarie 1859.

Evoluția concepțiilor politico-diplomatice ale lui Mihai Viteazul și acțiunile care au constituit materializarea acestor concepții, reprezintă problematica unui remarcabil și original studiu din volum, semnat de Constantin Rezachevici: *Gîndirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobîndire a Moldovei* (p. 57–73). Autorul începe prin a arăta că planul unirii țărilor române de către Mihai Viteazul s-a format și încheiat în mintea marelui voievod în decursul domniei acestuia. În acest context însă, din punct de vedere cronologic și determinat desigur de situația politico-diplomatică-militară, necesitatea campaniei din Moldova a precedat pe aceea din Transilvania. Astfel etapa Intlia (1595–1597) a planului de dobîndire a Moldovei s-a caracterizat prin observarea atentă de către Mihai a politicii Poloniei și a protejatului acesteia, Ieremia Movilă, a cărui venire la domnie a fost marcată de nenulțumirea și suspiciunile domnului muntean. Mihai Viteazul considera pe Ieremia Movilă nu numai om al cancelarului Zamoyski, ci și domn subordonat intereselor Porții și ale hanului tătăresc. Conform izvoarelor, se pare că necesitatea alungării Movileștilor și trecea în Moldova, a început să fie luată în considerare de către Mihai din a doua jumătate a anului 1597. În etapa a doua (1598–1599), chiar la începutul acesteia (mijlocul lunii februarie 1598), hotărîrea de dobîndire a Moldovei capătă contururi precise. Iar la începutul lunii iunie 1598 Mihai e gata să treacă la acțiune, determinat fiind de bunele relații ale lui Andrei Băthory cu Ieremia Movilă și de relațiile la fel de bune ale ambilor principii cu Poarta. Pentru a sparge această în cercuire politico-militară Mihai Viteazul a decis să atace totuși pe Andrei Băthory, care, dură (um subliniază C. Rezachevici,

³ Considerentele profesorului Göllner ne amintesc de cele enunțate de Ilie Minea în remarcabila sa operă istorică *Vlad Dracul și vremea sa*, Iași, 1928, p. 106 („Rețrivind evenimentele istoriei generale — seria I. Minea — constatăm că românii au dat pe luptătorii cruciați care au oprit în cele mai impetuoase faze ale sale imperialismul turcesc, provocînd reculul acesteia. Ne gîndim la rolul lui Ștefan cel Mare, la cariera însoțită de speranțe generale ortodoxe creștine a lui Mihai Viteazul și la filmul grandios oferit aceleiași lumi creștine de lăncu, nepot de puternic cneaz român din țara Hațegului”).

reprezintă în acel moment inamicul cel mai periculos, dar și veriga cea mai slabă a lanțului ostil din jurul Țării Românești. Etapa a treia (1600) a marcat materializarea planului: alipirea Moldovei la Transilvania și Țara Românească. Autorul menționează eforturile diplomatice ale lui Mihai de a i se recunoaște fie de Imperiu, fie de Polonia, autoritatea sa efectivă asupra celor trei țări române unite sub conducerea sa, precum și transmiterea ereditară a stăpînirii acestora urmașilor săi în linie masculină. De asemenea, Mihai a avut în vedere și redobîndirea de la turci a importantelor cetăți Chilia, Cetatea Albă, Ismail și Tighina împreună cu teritoriile adiacente. În lumina acestor judicioase analize și concluzii, poate că C. Rezachevici ar fi trebuit să accentueze mai mult caracterul de permanență și de continuitate pe care Mihai Viteazul a dorit să-l dea marii sale înfăptuiri politice: unirea celor trei țări române într-un singur stat. Ar fi ieșit astfel în evidență faptul că marele voievod prin acțiunile sale din 1599 și 1600 nu s-a comportat în manieră de condotier, ci a năzuit să lase în urma sa o operă durabilă reprezentată de un mare stat român unitar. S-ar fi răspuns în felul acesta și acelor istorici care nu văd în unirea țărilor române decît o simplă politică de cucerire a marelui domnitor.

Într-un studiu amplu al cărui bogat material documentar este bine organizat și sistematizat, *Oastea lui Mihai Viteazul* (p. 75—112) —, Nicolae Stoicescu tratează diferitele aspecte, nu numai militare dar și social-economice, legate de organizarea oastei voievodului. Studiul cuprinde următoarele capitole cu subdiviziunile lor: I. Componenta și organizarea oastei (1. Oaste de țară. Curtenii. Slujitorii. 2. Mercenarii, 3. Haiducii); II. Efectivele; III. Armamentul. Reținem din datele oferite de autor, că efectivele principale ale armatei lui Mihai Viteazul, indiferent că aparțineau oastei de țară, categoriilor de slujitori sau mercenarilor, proveneau din rîndurile populației autohtone românești. În această privință sînt deosebit de sugestive cifrele privind compoziția oastei care, în 1599, a intrat în Transilvania: din circa 30 000 oameni, 13 821 erau mercenarii, iar dintre aceștia 6 010 trabanți, în majoritatea lor munteni și 1452 moldoveni. Alături de români, care formau majoritatea oastei, în efectivele acesteia se întîlnesc sud-dunăreni (sîrbi, bulgari, albanezi) — care se înrolau pentru a contribui la lupta de eliberare a popoarelor lor de sub dominația otomană, apoi maghiari, secui, cazaci, tătari, turci creștinați. Remarcăm de asemenea și stabilirea de către autor a efectivelor total aproximative ale oastei lui Mihai în timpul diferitelor sale campanii: circa 16 000 — Călugăreni (august 1595); circa 30 000 — Șelimbăr (octombrie 1599);

circa 45 000—50 000 — Moldova (mai 1600); circa 18—20 000 — Mirăslău (septembrie 1600); circa 15 000 — luptele cu polonii (octombrie 1600) circa 8 000—10 000 — Guruslău (august 1600). Se observă curba ascendentă a acestor efective corespunzătoare perioadelor de mari afirmări politico-militare culminînd cu unirea celor trei țări române din mai 1600, urmată apoi de curba descendentă a efectivelor determinate de dificultățile politice, și de marile greutăți financiare izvorite din necesitatea plătirii mercenarilor. În legătură cu compoziția, organizarea și armamentul armatei, era de menționat și folosirea destul de substanțială, de către Mihai, a mijloacelor de luptă pe apă, mai ales în angajamentele militare de pe linia Dunării și la traversarea fluviului³.

Mihai Viteazul ca mare comandant de oști—vestit strateg și tactician al timpurilor sale — ne apare în studiul semnat de colonel Victor Atanasiu, *Conceptia militară a lui Mihai Viteazul* (p. 113—125). Autorul pune în evidență capacitatea cu totul remarcabilă a lui Mihai de alegea momentul începerii campaniei și a bătăliilor din cadrul acesteia, de practicarea unei defensive active prin care să se creeze premisele contraofensivei, de dirijare a manevrei strategice pe linii interioare pentru a face față acțiunilor inamice pe linii exterioare. Un loc aparte este rezervat campaniilor lui Mihai peste munți; 1599 (Transilvania) și 1600 (Moldova). Referindu-se la marșul strategic peste Carpații sudici, efectuat pe două coloane în toamna anului 1599, autorul subliniază modul perfect sincronizat în care s-a realizat această operație extrem de complicată în acea vreme, cînd nu existau căi de comunicație și mijloace rapide de asigurarea legăturilor. A fost pentru prima oară nu numai în istoria noastră militară, ci și în istoria militară universală, cînd se abandonează sistemul traversării unui lanț muntos de către o armată pe o singură coloană pentru a se folosi traversarea pe două coloane.

Un alt studiu *Secuții și Mihai Viteazul* (p. 127—149), de Ludovic Demény, tratează raporturile politico-militare dintre domnul român și secu. Autorul arată că între cele două părți — Mihai Viteazul și secuții — s-a desfășurat o colaborare care nu a fost deloc întîmplătoare și nici temporară. Colaborarea în chestiune a fost determinată de interese comune ale ambelor părți. Astfel secuții, în conflict cu marea nobilime din Transilvania, năzuiau să-și păstreze privilegiile tot mai frecvent amenințate cu uzurparea. Mihai

³ Sergiu Columbeanu, *Acțiunile navale ale lui Mihai Viteazul pentru stăpînirea Dunării*, în „Revista de istorie”, XXVIII (1975), nr. 4, p. 483—494.

Viteazul, la rîndul său, la fel ca și alți domni care l-au precedat, avea nevoie de aportul militar al secuilor. L. Demény arată, că după bătălia de la Șelimbăr, Mihai Viteazul a dat secuilor importante acte de libertăți colective: 3 și 28 noiembrie 1599, 7 martie 1600. Secuții în schimb, erau obligați să se prezinte la oastea domnului la prima chemare, cu tot echipamentul și armamentul necesar. Constatăm apoi în studiul lui L. Demény, utilizarea unei interesante documentații constînd din corespondența dintre Mihai și șefii districtelor secuiești (scaunele), documentație care atestă varietatea relațiilor stabilite între domnul român și populația secuiască.

A doua parte a volumului conține o serie de materiale în care sînt prezentate izvoare, unele inedite, altele mai puțin cunoscute, privind domnia lui Mihai Viteazul. Ilie Corfus în *Luptele lui Mihai Viteazul cu turcii în lumina unor noi surse polone* (p. 151—162), ne comunică o serie de aspecte, consemnate în sursele amintite, referitoare la răscoala antiotomană din Țara Românească și din Moldova și luptele de eliberare a românilor din 1594—1595; luptele lui Mihai Viteazul cu turcii și tătarii (1596—1597); relatarea luptelor lui Mihai Viteazul cu turcii și tătarii (1598); Ieremia Movilă mediator al păcii între turci și imperii. Prezența personalității lui Mihai Viteazul și a acțiunilor sale în izvoarele otomane este evocată de Aurel Decei în materialul intitulat *Răsunătoarea acțiune a lui Mihai Viteazul la sud de Dunăre în septembrie-octombrie 1598, înfățișată de cronicile turcești* (p. 163—178). După cîteva pagini introductive autorul dă o serie de extrase mai importante din cronicile lui Selânikî Mustafa, Hasanbegzade Ahmed, Mustafa Naima zis și Naima Efendi. Amplul tablou al relațiilor contemporane faptelor marelui domn român este completat de Cornelia Bodea cu *O tipăritură spaniolă din 1599 despre campaniile lui Mihai Viteazul la sudul Dunării* (p. 179—186). Tipăritura spaniolă în chestiune este o broșură de 4 pagini descoperită de autoare cu prilejul unor cercetări recente efectuate de domnia-sa la Biblioteca Universității Harvard, S.U.A. Broșura face parte din categoria numeroaselor *Avisos, Avisi, Relaciones, Discours, Nouvelles, News, Zeitungen, Beschreibungen*, referitoare la marele eou pe care l-a avut pe tot cuprinsul Europei războaiele cu Mihai Viteazul. În broșură, intitulată *Avisos de la Fuenterabia*, se relatează un episod petrecut în Anglia și se dă apoi copia unei scrisori din 5 decembrie 1598 a lui Mihai Viteazul către arhiducele Maximilian, prin care domnul român descrie campania sa din dreapta Dunării în toamna anului 1598. În anexă autoarea dă în întregime textul documentului. *Epopeea lui Mihai Viteazul într-o operă*

a vremii sale (p. 191—208) este titlul materialului semnat de Paul Cernovodeanu. Autorul prezintă numeroasele referințe la campaniile și la activitatea diplomatică a domnului român din opera istorică *The General History of the Turkes*, elaborată de Richard Knolles și tipărită în 1603 (prima ediție) la Londra. *Istoria generală a turcilor* a lui Knolles este prima lucrare de mari proporții asupra istoriei imperiului otoman întocmită de un învățat englez. Folosind un bogat material informațional, P. Cernovodeanu întreprinde un erudit comentariu critic al operei lui Knolles. În același timp autorul ne relevă faptul foarte semnificativ și anume că istoricul englez a sesizat actul politic extrem de important al unirii celor trei țări române de către Mihai Viteazul: cele trei state... vecine, Transilvania, Țara Românească și Moldova scrie Knolles — cel mai sigur bastion (*bulwark*) din această parte a creștinătății și cel mai expus furiei vrăjmașului comun, au fost acum încodată unite... spre marele ciștig (fără îndoială) al lumii creștine și paguba turcilor” (p. 205—206). În materialul intitulat *„Letopisețul brancovicesc” și Mihai Viteazul* (p. 209—223), Damaschin Mioc reduce în circuitul științific un foarte important izvor despre Mihai Viteazul, izvor care — cu excepția lui Nicolae Iorga — nu a fost în atenția istoricilor noștri, aceștia considerîndu-l ca izvor străin, prea depătat de evenimentele românești. „Letopisețul brancovicesc” se referă la răscoala antiotomană a românilor din anul 1591. La evenimentele de la Becicherec, din vara aceluiași an, la luptele lui Mihai din 1595 cu turcii și tătarii (principalele episoade), la evenimentele din 1598 și la cele din 1599—1601. Autorul prezintă originea izvorului și-i discută conținutul confruntîndu-l și cu izvoare narative românești privind domnia lui Mihai. Exemplificări întemeiate pe texte paralele și o reproducere „in extenso” a textului „letopisețului”, privind pe Mihai Viteazul, completează articolul. Un studiu de genealogie, *Familia lui Mihai Viteazul* (p. 225—241) îl datorăm lui Ștefan Andreescu. Folosind o bogată informație, atît din domeniul izvoarelor diplomatice cit și din cel al izvoarelor narative, autorul demonstrează că familia lui Mihai Viteazul a avut strîns legături cu familia domnească a Țării Românești și cu marile familii boierești ale epocii, din care au făcut parte printre alții soția sa „doamna Stanca”, Preda slugerul, Socol. Prin Teodora Cantacuzino, mama sa, Mihai Viteazul apare ca un reprezentant al aceluși „Bizanț de după Bizanț”, evocat cu atîta strălucire de N. Iorga. O problemă de istoria artei în perioada lui Mihai Viteazul este tratată în studiul *Mănăstirea Călușu și cîteva precizări despre Mihai Viteazul* (p. 243—

258), de Carmen Laura Dumitrescu. Autoarea face un istoric al acestui important monument de artă medievală românească și analizează diferitele portrete voievodale (printre care și cele ale lui Mihai Viteazul și Petru Cercel), precum și portrete ale membrilor familiei marelui domn. Împreună cu studiul precedent al lui Ștefan Andreescu, materialul semnat de Carmen Dumitrescu întregeste cunoștințele noastre despre familia lui Mihai Viteazul și a legăturilor cu familiile boierești mai importante din Țara Românească.

În sfârșit, în ultimul material al volumului, *Contribuții la repertoriul corespondenței politice și diplomatice a lui Mihai Viteazul* (p. 259-276), Constantin Șerban, după o scurtă introducere ne dă rezumatul a 240 scrisori ale lui Mihai Viteazul, având numeroase destinații atât pe teritoriul românesc (Iași, Alba Iulia) cât și pe cuprinsul continentului (Constantinopol, Varșovia, Moscova, Praga, Viena, Veneția).

În concluzia acestei recenzii, putem aprecia că studiile și materialele din culegerea de studii dedicată lui Mihai Viteazul, reprezintă tot atâtea contribuții valoroase la reconstituirea celui mai glorios episod din istoria noastră feudală; unirea celor trei țări române sub sceptrul unui singur domn. Autorii au relevat marea importanță și semnificație, peste secole, a epocalului act realizat de Mihai în două etape: 1599 și 1600. Doamne! Țării Românești a

prefigurată ca printr-o străfulgerare împlinirea urmașilor săi din secolele al XIX-lea și al XX-lea; 1859, unirea Moldovei cu Țara Românească; 1918, unirea celor trei țări române ale evului mediu în statul național român unificat al secolului nostru. În cuvîntarea sa de la 28 mai 1975 la marea adunare populară de la Alba Iulia⁴, consacrată împlinirii a 375 ani de la prima unire politică a țărilor române, tovarășul Nicolae Ceaușescu arată că unirea înfăptuită de Mihai Viteazul nu reprezintă un act „de cucerire”, cum înțeleg să susțină anumiți istorici. Realități istorice evidente, consemnate atât în izvoarele străine cât și în cele interne, marea număr de lucrări din domeniul istoriografiei, arată că prima unire a țărilor române a însemnat, așa cum sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu la Alba Iulia, în ziua de 28 mai, „o necesitate logică, obiectivă a istoriei”, iar nu „o politică expansionistă, de cucerire” care a caracterizat pretențiile diferitelor imperii asupra teritoriilor românești. Aceasta este explicația faptului — demonstrat și în culegerea de studii recenzate aici — că Mihai Viteazul a fost una din personalitățile cele mai mari și mai luminoase ale istoriei noastre naționale.

Sergiu Columbeanu

⁴ „Știința”, nr. 10 192, 29 mai 1975.

G. D. ISCRU, *Contribuții privind învățămîntul la sate în Țara Românească pînă la jumătatea secolului al XIX-lea*. Edit. didactică și pedagogică, București, 1975, 244 p.

Recenta carte semnată de G.D. Ișcu este o contribuție deosebită pentru aprofundarea cunoașterii epocii moderne a istoriei României. În adevăr, istoria învățămîntului public este un fenomen incomplet și unilateral cunoscut, cele două sinteze ale lui V.A. Urechea și N. Iorga fiind de mult timp depășite de exigențele științifice. Insuficiența cercetărilor în acest domeniu s-a datorat nu numai unei informații documentare incomplete sau inaccesibile, ci și unei viziuni simplificatoare asupra factorilor determinării istorice. Mult timp, producția istoriografică românească s-a preocupat cu precădere de studierea structurilor social-economice și de sublinierea rolului lor decisiv în cadrul diferitelor etape istorice. S-a neglijat, în schimb, cercetarea altor factori nu mai puțin importanți, printre care ideologia și instituțiile politice, precum și rolul culturii și al învățămîntului public în evoluția procesului istoric. Abordarea de

către autor a unei asemenea teme contribuie deci la extinderea viziunii asupra epocii regulamentare, insuficient încă studiată mai ales sub raportul rolului elementelor noi care au impulsivat procesul istoric.

O privire chiar și sumară asupra acestei lucrări lasă impresia unei investigații sistematice în numeroase fonduri arhivistice din București și din alte localități ale țării. Pentru depistarea, selecționarea, extragerea și sistematizarea acestui imens material, autorul a trebuit să depună o muncă stăruitoare spre a învinge numeroasele dificultăți ridicate mai ales de grafia textelor consultate. Ca urmare a unei munci desfășurate timp de mai mulți ani, autorul a reușit să elaboreze o temeinică monografie asupra începutului învățămîntului public românesc la sate.

Ceea ce se impune a fi subliniat de la început este caracterul inedit al acestei lucrări. Nouă este, în primul rînd însăși tema, care nu și-a mai găsit pînă acum reflectarea

Intr-o cercetare specială. Inedită este, de asemenea, și viziunea largă în care este abordată și tratată întreaga problematică legată de înființarea și dezvoltarea învățămîntului la sate în Țara Românească în deceniul anterior revoluției pașoptiste. Spre deosebire de alți autori, istoric fiind, G. D. Iscu concepe evoluția învățămîntului în interdependență cu schimbările sociale, cu viața însăși a societății. Prin modul cum abordează și tratează dezvoltarea învățămîntului sătesc, autorul realizează de fapt un tablou al unei societăți în plin avînt înnoitor, în care relațiile agrare, situația materială, morală și intelectuală a țărănimii apar pe prim plan.

Cartea se impune și printr-o concepție mai largă privind începutul și obiectul istoriei învățămîntului. După părerea îndreptățită a autorului, istoria învățămîntului rural nu trebuie confundată cu istoria școlii. Cu mult înainte de 1838, în mediul sătesc au existat diferite forme specifice de transmitere de cunoștințe și deprinderi de strictă necesitate. De aceea, G.D. Iscu, enumerînd diferite forme de învățămînt folosite în evul mediu mai ales, consideră că este eronată părerea după care biserica — în ciuda rolului important jucat — ar fi deținut „monopolul” culturii și deci și al învățămîntului sătesc, întrucît în slujba acestuia acționau mai mulți factori. Ne-am fi așteptat însă, în capitolul referitor la începuturile învățămîntului sătesc, să găsim considerații mai ample despre concepția luministă a lui Dinicu Golescu. După acesta, școala sătească ar fi trebuit să devină un instrument esențial în ridicarea situației materiale și morale a țărănimii.

O însemnătate deosebită o au aprecierile și demonstrațiile autorului cu privire la semnificația momentului în care învățămîntul sătesc a fost transformat într-un serviciu public. De reținut este îndeosebi concluzia că etatizarea tirzie a învățămîntului public nu este numai o caracteristică românească, ci chiar a unor state occidentale cu puternice structuri capitaliste, ca Anglia. Demnă, de asemenea, de subliniat este evidențierea rolului unor personalități ale vieții noastre culturale din anii luptei pentru introducerea de reforme care prin scris mai ales au contribuit în măsură considerabilă la impunerea pe plan politic a deciziei de etatizare a învățămîntului public rural. Am fi dorit, în acest context, o tratare mai amplă a politicii școlare a domnitorilor regulamentari. Acestia, deși inițial au considerat școala un factor indispensabil de propagare a societății românești, treptat, pe măsura progresului ideilor liberale, au început să se teamă de efectele ei. Mihai Sturdza mai ales, domnitorul Moldovei, chiar în 1838 cînd se deschideau școlile sătești în Țara Românească, era îngră-

jorat că școala începea cu prezentarea unor „tablouri” în care cele două Principate erau considerate „state constituționale”¹. Aceste idei, considera M. Sturdza, în mintea unor oameni instruiți prin școală deveneau periculoase.

În expunerea sa, autorul nu se limitează doar la conturarea unei evoluții stricte și statice a învățămîntului public. Dimpotrivă, el analizează fenomenul abordat în dinamica și contextul social-economic și politic al Țării Românești. Este, de aceea, interesant de remarcat că în această lucrare se evidențiază poziția diferitelor pături și clase sociale față de școala rurală și de nevoile ei materiale. Din acest punct de vedere, G. D. Iscu ne revelă un aspect fundamental, dar în același timp surprinzător, anume rolul țărănimii clăcașe în sprijinirea materială a învățămîntului. În acest sens, sînt citate numeroase date și fapte care atestă că școala sătească în deceniul premergător revoluției pașoptiste ar fi rămas o simplă ficțiune dacă țărănimia nu s-ar fi dovedit atât de receptivă la susținerea nevoilor ei materiale. Pătura conducătoare a societății românești, boierimea mai ales, dar și arendașii, chemată să dea concursul material la edificarea școlii publice sătești, dovedea în general o atitudine ostilă. Totodată, rețin atenția din demonstrațiile autorului insistențele autorităților de a dobîndi sprijinul material al celor avuți în întemeierea școlii sătești.

Problematica abordată și tratată mai ales în capitolul dedicat organizării învățămîntului oferă autorului un vast cîmp de investigare. Condițiile materiale ale școlii, printre care localul, mobilierul, tablele lancasteriene, manualele și rechizitele sînt amplu analizate, subliniindu-se împlinirile, dificultățile și în general particularitățile specifice fiecărui județ. Tot astfel, paragraful consacrat slujitorilor școlii reflectă diferențiat condițiile în care se realiza recrutarea și pregătirea acestora, dificultățile inițiale mai ales în asigurarea pentru școala sătească a unui corp de instituitori cu o temeinică pregătire. Prezentînd obligațiile și drepturile candidaților de învățători, autorul demonstrează cît de precare erau acestea într-o epocă de pionierat a școlii publice sătești. Dacă obligațiile școlare, cărora li se adăugau și altele de natură obștească, erau în general

¹ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România. De la origini pînă la 1866*, vol. I₁₋₂, în *Istoria românilor din Dacia traiană*, vol. IX, 1-2, București, 1910, p. 201-202.

bine delimitate, drepturile candidaților de învățători, îndeosebi plata salariului, erau nesigure, deseori nereglementate unitar și lăsate la libera învoială cu sătenii.

Cartea prezintă cu discernământ o altă problemă fundamentală, anume organizarea și conținutul învățămîntului public la sate. În acest context autorul pune accentul asupra rețelei școlare, insistînd firește asupra școlii comunale, cum erau numite școlile obișnuite de la sate. Este de observat că vîrsta școlară, mai ales la început, era de o mare mobilitate, în rețeaua învățămîntului fiind cuprinși nu numai copiii între 7 și 15 ani, ci, uneori, chiar tinerii ajunși la vîrsta „recrutației”. Anul școlar, cum remarcă autorul, cuprindea îndeosebi lunile de iarnă, noiembrie-martie, deoarece anotimpurile dedicate muncilor agricole atît învățătorii cît și școlarii abandonau studiul. Învățămîntul sătesc, cum rezultă mai ales din programe, urmărea să transmită cunoștințe elementare legate mai ales de muncile agricole.

Învățămîntul public este înfățișat ca o vastă operă social-culturală, necunoscută pînă atunci în Țara Românească. Încă de la inaugurare, în lumea satelor s-a creat o atmosferă de entuziasm. În ciuda greutăților inerente începutului, fiii de țărani luau drumul școlilor spre a-și cultiva intelectul și a dobîndi cunoștințele de care aveau nevoie. Setoși de învățtură, școlarii — cum se demonstrează în lucrare — făceau progrese simțitoare prin însușirea unor cunoștințe elementare de scris și citit, de istorie, de morală și de aritmetică. Pe temeiul acestor rezultate, numeroși învățători se pronunțau pentru generalizarea învățămîntului rural prin introducerea obligativității lui.

Cartea lui G.D. Ișcu este de natură să schimbe sau să contureze mai bine unele aprecieri referitoare la societatea românească în epoca regulamentară. Din această lucrare se înțelege mai bine mobilurile care au stat la baza dezvoltării social-economice în deceniul anterior revoluției pașoptiste. Școala — cum rezultă din demonstrațiile autorului — a deschis mințile a numeroși țărani, i-a învățat să scrie și să citească, să-și formuleze mai precis doleanțele și să lupte pentru emanciparea lor socială. Numai datorită creșterii numărului de știutori de carte a fost posibilă editarea „Învățătorului satului”, începînd din 1843, condus de un om al școlii, Petrace Poenaru. Periodicul acesta sătesc difuza idei referitoare la organizarea gospodărească, sistematizarea satelor, igiena și alimentație rațională. S-ar fi impus prezentarea în acest context a unor aprecieri mai ample referitoare la contactul știutorilor de carte cu acest periodic.

Un alt merit al lucrării este demonstrarea implicațiilor școlii sătești nu numai pe

plan cultural, ci și pe plan social. În acest sens, se susține că școala sătească a pregătit terenul pentru „Înlăturarea vechilor rîndueli, prin răsplîndirea științei de carte și a ideilor de dreptate socială la proporții de masă, prin aportul la formarea opiniei moderne, cetățenești, prin amplificarea stărilor de spirit antiboieresti, antifuedale” (p. 174). Boierii și arendașii mai ales, preocupați îndeosebi de a storce prestații de la săteni, vedeau în școala publică un dușman efectiv al privilegiului social. Dacă epoca regulamentară este frămîntată de numeroase nemulțumiri țărănești, de o mișcare petiționară neîntîlnită pînă atunci, faptul acesta se explică și prin rolul școlii, care a făcut din mulți săteni nu numai știutori de carte, ci și oameni mai conștienți de necesitatea luptei pentru ameliorarea situației lor sociale.

În lumina considerațiilor și concluziilor autorului, învățămîntul public la sate în Țara Românească a evidențiat aptitudinile țărănimii pentru știința de carte și a infirmat teoria conservatoare conform căreia mulțimea era lipsită de calități intelectuale. Totodată, prin sistemul învățămîntului public se realizează un pas înainte în lupta pentru egalitatea tuturor cetățenilor, contestată de reprezentanții clasei boieresti. Prin intermediul școlii s-a acționat în sensul formării unei opinii moderne despre egalitatea oamenilor și despre dreptatea socială, idei răsplîndite nu numai în rîndul elevilor ci și în mijlocul locuitorilor.

Cartea lui G. D. Ișcu demonstrează existența unui contingent relativ numeros de intelectuali legați de școala sătească, a căror origine socială era legată de țărănimie. Candidații de învățători sau învățătorii dețineau funcții de educatori grație mai ales unor calități cultivate prin eforturi individuale decît dobîndite printr-o instrucție superioară sistematică. Tineri fiind, ei înșiși în plină formare și în contact periodic cu centrele județene unde-și completau instrucția, candidații de învățători și învățătorii devin în epoca regulamentară conștiința unei țărănimii avidă de instrucție și dreptate socială. În afară de obligațiile școlare, această intelectualitate rurală se remarcă printr-o activitate multiplă pusă în slujba ridicării materiale și morale a țărănimii. Instrucția periodică efectuată îndeosebi în centrele județene de profesori specializați contribuia nu numai la desăvîrșirea pregătirii acestor tineri învățători, ci și la contactul lor mai strîns cu orașul, cu lumea în mijlocul căreia se dezbăteau idei liberale și de reformă social-politică. Această intelectualitate, în ciuda faptului că era sumar pregătită și trăia într-o lume semipatriarhală, era la curent cu întreaga mișcare de idei premergătoare revoluției pașoptiste.

Școala publică sătească — cum rezultă din demonstrațiile autorului — a contribuit la pregătirea revoluției pașoptiste. Încă înainte de izbucnirea acesteia, clăcașii știutori de carte vin în contact cu ideile de renovare socială propagate în diferite moduri. Sprijinindu-se pe învățători și profesori îndeosebi în activitatea de cîștigare a adevizării țărănimii, guvernul provizoriu de la 1848 se orientase de fapt spre acei oameni care se manifestaseră ca elemente ale progresului și dispuneau de autoritate morală în rîndul locuitorilor săteni. Desfășurînd o activitate intensă pentru apărarea noului regim, învățătorii și profesorii erau vizați de reacțiunea internă și externă, care-i considera elemente de disoluție socială. Cartea lui G.D. Iseru se ocupă, în conjunctura evenimentelor revoluționare de la 1848, de rolul unor intelectuali și slujitori ai școlii românești de la sate, al căror profil de dascăli se completează cu acela de luptători pentru emanciparea socială și națională a poporului român. Rețin astfel atenția figurile unor dascăli animați de idei revoluționare ca : N. Simonid, Scarlat Turnavitu, Grigore Mihăescu, C. Stanciovi, Gh. Călinescu, Ioan Gherasim Gorjanul, David Almășanu etc. Mulți dintre învățătorii și profesorii amestecați în revoluție, tocmai pentru contribuția lor deosebită la izbucnirea și triumful acesteia, au trebuit să suporte rigorile represiunii. Dar reacțiunea s-a întors și împotriva școlii sătești tocmai pentru rolul jucat în pregătirea materială și spirituală a revoluției. Autoritățile nu vor îngădui reluarea învățămîntului sătesc decît în 1857, cînd întregul popor român era angajat în lupta pentru făurirea statului național.

Preocupat de stabilirea unor concluzii temeinice, autorul recurge destul de frecvent la date statistice pe care le întocmește el însuși. Sînt strîns astfel din izvoare disparate, din informații lacunare, din diverse liste etc. numeroase date, pe care le confruntă, le întregeste, le prelucrează, le inseriază și, în final, le clasifică în tabele sintetice și sinoptice. Toate aceste elemente statistice sînt apoi folosite în precizarea ponderii cantitative a unor fenomene specifice învățămîntului public. Ceea ce se face, în fond, autorul, este o dovadă de aplicare a metodei cantitative la studiul evoluției învățămîntului public sătesc.

Datele menționate oferă o imagine statistică asupra clădirilor școlare în raport cu numărul satelor, dinamica școlară prin care se evidențiază frecvența elevilor pe județe, învățătorii sau candidații școlilor publice din sate în raport cu apartenența lor socială și civilă, precum și situația învățămîntului primar din mai multe țări europene care permite cititorului o raportare a realităților românești

la cele străine. În lumina datelor statistice, rezultă că învățămîntul public din Țara Românească, desfășurat la început sub semnul improvizăției, a făcut treptat progrese remarcabile, ajungîndu-se la aproximativ 2300 de școli comunale în funcțiune. De la o lipsă aproape totală de știutori de carte, s-a ajuns la cîteva mii de învățători sau candidați de învățători și la aproape de 50 de mii de școlari anual. Pe plan local, procentul de școlarizare s-a apropiat de 70%. În lumina acestor date, demnă de reținut este concluzia autorului că în cei zece ani de funcționare școala sătească din Țara Românească s-a încadrat în fenomenul similar european, deținînd înțietatea în sud-estul Europei.

Monografia realizată de G. D. Iseru tratează o serie de aspecte colaterale școlii, deosebit de semnificative pentru aprofundarea cunoașterii relațiilor sociale din lumea satelor în epoca regulamentară. Școala publică, acest factor de lumină specific epocii moderne, depindea în măsură de determinanță de structurile unei societăți anacronice, care cu greu permiteau noului să se afirme. Această intelectualitate rurală, învățătorii, avea un statut social mai apropiat de al țărănimii dependente decît de al unor oameni liberi. Ea apare, de aceea, în ipostaza unui grup social care lupta neconținut pentru eliberarea de servituți sociale. Acțiunea aceasta nu rămîne, desigur, fără ecou pe planul general al mișcării de emancipare socială.

Drept concluzie la această lucrare, subliniem, mai întîi, că ampla informație documentară, în proporție copleșitoare inedită, ni se pare a fi una din trăsăturile distinctive ale monografiei publicată de G. D. Iseru. Interpretarea nuanțată și bine argumentată a numeroaselor aspecte și implicații social-politice și culturale ale temei abordate constituie o altă calitate a lucrării. Prin concepție și metodă, G.D. Iseru deschide efortul de tratare monografică a învățămîntului la sate la nivelul exigențelor științifice actuale. Exemplul acesta se impune a fi continuat în scopul realizării unei istorii a învățămîntului rural pînă în epoca contemporană. În aceeași manieră ar trebui cercetată istoria învățămîntului orășenesc, inclusiv a celui superior. Numai prin redactarea și publicarea unor monografii privind laturile, ciclurile și stadiile învățămîntului public se va putea realiza o sinteză asupra unuia dintre cele mai importante fenomene din istoria noastră modernă și contemporană. Prin sursele bibliografice, dar și prin metodă și concepție, cartea lui G. D. Iseru va putea servi ca ghid mai ales pentru studiul istoriei învățămîntului pe cicluri și pe plan local. Stilul viu și antrenant al lucrării, analizele nuanțate, demonstrațiile și concluziile pertinente fac din această

lucrare — în ciuda minusurilor semnalate — una dintre cercetările cele mai izbutite. Ea reușește să amplifice imaginea asupra societății românești din epoca regulamentară și să probeze însemnătatea deosebită a școlii

publice în lupta poporului nostru pentru emancipare de servituți feudale, eliberare și unitate națională.

Apostol Stan

VESELIN TRAIKOV, *Gheorghe Stoikov Rakovski. Biografia*, Scifa, Edit. Academiei Bulgare de Științe, 1974, 408 p.

Se poate spune pe drept cuvânt că, exceptând doar pe Botev, Gheorghe Stoikov Rakovski a fost personalitatea bulgară asupra căreia s-a scris cel mai mult, atît de către bulgari, cit și de străini. A fost fără îndoială cel mai cunoscut dintre marii revoluționari bulgari, atît în țara sa, cit și în toate țările sud-estului european ca și în altele, bucurîndu-se în timpul vieții de cea mai mare popularitate. Aceasta se explică ușor dacă avem în vedere faptul că Rakovski a fost adevăratul urmaș al operii lui Paisie de la Hilandar, Sofronie de Vrața și Neofit Rozveli, că a înțeles cel mai bine vremea în care a trăit, că prin pregătirea, ideile și calitățile sale a ajuns la un moment dat să se situeze în fruntea tuturor forțelor progresiste ale poporului bulgar. Transformînd mișcarea revoluționară bulgară de eliberare națională din ceva spontan într-o adevărată organizație, punînd bazele ideologiei ei revoluționare, Rakovski a determinat în parte, prin acțiunile sale activitatea viitoare a celorlalți mari revoluționari bulgari: Liuben Karavelov, Vasil Levski și Hristo Botev. Publicist, literat, istoric, etnograf, folclorist dar mai cu seamă om politic, acest revoluționar democrat a folosit toate posibilitățile și mijloacele sale atît în lupta pentru libertatea bisericească (ceea ce de fapt însemna pentru bulgari autodeterminarea lor națională față de Patriarhia grecească din Constantinopol, ci și de Poarta), cit și pentru libertatea națională și socială.

Este de la sine înțeles că asupra vieții și diferitelor domenii în care a activat Rakovski s-au scris îndată după moartea sa o serie întreagă de memorii și amintiri, multe din ele redînd fapte reale după cum în altele, și mai numeroase, găsim născociri, exagerări sau elemente de-a dreptul fantastice. Au urmat apoi studii mai mici sau mai întinse privind viața și activitatea lui Rakovski, sau, de cele mai multe ori unul sau citeva aspecte ale ei. Desigur toți acești bulgari scriînd într-un răstimp de peste o sută de ani (adică din 1872 încoace) l-au caracterizat în diferite feluri. În citeva amintiri sau studii el apare doar ca luptător pentru libertatea religioasă, în altele pentru cea națională, în altele revoluționar, așa încît cititorul mai puțin avizat

se orientează greu în aceste lucrări mai vechi sau mai noi. A lipsit pînă acum o monografie de mari proporții care să prezinte în mod integral viața, ideologia și multilaterală activitate a marelui revoluționar. Cauzele nu sînt greu de întrevăzut. Uriașa arhivă a lui Rakovski, care a avut odiseea sa și din care o parte s-a pierdut, a ajuns în sfîrșit să fie publicată de către Academia Bulgară de Științe abia în anii puterii populare (Vol. I—IV, Sofia 1952—1969, cuprinzînd vreo 4000 de pagini). Pe de altă parte și înainte, dar mai ales după 1944, s-a scris destul de mult asupra ideologiei și activității lui G. S. Rakovski. Numai în aceste condiții se putea elabora o monografie ca cea de față. Ea era de fapt așteptată tocmai din partea aceluia care a scris-o, cunoscutul cercetător și balcanolog, Veselin Traikov. Bun cunoscător al limbilor balcanice, al limbii române ca și al limbilor de mare circulație, cu o bună pregătire de istoric, trecut apoi prin severa școală bibliografică a lui Todor Borov ca și prin cea arhivistică a lui Nikola Traikov, Veselin Traikov se ocupă de fapt de viața și opera lui Rakovski de vreo 25 de ani, de cînd a început să colaboreze cu tatăl său la publicarea arhivei lui Rakovski — ultimele două volume fiind apărute sub îngrijirea sa. Cu această pregătire, cercetînd personal și cunoscînd bine afară de arhivele din Bulgaria și pe cele din Iugoslavia, Grecia, România, U.R.S.S., Franța ș.a., el a publicat în 1971 valoroasa sa lucrare *G. S. Rakovski și popoarele balcanice* ca și o scurtă biografie a acestuia. Pe această bază și cu o asemenea pregătire istoricul bulgar a tipărit acum una din cele mai importante lucrări ale sale — viața lui G. S. Rakovski.

De la început trebuie să subliniem că autorul a înțeles să prezinte întreaga și variata activitate a marelui revoluționar în domeniul publicisticii, literaturii, istoriei, etnografiei și folclorului, acțiunile sale ca om politic, luptător pentru libertatea poporului bulgar și pentru dezvoltarea culturii sale pe baza tradițiilor naționale. Desigur pentru toată această activitate prezentată în cadrul istoric al epocii, cercetătorul a ținut seama de toate publicațiile de izvoare și studii, care au lă-

murit unele episoade mai puțin clare ale vieții lui Rakovski. Traikov are perfectă dreptate atunci când afirmă că a scris o biografie completă în însemnă a înregistra toate acele numeroase evenimente și împrejurări secundare, ci a prezenta doar pe cele care au marcat ceva în viața lui Rakovski sau sînt importante pentru cunoșterea ideologiei și faptei sale revoluționare. Bineînțeles, precizează autorul, acolo unde s-au făcut afirmații eronate sau interpretări greșite se va interveni. În sfârșit activitatea lui Rakovski este prezentată urmînd desfășurarea cronologică a evenimentelor, deoarece numai în acest fel se poate urmări evoluția concepțiilor sale.

După o scurtă introducere urmează primul capitol (p. 11—43), care este de fapt o introducere bibliografică la biografia lui G. S. Rakovski. În mod sistematic Veselin Traikov trece în revistă cele câteva sute de articole, studii și publicații documentare, începînd cu amintirile unora dintre colaboratorii marelui revoluționar ce încep să fie publicate după moartea acestuia și pînă la ultimile studii. Cele mai multe dintre ele sînt însoțite, atunci când este cazul, de aprecierile critice ale autorului. Sînt trecute aici și studiile savanților sau cercetătorilor străini asupra lui Rakovski—ruși, sîrbi, români, cehi ș.a. La grupa autorilor dintre savanții români colaboratori ai lui Rakovski și care au vorbit și au scris despre Rakovski trebuia menționat Bogdan Petriceicu Hașdeu, care a evocat figura lui G. S. Rakovski, în anul 1900 într-o frumoasă conferință ținută la Ateneul Român și apoi publicată în revista „Literatura și arta română”. Aceasta cu atît mai mult cu cît în alt capitol Traikov expune legăturile dintre Rakovski și Hașdeu, și se referă la textul respectiv.

Trecînd la grupa studiilor despre Rakovski merită iarăși să ne oprim la cîteva lucrări sau aprecieri făcute de unii istorici și istorici literari bulgari, socotiți ca autorități în materie, dar ale căror afirmații nu mai pot fi admise în totalitate în lumina materialelor documentare de astăzi.

Astfel în 1922 a apărut prima mare monografie asupra lui Rakovski scrisă de istoricul literar, folcloristul, profesorul, azi academicianul M. Arnaudov. Ea a fost însoțită de un al doilea volum în care s-a publicat, cu comentarii și pentru prima oară, o parte a operei inedite a lui Rakovski (750 p.). În continuare același învățat bulgar a scris și alte studii mai mici asupra lui Rakovski. Putem spune că pînă în vremea noastră monografia sa a fost considerată drept cea mai temeinică lucrare și ea a fost folosită larg de cercetători. Fără îndoială, așa cum subliniază Veselin Traikov, meritele prof. Arnaudov în studierea operei lui Rakovski sînt incontestabile. Trebuie adăugat însă că și erorile

făcute, atît cele factice cît și cele de interpretare, abundă. Nu fără rost în excelentul său studiu „Ideologia lui Rakovski”, publicat de D. Kosev în 1964, istoricul bulgar, subliniind meritele lui M. Arnaudov, adăoga această apreciere caracteristică: „nimeni n-a făcut totuși mai mult pentru denaturarea concepțiilor revoluționare ale lui G. S. Rakovski”. Ceea ce este mai grav este că această ediție din 1922 s-a retipărit în 1969 doar cu mici modificări — din păcate, mai ales de stil, asupra cărora nu este cazul să insistăm.

Interesantă este apoi analiza aprecierilor făcute asupra ideologiei lui Rakovski de alți mari învățați bulgari care aparțin istoriografiei burgheze cum ar fi Ivan D. Șișmanov, Boian Penev, D. T. Strașimirov ș.a. Meritul lui Veselin Traikov este acela de a fi sesizat toate aprecierile greșite din opera acestor mari autorități bulgare din istoria și istoria literaturii bulgare burgheze, lucrări care în parte se folosesc și astăzi pentru datele lor factice.

În această privință toate pozițiile sînt cerțate în adncime și autorul face nu numai dovada perfecte cunoașteri a problemelor, ci și a unor remarcabile calități de analiză a diferitelor idei, afirmații și aprecieri ale istoricilor burghezi, reușind să înlăture ceea ce este greșit și să rețină ceea ce trebuie considerat valabil și astăzi.

Subliniind erorile altor autori burghezi de mai mică importanță, Traikov trece apoi în revistă lucrările cercetătorilor cu orientare materialistă sau marxist-leninistă. Deși aici ne-am fi putut aștepta la o unitate de vederi, situația se prezintă totuși diferențiat. Astfel învățatul sovietic S. D. Sidelnikov, care a scris o biografie a lui Rakovski (1959) ca și o lucrare specială despre ideologia acestuia, afirmă că ea nu este aceea a unui revoluționar democrat, ci poartă doar într-însa germinii ideilor democrat revoluționare, care vor apărea în toată plenitudinea lor la Levski și Botev. Se analizează și părerile altor istorici sovietici și bulgari cum ar fi V. D. Konobeev, N. Kondarev, D. Kosev ș.a. Ar fi fost bine dacă autorul ar fi mers pînă la capăt cu analiza aprecierilor lui Konobeev asupra ideologiei lui Rakovski. Este adevărat că Traikov arată clar care sînt, după Konobeev, lipsurile ideologiei lui Rakovski, enumerîndu-le, fără însă a trage concluzia pe care n-a tras-o de fapt nici învățatul sovietic și anume: în ciuda acestor lipsuri poate fi considerat Rakovski ca un revoluționar democrat (așa cum de fapt Traikov lasă doar să se înțeleagă) sau nu, deoarece aceasta este una din marile teze ale cărții. În această privință Traikov și-a rezervat concluziile sale pentru ultimul capitol al lucrării. În continuare el se oprește la acei autori bulgari și străini care au scris despre unul sau cîteva aspecte sau episoade

ale activității lui Rakovski, fără a-i aminti însă pe toți, deoarece aceasta ar fi dus la o prea mare extindere a acestui capitol introductiv. Astfel în ceea ce privește încercarea lui Rakovski de a înființa o „citaliște” (bibliotecă cu sală de lectură și cu activități culturale) la București se menționează articolul lui Al. Teodorov Balan, lipsind însă cel al acad. Petru Constantinescu-Iași publicat în „Studii și articole de istorie” în 1963, dar pe care Traikov îl citează totuși în cursul cărții la p. 174. Lectura acestui prim capitol dă cititorului o vedere de ansamblu a tot ceea ce s-a scris despre Rakovski cu comentarii critice extrem de valoroase — am zice o reconsiderare de pe pozițiile materialismului istoric a întregii literaturi științifice legată de viața și opera marelui revoluționar.

Cel de al doilea capitol al lucrării prezintă epoca ce cuprinde anii de copilărie și școală ai viitorului revoluționar, născut în anul 1821 în micul orașel bulgar Kotel. Deși prezentarea e succintă, toate evenimentele prin care trece Imperiul otoman în general și Bulgaria în special sînt bine marcate și analizate. Rakovski învață la Kotel, la Karlovo (cu Raino Popovici care studiasă și la București, fiind un timp psalt la biserica Sărindar) și apoi la Constantinopol în marea școală de la Curu-Cesme. De reținut că orașul Kotel este locul natal al unei serii de mari personalități ale Renașterii bulgare. Numim printre aceștia pe Sofronie de Vrața, pe unchiul lui Rakovski cunoscutul căpitan Gheorghe Marmarev, care în războiul ruso-turc din 1828—1829 a condus acel batalion de voluntari format în mare parte din bulgari dar în care au intrat și numeroși români, pe Petru Beron, pe Anastas Kipilovski și pe alții. De reținut că toți aceștia au petrecut un timp, mai lung sau mai scurt, ca emigranți în Țara Românească. Însuși bunicul lui Rakovski făcuse comerț cu Brașovul, după cum unul dintre unchii săi a luat parte la Eterie, tot în Țara Românească.

La Constantinopol Rakovski a intrat în legătură nu numai cu Neofit Bozveli, ierarhul bulgar originar tot din Kotel, care începuse curajoasa sa luptă împotriva Patriarhiei grecești din Fanar dorind să obțină autodeterminarea religioasă a poporului bulgar deproatat de clerul fanariot, ci și cu o serie de alți compatrioți care munceau sau învățau în capitala Imperiului otoman. De asemenea a fost bine primit în casa influentului Stefanaki Vogoridis — pe numele său adevărat Stoiko Borisov, bulgar grecizat, originar din Kotel, care-și făcuse studiile la București și care devenise unul din primii sfințici ai sultanului Abdul Medjid. Acesta a fost dealtfel, la început, protectorul lui Rakovski, elev sfregincios și care ar fi putut să fie trimis mai tîrziu la Paris pentru a-și

continua învățătura, tocmai de acest influent om politic, așa cum s-a întîmplat cu unul din colegii săi. Dar Rakovski se amestecă în treburile politice și intră în legătură cu bulgarii care studiau la Atena. Ne aflăm în anul 1841 cînd Rakovski se apropia de 20 de ani, cînd izbucnește răscoala din Creta și cînd află de unele frămîntări printre grecii și bulgarii din Brăila.

În însemnările sale biografice Rakovski vorbește de plecarea sa neașteptată la Brăila. Biografii săi de pînă acum au atribuit această plecare unor cauze diferite. Pentru unii ea a fost o fugă din cauza unor datorii pe care nu le-ar mai fi putut plăti, deoarece numai așa s-ar explica faptul că s-a imbarcat în grabă fără a-și lua cu el nici un fel de acte; după alții, plecarea s-ar fi datorat unor conflicte cu clișiva turci. În sfîrșit s-a afirmat și faptul că protectorul său Vogoride ar fi simțit înclinările revoluționare ale lui Rakovski, fapt ce ar fi produs o răcire în raporturile lor. Fără a respinge total aceste explicații, Traikov consideră că plecarea lui Rakovski la Brăila în așa mare grabă, s-a datorat dorinței sale de a sosi aici înaintea izbucnirii acțiunii de care se vorbea. Cu toate acestea Rakovski nu a putut ajunge în portul dunărean decît trei săptămîni după izbucnirea mișcării din 1841.

Alte probleme se leagă de participarea lui Rakovski la cea de a doua mișcare de la Brăila, din 1842, la care, din cauza trădării lui Aprilov, bulgarii din sudul Rusiei și de la Galați nu au luat parte, acționînd la ea doar clișiva greci și bulgari din oraș. Și în legătură cu această a doua mișcare de la Brăila au existat puncte neclarificate din lipsă de izvoare. În primul rînd s-a pus problema dacă în timpul în care se afla la Constantinopol Rakovski a făcut una sau două călătorii la Atena și dacă acolo a intrat în legătură cu societatea tesalo-epirotă. Deși în declarația dată la București, după arestarea sa, Rakovski a afirmat că ar fi făcut o călătorie la Atena, fapt acceptat de mulți biografi ai săi, Traikov consideră că această călătorie nu a avut loc, dar Rakovski ar fi afirmat-o, după arestarea sa, numai pentru a întări și sublinia caracterul politic al acțiunii sale de la Brăila din 1841. Nu avem niciun fel de altă confirmare a acestei călătorii și nici Rakovski nu o menționează în însemnările sale autobiografice. Părerea noastră este că problema rămîne în suspensie, teza lui Traikov fiind totuși pînă acum cea mai apropiată de realitate.

O altă problemă importantă a constituit-o cetățenia greacă a lui Rakovski, cetățenie care de fapt a constituit baza juridică a salvării sale de la moarte. Traikov revine în lucrarea sa cu rezolvarea problemei pe baza documentelor descoperite de el în arhivele

de la Atena. Este clar că viceconsulul grec Belizarios de la Brăila i-a eliberat lui Rakovski un pașaport grecesc nerespectînd și încălcînd grosolan instrucțiunile consulare. Eliberat în august 1841, pașaportul și-a pierdut valabilitatea sa în trei luni de zile. Aceasta înseamnă că în momentul cînd a pregătit mișcarea din 1842 și a fost arestat la Brăila, sau mai exact predat autorităților românești de către Karneev, viceconsulul rus de la Galați, la care Rakovski apelase pentru a se putea salva, el nu mai era de fapt cetățean grec, așa cum erau majoritatea celor arestați și apoi judecați. Desigur pentru a-l scăpa de la moarte consulul grec de la Brăila i-a eliberat un nou pașaport, bazîndu-se pe atitudinea binevoitoare a autorităților românești față de participanții la mișcare, și în special pe atitudinea foarte înțelegătoare a domnitorului Alexandru Ghica. Dacă acesta din urmă n-ar fi recunoscut supușenia greacă a lui Rakovski, cum avea tot dreptul s-o facă, ultimul ar fi putut fi cerut oricînd de Poartă. Traikov subliniază această atitudine binevoitoare, iar noi adăugăm că și alți bulgari din Brăila, ceruți de instanțele bucureștene să fie trimiși în capitală pentru a fi judecați, au beneficiat de același tratament. Ei au plecat din Brăila, așa cum arată documentele, ca „raiale” (adică supuși turci), au stat arestați la București, au fost judecați, dar s-au întors la Brăila cu pașapoarte grecești, ceea ce a surprins foarte mult autoițiițele brăilene.

Interesante sînt apoi celelalte evenimente din viața lui Rakovski, plecarea sa la Marsilia, încercarea nereușită de a-și continua studiile la Paris, reînțocirea la Kotel, arestarea sa și a tatălui său din cauza intrigilor ciorbagiilor din Kotel etc.

Eliberat cu mare greutate, Rakovski se întoarce la Constantinopol unde se ocupă de avocatură și negoț — în sensul luării în arendă a unor impozite datorate de cetățeni statului.

Anul 1853 și războiul Crimei înseamnă o cotitură în viața lui Rakovski. Sînt cunoscute faptele și anume credința lui că trupele rușești aveau să treacă Dunărea în Bulgaria, precum și înființarea unor societăți secrete în vederea unei răscoale. Pînă de curînd rolul acestor societăți secrete a fost destul de puțin cunoscut. O lumină mai puternică a aruncat asupra lor studiul istoricului sovietic V.D. Konobeev, publicat în 1972. Deși este clar că aceste societăți au jucat un rol deosebit, totuși ni se pare că se exagerează puțin atunci cînd importanța lor se apropie prea mult de organizațiile lui Levski de mai tîrziu. Și aprecierea lui Ivan Bațov, despre cei 3600 de oameni înarmați care s-ar fi putut ridica la primul semnal ni se pare exagerată. Aceasta

nu înseamnă însă că societățile secrete nu și-au avut rolul lor.

Valoroase sînt și celelalte date prezentate de Traikov referitoare la haiducia lui Rakovski și la trecerea sa în Țara Românească în anul 1855. Este poate una din perioadele din care avem cele mai puține date despre viața lui Rakovski. Ceea ce se poate spune cu siguranță este că, din cauza prezenței trupelor turcești și austriece la București, el a stat ascuns la moșia de la Sinești a vărului său Nikola Balkanski unde, după cum însuși afirmă, a început să redacteze unele opere literare. Temîndu-se să nu fie arestat, Rakovski a plecat la Novi Sad, în imperiul austriac.

Capitolul IV al lucrării se referă la timpul petrecut de Rakovski la Novi Sad și în Rusia. La Novi Sad, acest mare centru cultural al sîrbilor din Imperiul habsburgic, Rakovski reface cele două redacții ale principalei sale lucrări, poemul *Gorski Pătник* (scris la Kotel și București) ajungînd la o a treia redacție pe care o și tipărește în 1857. Traikov privește cu ochi critici această lucrare și afirmă clar că Rakovski nu a fost un adevărat talent poetic. Versurile lui sună și astăzi greoi și neconvîngător, fiind lipsite de necesarele calități artistice. Și totuși la vremea la care au apărut ele au exercitat o extraordinară influență politică prin ideile și îndemmurile pe care le cuprîndeau, deoarece aproape fiecare vers era o chemare la transformări și lupte revoluționare; Poemul a făcut educația politică unei generații întregi. E deajuns să amintim în această privință aprecierile pozitive ale lui Vazov. Una din ideile de bază este demascarea atitudinii marilor puteri apusene care susțineau putredul Imperiu otoman. Versurile sînt însoțite de note cu conținut istoric și Traikov afirmă, pe bună dreptate, că astăzi aceste note reprezintă un izvor de seamă, referitor la jafurile cîrjațiilor, la acțiunile lui Pazvantoglu, la războiul ruso-turc din 1828-1829, la încercarea de răscoală a căpitanului Mamarcev ș.a.

Activitatea lui Rakovski la Novi Sad, Traikov o descrie pe larg bazîndu-se atît pe cercetările sale personale, cît și pe cele ale unor istorici sîrbi. Fapt cert este că Rakovski și-a început la Novi Sad activitatea sa de publicist, tipăriînd din aprilie 1857 ziarul „Bălgarska dnevnica”. În comparație cu singurul ziar bulgar care apărea în acea vreme la Constantinopol sub numele de „Țarigradski vestnik” și care susținea interesele Porții și ale patriarhiei grecești, ziarul lui Rakovski a reprezentat cu totul altceva. Scris pe un ton foarte viu, el apăra interesele poporului bulgar și se situa pentru acel timp pe pozițiile cele mai înaintate. Pentru redactorul noului ziar problema bisericească nu era numai una de natură religioasă, ci de ordin politic-național. Poziția lui coincide cu cea a tinerilor socia-

liști bulgari de mai târziu și a istoricilor marxiști de astăzi, care înțeleg prin această problemă autodeterminarea națională a poporului bulgar. În ziarul său Rakovski atacă direct și violent pe fanarioți și indirect guvernul otoman. Desigur că aceasta n-a fost pe placul Porții, după cum nici autoritățile habsburgice nu vedeau cu ochi buni apariția unui asemenea organ de presă pe teritoriul lor.

Se cunosc documentele prin care Poarta a intervenit la Viena, prin ambasadorul său, pentru oprirea propagandei revoluționare într-un oraș atât de apropiat de teritoriile bulgare. Alte documente și în special o notă a guvernului otoman vin să confirme că turcii cereau nu numai desființarea ziarului, ci și arestarea lui Rakovski. Acest lucru s-a făcut, el urmînd să fie trimis la Zemun pentru a fi predat autorităților turcești. Cu mare greutate Rakovski a convins autoritățile austriece să-l lase să treacă în Țara Românească. Situația de aici părea favorabilă lui Rakovski. Propaganda unionistă era puternică și el însuși vorbea de necesitatea unirii celor două Principate în ziarul său care apăruse la Novi Sad. În sfîrșit, cainacumul Moldovei era Nicolae Vogoridi, bulgar originar din Kotel și fost coleg de școală cu Rakovski la Constantinopol. După un scurt popas la Galați, tînrul revoluționar se prezintă cainacumului la Iași cerîndu-i permisiunea să părească un ziar și să organizeze un liceu bulgar la Bolgrad. Aparent Vogoridi l-a primit foarte bine aprobîndu-i ambele cereri. Rakovski s-a grăbit să se întoarcă la Galați și să înceapă adunarea fondurilor, socotînd apoi că proiectatul ziar ar fi putut să apară mai bine, nu chiar în apropierea graniței cu Imperiul otoman, ci în apusul Europei și anume în Belgia, fiind redactat în limba franceză.

În realitate Vogoridi, bulgar grecizat, nu se interesa deloc de aspirațiile emigrației bulgare din Principatele române, unica și arzătoarea sa dorință fiind aceea de a împiedica unirea Principatelor și de a ajunge, prin bunăvoința sultanului, domn al Moldovei. În consecință el a înștiințat Poarta și de prezența lui Rakovski și de planurile acestuia. Cum era și firesc răspunsul marelui vizir a venit imediat: Rakovski trebuie arestat și expulzat în taină în Turcia. El a fost însă înștiințat la timp de acest lucru și a trecut în grabă în Rusia, instalîndu-se la Odesa în martie 1858. Marele port rusesc și alte orașe din sudul Rusiei aveau puternice colonii bulgare. Rakovski a fost bine primit de compatrioții săi dîndu-i-se o slujbă la Seminarul bulgar din Cherson. Aici Rakovski a încercat să continue editarea ziarului său de la Novi Sad în care să lupte pentru rezolvarea problemei bisericești. Traikov arată și alte intenții publicistice ale lui Rakovski. Pentru toate însă trebuia să obțină aprobarea cenzurii țariste, lucru care

nu a fost posibil datorită faptului că sinodul rusesc se afla sub influența Patriarhiei grecești de la Constantinopol, iar aceasta susținea că lupta lui Rakovski ducea de fapt la scindarea bisericii ortodoxe.

Tot la Odesa în vara anului 1858 Rakovski a alcătuit primul său „plan de eliberare a Bulgariei”, pe care Traikov îl analizează în amănunt arătînd părțile sale pozitive și negative. De asemenea patriotul bulgar are acum timp pentru activitatea sa științifică. Aici alcătuieste el lucrarea sa intitulată „Pokazaleț” lucrare etnografică a cărei valoare s-a păstrat pînă azi. Rakovski adună material istoric și etnografic (peste 4000 de cîntece populare bulgare) dar și materiale istorice, conținînd preocupările sale mai vechi. Cităm printre ele o copie a „Istoriei” lui Paisie de la Hilandar și alte manuscrise, cîteva documente românești ș.a. O altă lucrare a lui Rakovski alcătuită la Odesa se referă la problema orientală, la situația de atunci din Turcia și la necesitatea reformelor. În sfîrșit la Odesa scrie lucrarea sa cu caracter filologico-istoric intitulată „Cheia limbii bulgare” (o parte din ea a intrat în publicația sa „Bălgarska Starina” (Anti-chități bulgare) publicată la București în 1865, cealaltă parte apărînd după moartea sa. Dacă lucrarea cu caracter etnografic are o mare valoare, „Cheia limbii bulgare” are cu totul alt caracter. Animat de sentimente patriotice și lipsit de pregătirea necesară, Rakovski construiește o serie de teorii lipsite de orice fel de valoare științifică. Astfel poporul bulgar ar fi fost unul din cele mai vechi popoare ale Europei (urmași ai pelasgilor), limba bulgară ar fi fost continuarea sanscritei etc. etc. Asemenea lucrări sînt caracteristice epocii și se întîlnesc și în literatura cehă, poloneză, sîrbă etc. După cum se vede nici bulgarii n-au făcut excepție. Traikov privește cu ochi critici valoarea construcțiilor fantastice ale lui Rakovski, subliniînd însă că acest gen de lucrări, deși lipsite de valoarea științifică au jucat atunci un mare rol politic în deșteptarea popoarelor și în mobilizarea lor la luptă pentru recîștigarea libertății. Rakovski nu a putut lupta cu condeii pentru rezolvarea problemei religioase bulgare și nu a putut tipări nimic din cauza cenzurii țariste. Aceasta a fost și cauza pentru care la sfîrșitul anului 1859 el a părăsit Rusia și s-a stabilit la Belgrad.

Capitolul al V-lea al lucrării expune activitatea lui Rakovski în Serbia și marea importanță pe care a jucat-o ziarul său, editat aici și intitulat „Dunavski Lebed”. Această primă mare realizare în domeniul ziaristicii renașcentiste bulgare a putut apare cu ajutorul bănesc al emigranților bulgari și mai cu seamă a celor din România, țară pe care Rakovski o vizita periodic în acest scop. Astfel în

1861, în trecere prin București, el a înființat aici prima citaliște bulgară din oraș și despre care a dat știri importante acad. Petru Constantinescu Iași.

Ziarul lui Rakovski a avut un mare succes deoarece pe de o parte reproducea cele mai importante știri externe folosind principalele ziare europene (peste 74 la număr), iar pe de alta pentru că se bucura de o deasă rețea de corespondenți printre bulgarii din Imperiul otoman sau din emigrație. Pentru a putea fi citit și în apus unele articole au fost scrise în limba franceză. Deoarece atacul său puternic era îndreptat împotriva Patriarhiei grecești și Imperiului otoman, aluzii făcând și la marile puteri europene care-l susțineau (ultimele neapărând în textele publicate în limba franceză). Poarta n-a înțrziat să ceară guvernului srbesc expulzarea lui Rakovski. Acesta însă nu a cedat și Rakovski și-a putut continua activitatea. Tot acum el luptă împotriva emigrării bulgare din regiunea Vidinului și din alte părți în Rusia (potrivit unei înțelegeri dintre țar și sultan, în locul celor plecați urmau să fie aduși în Imperiul otoman țătari și cerchezi). În această privință el a fost ajutat de guvernul srbesc, deoarece acesta nu voia să aibă populație musulmană la granița sa răsăriteană. Traikov insistă mult și analizează toate problemele dezbătute de Rakovski în acest important ziar al său.

Ajutorul pe care Rakovski l-a primit din partea Serbiei se explică prin faptul că după 1860 relațiile srboturce au început să fie din ce în ce mai încordate. El a profitat de acest fapt și prevăzând un apropiat război împotriva Porții a încercat și a reușit în parte să pregătească spiritele pentru o răcoală simultană în Bulgaria. Nu insistăm asupra „Planului de eliberare al Bulgariei” elaborat de Rakovski, deoarece el este cunoscut. Subliniem atitudinea critică a lui Traikov față de acest plan, părerea noastră fiind că pe această pedală trebuia să se apese ceva mai mult.

În continuare autorul se ocupă de încordarea relațiilor srboturce și de alcătuirea legiunii bulgare din Serbia (adică a unui regiment bulgar) pentru care bulgarii din Brăila i-au trimis 300 de galbeni. Se arată apoi evoluția evenimentelor, ciocnirea singeroasă de la Belgrad din 1862, conferința marilor puteri care a rezolvat conflictul serboturc, desființarea legiunii bulgare, rolul bulgarilor și al lui Rakovski la tranzitul de arme rusești prin România, pentru Serbia, tranzit reușit grație marelui sprijin dat de Alexandru Ioan Cuza și misiunea lui Rakovski la Atena din Însărcinarea lui Mihail Obrenovici. Capitolul se încheie cu deziluzia lui Rakovski în ceea ce privește aplicarea planului său de eliberare a Bulgariei. În toate problemele din aceste două capitole (V—VI) Veselin Traikov in-

tervine cu numeroase elemente noi, înlătură anumite afirmații greșite, perpetuate pînă acum în multe lucrări, restabilind adevărul istoric.

Desigur cel mai important capitol pentru noi este capitolul VII (p. 285—358), care privește ultimii cinci ani din viața lui Rakovski, adică anii petrecuți în România (1863—1867). Capitolul e foarte bine scris, cu multe detalii și precizări, îndreptându-se și aci alte afirmații greșite. Totuși la începutul acestuia găsim o formulare necorespunzătoare, (care se întilnește și într-o lucrare bulgară a altor cercetători bulgari scrisă în colaborare cu cei români) care sună astfel: „De veacuri locuiau la nord de Dunăre sute de mii de bulgari, care au trecut granița pentru a se salva de persecuții, de a găsi condiții de viață liniștită în pămîntul frământat al României”. (p. 285). Origina acestei cifre se află la Mihail Kogălniceanu și trebuie cunoscut scopul pentru care, marele prieten al bulgarilor, a făcut această puternică exagerare. În iulie 1876, cînd suferințele bulgarilor în urma răcoalei din același an ajunseseră la maximum și cînd întreaga presă progresistă europeană se ridicase în apărarea victimelor, Mihail Kogălniceanu, pe atunci ministru de Externe al României, a adresat o notă agenților diplomați români din străinătate, cu scopul ca aceștia să intervină la marile puteri. În această notă Kogălniceanu vorbește de „armata română care freamătă sub jugul disciplinei doritoare să ia parte la luptă...” și de cele „cîteva sute de mii de bulgari din România”, care au drepturi politice. Deși nu este cazul să rezolvăm problema aici, subliniem că nu după astfel de izvoare trebuie calculat numărul emigranților sau a populației bulgare de la noi. Dispunem în acest sens de numeroase catagrafii și recensăminte oficiale, singurele documente obiective din care putem afla cifrele cele mai apropiate de realitate și care, în niciun caz nu pot fi de ordinul „sutelor de mii”, așa cum a exagerat Kogălniceanu, pentru a-i ajuta pe bulgari.

Dar în afară de această formulare, capitolul excelează prin precizia și claritatea sa. Traikov redă foarte bine situația din sud-estul Europei, arată strînsele relații și ajutorul primit de Rakovski din partea unor personalități românești ca domnitorul Alexandru Ioan Cuza, Mihail Kogălniceanu, Ion Brătianu, C.A. Rosetti, Cezar Boliac, Bogdan Petriceicu Hașdeu ș.a. O analiză foarte amănunțită este făcută conținutului primului ziar românobulgar „Bădușt nost” — Viitorul”, la care a scris și Hașdeu. Se arată identitatea de vederi dintre Kogălniceanu și Rakovski și marea satisfacție a ultimului la votarea Legii secularizării averilor mînăstirești și a Legii rurale. Cu acest prilej Rakovski și-a arătat și păreri sale în privința problemei agrare din Balcani —

pământul trebuie să fie al celor ce-l muncesc. Traikov arată înțeleapta politică a lui Cuza, admirația lui Rakovski pentru domnitorul român, care l-a ajutat în diferite feluri (mai ales nu l-a predat sultanului când acesta l-a cerut) și cauzele pentru care cele două ziare ale sale, pe care le-a tipărit în România, au avut o existență efemeră din cauza conflictelor de clasă din sînul emigrației bulgare.

Precizări și îndreptări de mare importanță se aduc în legătură cu relațiile politice ale lui Rakovski în România, cu Comitetul Central Secret de la București, cu proiectul rusesec de creare a unui stat sîrbo-bulgar și cu înființarea ultimei organizații revoluționare a lui Rakovski la București în decembrie 1866—ianuarie 1867. Am lungi foarte mult textul acestei recenzii dacă am prezenta toate cazurile în care Veselin Traikov restabilește situația reală, față de aprecierile greșite ce au circulat zeci de ani în cărțile și manualele bulgare. Ne oprim doar la una singură. Se știe că îndată după detronarea lui Cuza, deși liberalii români intraseră în legătură cu Rakovski, ultimul fiind urmărit de poliția românească, a părăsit Bucureștii, s-a refugiat la Brăila și de acolo în Rusia. S-a crezut pînă acum că autoritățile românești intenționau să-l predea turcilor. Traikov restabilește adevărul arătînd că Rakovski a fost urmărit ca prieten al lui Cuza și numai pentru acest lucru.

Interesante sînt și legăturile cu unele personalități străine pe care Rakovski le-a întîlnit la București. Se subliniază de asemenea importanța lucrărilor tipărite de Rakovski cu puțin timp înainte de moartea sa.

Ultimul capitol arată locul marelui revoluționar bulgar în Renașterea bulgară și marile sale merite în crearea mișcării revoluționare bulgare de eliberare națională. Analizînd întreaga activitate a lui Rakovski, Traikov ajunge la concluzia că aceasta îl caracterizează ca pe un democrat revoluționar și ca pe una din cele mai de seamă personalități ale poporului bulgar. În acest sens găsim legături foarte judicioase cu aprecierile făcute mai tîrziu asupra sa de către ceilalți mari revoluționari bulgari.

Lucrarea distinsului istoric bulgar se remarcă printr-o documentare extrem de bogată. Lăsată însă în aparatul critic ea nu îngreunează textul, care excelează prin claritatea și precizia sa. Deși întreaga carte este scrisă cu deosebită căldură, impresionante sînt ultimile pagini în care Traikov îl prezintă pe Rakovski ca om în relațiile sale cu alte personalități ale vremii. Se poate spune în sfîrșit că literatura istorică bulgară dispune acum de o adevărată și bogată biografie a marelui revoluționar.

Lucrarea eruditului învățat bulgar, rezultat al unei munci de ani de zile, îl arată pe Veselin Traikov ca pe unul dintre cei mai buni cunoscători ai Renașterii bulgare. Însoțită de doi indici, de un rezumat în limba franceză și de numeroase ilustrații, ea reprezintă un instrument de lucru indispensabil pentru toți cercetătorii care se ocupă de mișcarea de eliberare a popoarelor din sud-estul Europei în secolul al XIX-lea.

Constantin N. Velichi

JEAN ORIEUX, *Talleyrand. Sfinxul neînțeles*, București, Edit. politică, 1974, 566 p.

Puține subiecte din istoria modernă prezintă un mai mare interes, pentru istoric și pentru psiholog, pentru cercetătorul relațiilor internaționale și, mai ales, pentru politolog¹, ca viața și opera lui Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord. O viață neobișnuit de lungă (84 de ani) a fost împărțită aproximativ în două de cenzura Directoratului, care i-a prilejuit lui Talleyrand accesul la ministerul Relațiilor externe al Republicii Franceze. Viața acestuia s-a desfășurat pe un fundal pe care s-au petrecut, în decursul a mai puțin de două generații, cele mai surprinzătoare eve-

nimente din cîte cunoscuse pînă atunci istoria Europei moderne.

Talleyrand a fost martorul — și adesea, actorul principal — al unor evenimente istorice diverse. Martor impasibil la succesiunea diferitelor regimuri politice, Talleyrand a început prin a le sluji pe toate, conștiincios, pînă în clipa în care, mai devreme decît alții, le-a simțit alunecînd spre prăbușire. Și atunci, prudent, a părăsit o corabie pe care o considera pe cale să se scufunde; dar obișnuia să facă și unele acte menite să grăbească naufragiul, fapt care i-a adus frecvente învinuiri de duplicitate, de trădare.

Solicitat, prin anul 1932, de numeroși săi prieteni și admiratori, să-i consacre o biografie și lui Talleyrand, ca să completeze astfel, dacă ar mai fi fost nevoie, pătrunzătorul studiu consacrat lui Napoleon, cunoscutul

¹ Este tocmai ceea ce a reținut din viața lui Talleyrand biografa sa britanică, Anna Bowman Dodd, în studiul intitulat *Talleyrand. The Training of a Statesman*, Londra, 1927.

istoric francez Jacques Bainville obișnuia să răspundă că, mai întâi, existau numeroase lucrări cu acest subiect. Dar lui Napoleon i se consacraseră atâtea zeci de mii de volume și atâtea sute de mii de studii și de articole încât răspunsul lui Bainville părea o pură ironie. Și atunci el adăoga că, în afara faptului că opera monumentală consacrată lui Talleyrand de către Georges Lacour-Gayet ar fi fost completă (alt răspuns evaziv!), „Talleyrand est ce qu'on appelle un faux bon sujet”². Și-și justifică afirmația prin faptul că rolurile îndeplinite de acest mare egoist ar fi fost, în fond, acelea ale unui simplu executant, ale unui agent subaltern, astfel încât s-ar putea scrie o carte cu titlul de „*Talleyrand ou le diplomate surfait*”³.

O asemenea părere împărtășită, dealtfel, și de cunoscutul istoric sovietic Evgheni Tarlé⁴, pare, astăzi, greu de susținut. Dimpotrivă, Serge Fleury vede în Talleyrand un „*Maitre souverain de la diplomatie*”⁵, Guglielmo Ferrero un reconstructor al Europei⁶, Johannes Kraft cel mai mare doctrinar al Europei, atât în domeniul relațiilor internaționale, cât și în cel al politicii interne⁷; iar Louis de Villefosse și Jeanine Bouissonouse, reluând tema relațiilor lui Talleyrand cu Napoleon, evocată — după marii istorici ai Revoluției franceze și ai Imperiului, Thiers, Albert Sorel și Albert Vandal — de Louis Madelin în definitivul și monumentalul său *Fouché, 1750—1820*⁸ și de baronul Emile Dard⁹, îl consideră pe Talleyrand ca fiind sufletul opoziției antinapoleoniene¹⁰.

În seria biografiilor psihologice, deschise de Sainte-Beuve, de lordul Bulwer-Lytton¹¹ și de lordul Acton¹² și continuată de contele de

² Jacques Bainville: *Lectures* (pe stumă). Paris, A. Fayard, 1937, p. 140.

³ *Ibid.*, p. 141.

⁴ *Talleyrand*, tr. fr. Moscova, 1958, tr. rom. 19.

⁵ Titlul lucrării lui Fleury publicată la Montréal, Ed. Variétés, 1942.

⁶ În celebrul studiu *La reconstruction. Talleyrand a Vienne, 1814 1815*. Paris, Plon, 1940.

⁷ *Doctrine politique. Principien Talleyrands in der Aussen- und Innen-politik*. Bonn, H. Bouvier & Co. 1958.

⁸ Prima ediție a apărut în 1900 în 2 volume (Paris, Plon, peste 1000 pagini). Ultima ediție datează din 1955 (aceeași editură).

⁹ *Napoléon et Alexandre*, Paris, Plon, 1935.

¹⁰ *L'opposition à Napoléon*. Paris, Flammarion, 1969.

¹¹ *Historical Characters. Essay en Talleyrand*. Tr. fr. 1868, de Perret.

¹² *Historical Essays*, 1906. Pătrunzătoare analiză a unuia din cei mai înzestrați istorici din ultima sută de ani.

Saint-Aulaire¹³ și de Jean de Castellane¹⁴, Joseph McCabe¹⁵ și Alfred Fabre-Luce¹⁶ s-au angajat pe o linie străjuită de opera masivă, aproape definitivă, a lui George Lacour-Gayet¹⁷. Istoricul englez Brinton Crane a căutat să distingă „viețile” succesive ale lui Talleyrand¹⁸ în timp ce alți istorici s-au străduit să elucideze „enigma” lui Talleyrand¹⁹, să-i sondeze „sufletul”²⁰ sau „son coeur secret”²¹. Lărgind mult problema, într-o perspectivă inter-disciplinară și psihanalitică, dr. René Laforgue a căutat să surprindă dialogul invizibil dintre Talleyrand și sufletul autentic al poporului francez²², în vreme ce un istoric spaniol, din școala celebrului savant dr. Gregorio Marañón, nu ezită să-l compare pe marele diplomat francez cu Iisus, cu Roger de Flor²³, cu Herman Cortés, cu sfinții

¹³ *Talleyrand*, Paris, Calman-Lévy, 1933. După cum se știe, contele de Saint-Aulaire a fost ministrul Franței în România între 1916 1920 și a consacrat poporului român pagini de caldă admirație în amintirile scrise tirziu și publicate în 1954 sub titlul de *Souvenirs d'un vteux diplomate*.

¹⁴ *Talleyrand*. Paris. Ed. Les Ambassadeurs, 1934.

¹⁵ *Talleyrand. A biographical Study*. Londra, Hutchinson, f.d.

¹⁶ *Talleyrand*. Paris, Dargaud, 1969 (Coll. *Histoire vérité*. Nr. 11).

¹⁷ *Talleyrand*. Prina ediție a apărut la Paris în trei volume, în 1928, în editura Payet (*Bibliothèque historique*). Recent s-a republicat o ediție monumentală, în șase volume, prefațată de François Mauriac, în editura *Rencontre*.

¹⁸ *The Lives of Talleyrand*. Londra, G. Allen & Unwin, 1937.

¹⁹ Ferdinand Bac: *Le secret de Talleyrand, d'après les témoignages contemporains* (Paris, Hachette, 1933); Y. Guyenard; *Le secret de Talleyrand*. (Cherbourg, 1934). Bernard Michel: *Les grandes énigmes du temps jadis. Talleyrand et le Congrès de Vienne* (Paris, 1969).

²⁰ Paul Leseurd; *L'âme de Talleyrand*, Paris, Flammarion, 1942.

²¹ Michel Missoffe: *Le coeur secret de Talleyrand*, Paris, Perrin, 1956.

²² *Talleyrand, l'homme et la France; essai psychanalytique sur la personnalité collective française*. Genève. Edit. Mont Blanc, 1947. De observat că în traducerea română titlul este redat greșit prin „omul Franței” în loc de „omul și Franța”.

²³ Este vorba de celebrul condotier catalan de la începutul secolului al XIV-lea, care a fost spaima bizantinilor și a turcilor.

Francisco Javier și Francisco de Borja²⁴, cu regele Henric al VIII-lea al Angliei (!) și cu Bernadotte, subtitul ostaș gascon ajuns cumnat al lui Napoleon, mareșal al Imperiului și întemeietor al dinastiei suedeze actuale²⁵.

Istoricul englez J. G. Lockart îl situează pe Talleyrand printre marii oameni politici și diplomați, binefăcători ai omenirii prin opera lor pacifică²⁶. Michel Poniatowski, actualul ministru de Afaceri Interne al Franței, a pus într-o nouă lumină rolul jucat de Talleyrand în Statele Unite, între 1794 și 1796²⁷. În sfârșit, incalcata problemă a succesiunii spaniole (1808), cercetată aprofundat de Geoffrey de Grand-Maison încă din 1908²⁸, a fost re-luată de Jesus Pabon²⁹ și de G. A. Pordea³⁰.

★

În urma parcurgerii uriașului material consacrat epocii și omului, Jean Orioux ajunge la concluzia că Talleyrand nu poate fi definit, ci numai însoțit³¹; și ne îmbie la drum, alături de el, pe o cale pe care se pot ivi încă surprize, deși a fost atât de străbătută în toate sensurile. Într-adevăr, consideră autorul „în climatul contestatar din 1970”, Talleyrand are toate șansele să fie mai temeinic înțeles decât în climatul „imbecililor conformiști” din rindurile burgheziei promovate pe plan politic de „regele-cetățean”, Louis-Philippe.

„Ca și în univers, totul este curb în viața personajului nostru” exclamă Jean Orioux, care consideră că Talleyrand „este fiul mai multor epoci și al mai multor lumi”. Este

totuși cu puțință să deslușim un fir conducător în această existență atât de zbuciumată? Fără să vrea, aproape, autorul ni-l indică, atunci când insistă asupra climatului social și intelectual în care s-a format tânărul Charles-Maurice, într-o epocă în care întreaga Europă era, prin eitele ei cel puțin, „franceză”, și în care întreaga viață intelectuală a continentului era dominată de spiritul luminos și acidulat al lui Voltaire, înainte de a începe să fie pătrunsă și dominată de romantismul idilic al lui Jean-Jacques Rousseau. Ca și Goethe, Talleyrand este un produs suprem al *Aufklärung*-ului; ca și Rivarol, el a crezut în superioritatea spiritului și a trăit cu nostalgia acelei „*douceur de vivre*” și a acelei Europe franceze, model de eleganță, de spirit delicat și de supremă umanitate. Este linia dreaptă, dar flexibilă ca lama unei florete, de care Talleyrand nu s-a abătut, în fond, nici o dată. Și faptul că, în clipa supremă a vieții sale, la Viena, în 1814—1815, a putut să-și găsească, în sfârșit, în Metternich și în lordul Castlereagh, doi interlocutori aproape la fel de „luminați” și de „europeni”, i-a prilejuit ministrului de Afaceri Străine al restauratului și neputinciosului Ludovic al XVIII-lea să elaboreze schema care va domina Europa și civilizația ei până la catastrofa din 1914.

Autorul arată că Talleyrand „avea o inteligență atât de minunată, încât niciodată n-a plictisit pe cineva expunându-și ideile”. Frecventa acuzație de trădare, Jean Orioux o respinge în numele inteligenței și al realismului politic, după care „a inova nu înseamnă întotdeauna a trăda”. S-ar putea spune că Talleyrand a fost un inovator retroactiv și nostalgic, care nu a uitat niciodată că familia lui îi precedase pe Capetieni în demnități și, vreme de aproape un mileniu, se înălțase paralel cu suveranii Franței, ceea ce-i conferea, ca și întregii sale familii, veche de o mie de ani, „un drept de control asupra celor mai importante probleme ale Franței”. Cu atât mai mult cu cât în vinele lui curcea și sîngele marilor miniștri burghezi ai regelui-soare: Colbert de Chamillart, precum și al d-nei de Montespan-Mortemart.

Idealul politic al lui Talleyrand va rămîne, de-a lungul îndelungatei lui evoluții contradictorii, idealul abstract, dar înrădăcinat, al secolului Luminilor. Anume, „evoluția pe nesimțite spre o civilizație mai luminoasă”, „viața stăruitoare și laborioasă a unui popor care progresaază încet spre o viață de mai mult belșug și libertate”. Marele diplomat ura deopotrivă anarhia și violența militară. În toate calculele și acțiunile lui politice se poate observa „un anumit stil în abordarea problemelor, în ordonarea ideilor, în expunerea lor și în arta de a convinge — sau, în cel mai rău caz, de a intimida pe interlocutor”. „Continuitatea și fidelitatea — apreciază Jean Orioux ! —

²⁴ Sf. Francisco Xavier a fost marele misionar în Extremul Orient. Cit despre sf. Francisco Borgia (1510—1572), strănepot al celebrului papă Alexandru al VI-lea Borgia și fiu al unui duce de Gandia, el pare a se fi străduit să răscumpere, printr-o viață exemplară, ticăloșiile familiei și oprobiul legat de numele ei. De notat că și Talleyrand — el însuși episcop de Autun — a avut mai mulți cardinali în familie, printre care propriul său unchiu, arhiepiscop al Parisului (+1821).

²⁵ Luis Alonso Luengo; *Ochos vidas de conquista. Ensayo preliminar y estudios críticos*. Madrid, 1952.

²⁶ *The Peacemakers*, Londra, 1932.

²⁷ *Talleyrand aux Etats-Unis, 1794—1796*. Paris, Presses de la Cité, 1967.

²⁸ *L'Espagne et Napoléon*, Paris, 1908, 3 volume.

²⁹ *Talleyrand en el trance decisivo (Homenaje a Don Ramón Carande)*, 1963).

³⁰ *Talleyrand et la couronne d'Espagne. L'intrigue de Bayonne à la lumière des documents diplomatiques*. Bayonne, Société des Gens de Lettres, 1967.

sînt merite pe care uneori lumea uită să i le recunoască lui Talleyrand. Ideile lui sînt mult mai puțin schimbătoare decît regimurile". Nepoata lui, ducesa de Dino, a fost cea dintîi care a descoperit curajul, ferm și statornic al unchiului ei, acel curaj „plin de sînge rece și de prezență de spirit... care face primejdia ispititoare și care dă atîta farmec neprevăzutului”.

Neprevăzutul a fost mai întîi, pentru episcopul de Autun recent hirotonisit, Revoluția Franceză. Membru al Adunării Constituante ca ales al clerului înalt, Talleyrand a început prin a juca un rol esențial, în domeniul financiar — prin propunerea secularizării bunurilor clerului, ca singurul, mijloc de a salva țara de catastrofă financiară — și în domeniul învățămîntului public, prin celebrul proiect de organizarea acestuia prezentat Constituantei, este adevărat că fără urmări imediate. Talleyrand era conștient de valoarea esențială a culturii pentru educația unui popor, și va aplauda celebrele cuvinte ale lui Napoleon Bonaparte, care amintea că „adevăratele cuceriri, singurele care nu provoacă păreri de rău, sînt cele obținute împotriva ignoranței”.

Dar marea vocație a lui Talleyrand nu vor fi nici finanțele — deși s-a întrecut în arta de a-și spori pe ale sale — și nici sistemul educativ sau cultural — deși se va pasiona pentru poezia suavă a lui Lamartine, de pildă. Marea lui vocație va fi diplomația. Așa încît a ajuns să intruchipeze un model — frecvent deformat de patimă, caricatură și ignoranță — al diplomatului educat sub vechiul regim și deschizător de drumuri în diplomația Europei veacului al XIX-lea.

Moștenitor a tot ce avea mai bun — și mai corupt, de asemenea — secolul Luminilor, Talleyrand a fost un mare european și un apologet prin excelență al păcii între națiunile europene. Modelul politic pe care pare a și-l fi ales, de timpuriu, a fost ducele de Choiseul, marele ministru al lui Ludovic al XV-lea, cel care a „răsturnat” alianțele și a izbutit să încheie înțelegerea austro-franceză din 1756, împotriva Angliei și a Prusiei³¹. Dar, după experiența acumulată în timpul Revoluției franceze, al exilului în Statele Unite și al dictaturii imperiale, Talleyrand a completat schemele politice ale duceului de Choiseul cu viziunea unei strînse alianțe a Franței și cu Anglia, alături de Austria. Încă din martie

1790 se poate sesiza, mijind în concepțiile episcopului de Autun, această idee-ferță a alianței anglo-franceze pentru asigurarea păcii europene; și, în 1830, ultima mare inițiativă politică a prințului de Talleyrand va fi înțelegerea anglo-franceză, negociată la Londra, cu admiratorul său, ducele de Wellington, și cu prietenul său, Lord Grey.

Nimic mai simplu și mai pașnic decît proiectele, formulate încă din 1792 de Talleyrand, în materie de relații internaționale: „adevărata funcție înaltă, singura folositoare și rațională, care se potrivește unor oameni liberi și luminați, este aceea de a fi stăpîn la tine acasă și de a nu avea ridicola pretenție de a-i stăpîni pe alții... pentru state ca și pentru indivizi, adevărata bogăție constă, nu în a cucerii și invada domeniile altora, ci în a le valorifica cu pricepere pe ale lor proprii. Ne-am dat seama că orice mărire a teritoriului, toate uzurpările prin forță sau îndemnare... nu sînt decît jocul crud al lipsei de înțelepciune politică, un calcul greșit al puterii, al cărui efect este doar creșterea cheltuielilor și a grijilor administrației și micșorarea fericii și siguranței celor guvernați, în interesul trecător sau pentru satisfacerea mîndriei deșarte a celor care-l guvernează” (p. 105).

Ironia istoriei s-a însărcinat să-l facă pe Talleyrand să gireze, vreme de opt ani, portofoliul Relațiilor Externe ale lui Bonaparte devenit Napoleon; și să patroneze, tocmai politica de veșnice cotopiri, împotriva cărora se ridicase atît de elocvent în 1792. Susținător, și în mare măsură autor, al loviturii de stat de la 18 Brumaire, — după cum tot el fusese acela care, reluînd dosarele lui Choiseul, preconizase expediția din Egipt — Talleyrand își va lega numele de sugrumarea libertății francezilor și de asasinatul duceului d'Enghien. Dar, după marea cotitură de la Eylau și după angajarea Marii Armate în Spania, într-un război de măcinare fără șanse de câștig, Talleyrand, disgrățiat, a început, cu o artă supremă, „să demonteze colosul” (pag. 319) la înălțarea căruia contribuise.

Napoleon — va aprecia ulterior Talleyrand — a fost victima a trei erori de judecată politică fatale: atitudinea față de Spania, față de Rusia și față de papă³². Dar, mai presus de toate, Napoleon s-a făcut vinovat, în ochii lui Talleyrand, pentru greșeala fatală de a nu fi apărat echilibrul și unitatea Europei, organizînd „un echilibru real, care ar fi făcut imposibil războiul; și o organizare adecvată care ar fi adus tuturor popoarelor civilizația, la cel mai înalt nivel pe care poate ea să-l atingă” (pag. 340). Idealul politic al lui Talley-

³¹ Nîmic mai semnificativ decît faptul că în 1812, în timpul în care Talleyrand, în plină disgrăție, aștepta cu anxietate să aflu despre catastrofa campaniei lui Napoleon în răsărit, ca să-și poată lua revanșa, el se consacră unui studiu asupra politicii lui Choiseul, pe cînd își făcea cura obișnuită în stațiunea climaterică de la Bourbon (p. 362).

³² Este ceea ce-i va afirma Talleyrand lordului Holland, la Paris, în luna iulie 1821, cînd va afla știrea decesului Împăratului la 5 mai, la Sfînta Elena.

rand, marele vis al secolului Luminilor, a fost iremediabil compromis de dictatura Împăratului Napoleon, care a fost pînă la urmă zdrobit de coaliția suveranilor Europei.

Reedificarea Europei va avea loc la Viena. Se cunoaște rolul extraordinar jucat acolo, la masa verde a conferinței europene chemate să-și împartă succesiunea imperială, de reprezentantul Franței înfrînte, a acelei Franțe care, după propria expresie a lui Talleyrand, „*incelase să fie gigantică, pentru a redeveni mare*”. Talleyrand a izbutit, cu o artă superioară, „să organizeze înțelegerea dintre aliații biruitori”. Dar a izbutit aceasta mai ales pentru că, printre interlocutorii lui, pe lângă un țar oscilînd între himere și ambiții teritoriale și alături de miniștrii prusieni dornici de mari achiziții de provincii, a găsit în Metternich, în lordul Castlereagh și în Wellington interlocutori înțelegători, crescuți întru aceleași idealuri ca și el, acelea ale *Aufklärungului*.

Un singur lucru n-a putut fi împiedicat la Viena, mai ales după fatala reîntoarcere a lui Napoleon de la insula Elba: implantarea Prusiei în Renania, la granița franceză. Această măsură, impusă fără drept de apel de către Anglia, va pregăti mecanismul unificării Germaniei în jurul Prusiei, prin capacitatea politică a lui Bismarck; și, ulterior, va prilejui cele două războaie mondiale.

Cealaltă măsură geografico-politică impusă de Anglia la Viena, constituirea regatului neerlandez al Belgiei, Olandei și Luxemburgului, va fi anulată în 1830, și Talleyrand va contribui din răsuputeri, la Londra, la aplanarea tuturor dificultăților și a tuturor animo-

zităților dintre Anglia, Franța și celelalte mari puteri, prilejuind și providențiala răscoală din Polonia, țară pentru care bătrînul diplomat se străduise să inițieze o politică europeană de protecție, dar fără succes. Respingînd proiectul ministrului de Externe francez, generalul Sébastiani, proiect care prevedea împărțirea teritoriului Belgiei între Prusia, Olanda și Franța, Talleyrand a izbutit să-i convingă pe diriguitorii politicii externe a Marii Britanii că singura soluție rămînea neutralizarea Belgiei printr-un act solemn investit cu semnăturile tuturor marilor puteri europene. Acesta a fost ultimul mare act politic al lui Talleyrand. Bătrîn și obosit, din ce în ce mai îngrijorat de soarta monarhiei din Iulie, în care văzuse, inițial, reluarea marelui vis politic din 1789, la 18 mai 1838, după ce fusese vizitat, pentru ultima oară de regele Ludovic Filip, marele diplomat a murit, punînd astfel capăt unei cariere aproape inegalabile prin urcușurile și scăderile ei.

Lucrarea lui J. Orieux, scrisă cu vervă și vioiciune, reflectă în ansamblu o bună cunoaștere a tabloului epocii în care eroul său și-a desfășurat prestigioasa-i carieră politică și diplomatică. Impresia noastră, care converge cu cea a autroului excelentei prefețe (Camil Mureșan), este totuși că în elaborarea ei au predominat materialele editate, autorul neprocedînd la consultarea izvoarelor de arhivă. Chiar și așa însă, monografia de mari proporții a scriitorului francez se impune ca o serioasă lucrare biografică consacrată uneia din personalitățile cele mai complexe ale epocii moderne.

Dan A. Lăzărescu

* * * *Anuarul Institutului de istorie și arheologie. Cluj-Napoca,*
XVI (1973), 495 p. ; XVII (1974), 332 p.

Ultimele două volume ale „Anuarului Institutului de Istorie și Arheologie” din Cluj-Napoca cuprind un material bogat, care ilustrează încă odată munca rodnică a cercetătorilor clujeni. Sînt publicate 44 de articole și studii, în cea mai mare parte axate pe istoria medie, modernă și contemporană a Transilvaniei, precum și un număr de recenzii. Autorii aduc numeroase și notabile contribuții la o mai bună cunoaștere a istoriei Transilvaniei. Nu ar fi însă lipsită de interes — și re-luăm o sugestie pe care am mai făcut-o pe marginea „Anuarului” și abordarea unor teme privind celelalte țări române sau, pentru istoria contemporană, societatea românească în ansamblu. De pildă, toate studiile privind perioada de după 1918 se referă exclusiv la Transilvania sau la zone ale ei. Credem că istoricii clujeni au un cuvînt important de spus pentru istoria întregului popor român, fără a nega prin aceasta atenția specială pe care este firesc să o acorde Transilvaniei.

Sumarul anului 1973 debutează prin cîteva articole comemorative. Ștefan Pascu publică o evocare a lui Dimitrie Cantemir (p. 9-22) și o altă a lui Gheorghe Lazăr (p. 23-30). În continuare, Teofin Hăgan și Bujor Surdu scriu despre *80 de ani de la crearea partidului politic al clasei muncitoare din România* (p. 31-42).

Al. Neamțu publică un studiu, bazat în parte pe material inedit, despre *Organizarea și exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în sec. XVIII* (p. 43-75). Este analizat mai ales un document din 12 februarie 1761, publicat și în anexă, referitor la modalitatea de exploatare a ocnelor de sare din Cojocna. Autorul ajunge la concluzia că, „în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, sistemul de organizare și administrare a ocnelor de sare se perfecționează, în sensul că el reflectă tot mai clar pătrunderea elementelor relațiilor noi capitaliste, în acest sector important al economiei transilvane” (p. 49). Sînt prezentate și date privitoare la lupta lucrătorilor din ocnile de sare pentru îmbunătățirea situației lor, mai ales pentru sporirea salariilor.

G. Potra și V. Curticăpeanu sînt autorii studiului *Istoricul tipăririi și difuzării cro-*

niciei lui George Șincai (p. 77-135). Sînt prezentate edițiile succesive: cea de la Buda, din 1808, care cuprinde doar începutul lucrării (80 de pagini), cele de la Iași (1843) și Buda (1844), de asemenea incomplete, prima ediție completă, apărută la Iași, în trei volume, în 1853-1854, cu litere chirilice, ediția de la București, din 1886 care, cu alfabet latin, reia, sub îngrijirea lui Grigore Tocilescu, versiunea anterioară, și în sfîrșit, ediția actuală, publicată la București începînd din 1967. Este un istoric foarte util al răsîndirii acestei lucrări, care ocupă un loc atît de însemnat în ideologia Școlii Ardelene și, în general, în procesul de formare a conștiinței naționale românești. Autorii publică și numeroase anexe documentare (p. 97-135); cele mai semnificative sînt listele de abonați din diferitele județe ale Țării Românești, alcătuite în vederea achiziționării ediției de la Buda, din 1844. Pe baza lor, se poate calcula că în Țara Românească erau aproximativ 1500 doritori să cumpere opera lui Șincai, ceea ce dovedește rolul însemnat al istoriei în vremea generației de la 1848.

Gelu Neamțu publică studiul *Alexandru Roman, militant pentru unitatea națională a românilor (1848-1897)*, p. 139-165. Este prezentată activitatea cunoscutului fruntaș transilvănean la ziarele „Concordia” și „Federațiunea”, ca profesor universitar de limbă și literatură română la Budapesta, ca deputat în parlamentul din capitala Ungariei, ca membru al Academiei Române. Autorul folosește multe documente inedite și materiale din presa vremii, oferind o expunere precisă și succintă a unei vieți foarte bogate, care ar merita o monografie amplă.

George Cipăianu scrie despre *Vincentiu Babeș, activitatea parlamentară între anii 1861-1869* (p. 167-188). Folosind materiale inedite din arhiva lui V. Babeș și presa vremii, ca și documente publicate, autorul subliniază ideile democratice ale luptătorului transilvănean, acțiunea lui pentru emanciparea națională a românilor, pentru realizarea unui front unit cu popoarele slave din monarhia habsburgică. Ca și Al. Roman, și Vincentiu

Babeș, personalitate foarte complexă și controversată, cu merite incontestabile în mișcarea națională din Transilvania, ar merita o monografie completă.

S. Retegan, continuind documentata și interesanta sa serie de studii privitoare la perioada regimului liberal în Transilvania (1860—1867), tratează despre *Recunoașterea limbii române ca limbă oficială a Transilvaniei în Dieta de la Sibiu* (p. 189—214). Este o reconstituire detaliată și frumos prezentată a acestui important succes al mișcării naționale românești. Sperăm că, bazându-se pe ample investigații de până acum, S. Retegan ne va oferi o lucrare mai mare despre problema care îl pasionează de atâția ani.

Dumitru Suciu publică *Date noi privind contribuția lui Ilie Măcelariu la lupta românilor împotriva dualismului* (p. 215—230). Contribuțiile documentare se bazează mai ales pe documentele aflate în arhiva Barișiu de la Biblioteca Academiei R.S.R. Cu riscul de a ne repeta, trebuie să arătăm că nici I. Măcelariu nu are monografia ce i se cuvine; studii în discuție poate reprezenta un pas în această direcție.

Liviu Botezan și Nicolae Cordoș continuă seria articolelor privind „Crisa Partidului Național Român” de la sfârșitul secolului trecut, publicând *Frământările din Partidul Național Român transilvănean în anul 1898* (p. 231—257). Este o expunere detaliată, bazată în cea mai mare parte pe materiale inedite și pe articole din presa vremii. Autorii aduc noi contribuții privind cauzele crizei P.N.R., încercând o precizare a bazei sociale și poziției politice ale grupărilor de centru (I. Rațiu), dreapta (V. Babeș) și stînga (tribuniști) din mișcarea națională românească. Ne întrebăm totuși dacă această împărțire, pe ani, este cea mai potrivită. Anul calendaristic este o unitate oarecum convențională, procesele istorice neținînd seama de ea. Dovadă și faptul că autorii, în ultima parte a studiului, simt nevoia să prezinte detaliat evenimente de la 1880 sau 1890.

Gheorghe Iancu este autorul studiului *Marele Sfat Național al Transilvaniei (1918—1919)*, p. 259—278. Sînt studiate aici întii formarea, componența, atribuțiile acestui organ reprezentativ provizoriu. Interesante datele privind componența sa: din 210—212 membri, cei mai mulți erau juriști (99) și preoți (39), urmași de profesori (17 — printre care și singura femeie aleasă), medici (3), directori de bancă (6), învățători (4), proprietari (8), publiciști (7), țărani (4), muncitori (14) etc.; social-democrații aveau doar 17 reprezentanți. În continuare, sînt prezentate lucrările Sfatului, desfășurate între 29 iulie și 11 august 1919, care au dus la vîntarea

a două legi importante: votul universal și principiile exproprierii și improprietării.

M. Știrban publică studiul *Problema arendărilor forțate din Transilvania în anii 1918—1921* (p. 278—299). Această acțiune, desfășurată din inițiativa Consiliului Dirigent, avea drept scop arendarea moșiilor în folosul țăranilor aflați în zona respectivă. Autorul folosește în cea mai mare măsură izvoare inedite, dintre care unele sînt publicate și în anexă.

Gheorghe Hristodol scrie despre *Problema agrară în presa românească din Transilvania, 1921—1929* (p. 301—323). Subliniind importanța deosebită a presei în cercetarea istoriei contemporane, autorul urmărește reflectarea problemei agrare în ziarele și revistele „Transilvania”, „Patria” (organul P.N.R.), „Societatea de mine” (revistă cu orientare democratică, la care colaborau și social-democrații), „Tribuna socialistă” (organul Partidului Socialist), „Înfrățirea” etc.

L. Báthory publică studiul *Acțiuni revendicative și greve ale minerilor din Banat între anii 1922—1929* (p. 325—346). Cercetarea se bazează mai ales pe presa vremii, subliniind lupta energetică a puternicului detașament al minerilor bănățeni, în număr de 7 000—10 000 în această perioadă, reprezentînd un procent de 17,7% din totalul minerilor din România.

Petru Bunta publică *Din luptele revoluționare ale muncitorilor sătmăreni (1929—1933)*, (p. 347—365), articol bazat de asemenea pe presa vremii, alături de limbă română cit și maghiară. Sînt subliniate efectele crizei economice asupra muncitorilor din Satu Mare, acțiunile represive îndreptate împotriva sindicatelor unitare (peste 3 000 membri) și diferitele greve, soldate cu arestări și procese.

La rubrica *Miscellanea* sînt publicate articole de mai mică întindere, dar nu mai puțin interesante decît studiile anterioare. Spațiul nepermițîndu-ne o prezentare mai detaliată a lor, ne mulțumim să le consemnăm: I. I. Russu, *Albania Archaeologica*, o prezentare critică a albumului *L'Albanie Archéologique*, apărut în 1971 (p. 369—374); Ileana Bozac, *Știri despre românii din Transilvania din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în autobiografia lui Heidendorf* (p. 375—384); Costin Feneșan, *Nemulțumiri în granița bănățeană la începutul secolului al XIX-lea* (p. 385—392); Dénes Károlyi, *Activitatea revoluționară a lui Bălcescu din vara anului 1849 în sursele maghiare* (p. 393—403); Hilde Mureșan, *Date cu privire la comerțul Transilvaniei între 1849—1867* (p. 405—415); Rodica Sofroni, *Cu privire la împrumutul de stat din 1854 ca formă de exploatare a maselor* (p. 417—428).

La rubrica *Optint*, S. Goldenberg oferă o interesantă discuție cu subiectul *Clima, climatologia și istoria* (p. 431—444), subliniind faptul că variațiile climatei, deși nu determină procesul istoric, ajută totuși la înțelegerea mai bună a unor evenimente și situații. Sunt date exemple privind istoria Transilvaniei. Aici — în principalele orașe — s-au înregistrat în secolul XVII „25 de ani de ierni excesive, 17 ani de ploii neobișnuite, 14 ani de grădini neobișnuite, 20 de ani de inundații, 13 ani de secetă, 12 ani de foamete și scumpete (uneori unele dintre ele au fost sincronice)”. Situația este similară pentru întreaga Europă, ceea ce explică în anumită măsură declinul economic și demografic înregistrat în secolul XVII. La aceeași rubrică, A. Egyed publică *Probleme actuale ale cercetării de istorie economică și socială în epoca modernă* (p. 445—455), iar Ioan Cicală, *Importanța fondurilor arhivistice locale pentru studiul istoriei contemporane a României* (p. 457—465).

Volumul din 1974 al „Anuarului” debutează prin două articole comemorative, consemnând două aniversări de seamă la scară națională și locală. Primul, aparținând lui I. Cicală, prezintă *30 de ani de victorii istorice sub conducerea Partidului Comunist Român* (p. 7—17), iar al doilea, scris de Ștefan Pascu, se intitulează *Cluj-Napoca — 1850 de ani de la conferirea statutului de municipiu* (p. 18—24).

În continuare, Ion Horațiu Crișan scrie articolul *Despre arta „traco-getică”* (p. 25—35), în care se pronunță împotriva existenței „unei arte proprii daco-getice în sec. V—IV î.e.n.”, ajungând la concluzia că „abia în secolul I î.e.n. putem vorbi de ateliere specializate și de o artă daco-getică a prelucrării argintului”. Autorul consideră că „produsele din metal prețios datînd din secolele V—IV î.e.n. descoperite pe teritoriul României sînt produse străine”, grecești, scitice etc.

I. I. Russu publică studiul *Contribuții epigrafice la istoria Daciei Romane* (p. 36—59), referindu-se la două inscripții din Thessalonice și la o alta, descoperită în 1943 la Rîșnov. Studiul impune prin analiza minuțioasă și remarcabila erudiție a autorului.

Ștefan Pascu scrie despre *Începuturile Clujului medieval* (p. 60—78). Autorul se referă la săpăturile recente care au dat la iveală existența unei cetăți la Cluj-Mănăstur, ce poate fi datată în secolele IX—X, fiind contemporană cu cetatea de la Dăbca. Este prezentată apoi noua fază în istoria orașului, ce a urmat cuceririi maghiare din secolul XI, în secolul următor fiind consemnat în documente „comitatul Cluj”. În legătură cu originea denumirii orașului, autorul consideră că ipoteza cea mai verosimilă este derivarea de la latinescul medieval „clusa” (loc închis, îngust); acest nume a putut fi

dat orașului de populația daco-romană în perioada migrațiilor, fiind apoi recunoscut și de administrația maghiară. Istoria Clujului este urmărită pînă la 1241—1242, cînd năvala mongolă distruge cetatea, omorînd și o mulțime de oameni.

Costin Feneșan și Konrad G. Gündisch publică studiul *Informații privind istoria Transilvaniei (sec. XVI—XVII) în calendarele lui Paul Eber* (p. 79—97). Este o analiză bazată pe calendarele istorice, publicate între 1550—1579 de umanistul german Paul Eber, discipol al lui Martin Luther, destul de mult răspindite și în Transilvania. Pe filele acestora, posesorii lor își notau cele mai diverse lucruri; informațiile atît de felurite („istorie politică și culturală, date de istorie locală, informații familiare, fenomene ale naturii, incendii și epidemii...”) sînt sistematizate și trecute în revistă de autorii studiului.

Ladislau Gyémánt este autorul studiului *Memoriul românilor ardeleni din anul 1834* (p. 98—117). Este vorba de petiția elaborată sub conducerea episcopilor Vasile Moșă și Ioan Lemeni, al cărei text integral, în originalul latinesc și traducere românească, este publicat acum pentru prima dată. Autorul subliniază faptul că memoriul din 1834 reia în general argumentația *Supplexului* din 1791, aducînd însă, ca element nou, „accentuarea sporită a argumentului privind pericolul reprezentat de nerezolvarea problemei românești pentru liniștea publică a țării, cu o referire la răscoala lui Horea, ușor voalată, totuși foarte îndrăzneț într-un act adresat Curții”.

Dénes Károlyi publică studiul *Adunările românilor din Cluj, Abrud, Cîmpeni și Bistrița în primăvara anului 1848* (p. 118—135). Pe baza unor documente inedite, aflate în Arhivele Statului din Budapesta, autorul aduce unele precizări privind faza inițială a revoluției române de la 1848 din Transilvania.

A. Egyed tratează despre *Structura proprietății funciare în Transilvania la sfîrșitul veacului al XIX-lea* (p. 136—153). Interpretînd o serie de date statistice, autorul prezintă formele și categoriile de proprietate funciară, raportul dintre proprietatea țărănească și cea moșierească, structura proprietății țărănești și moșierești, implicațiile naționale ale relațiilor de proprietate funciară. În perioada cercetată, țărănimea dispunea doar de 60% din întregul fond funciar, în timp ce moșierimea mai avea încă 40%. Inegalitățile naționale erau la fel de frapante ca cele sociale: în 1916, la categoria de proprietate între 100—1000 iugăre, proprietarii maghiari dețineau 81,2% din pămînt, iar la categoria de peste 1000 iugăre, 93,7%.

Ioan Cicală prezintă un amplu studiu, intitulat *Tradițiile istorice revoluționare — factor mobilizator în lupta proletariatului din România* (p. 154 — 187). Autorul dovedește că „de la primii pași de afirmare a proletariatului pe arena vieții social-politice a țării și pînă la maturizarea sa și la crearea Partidului Comunist Român, care va ridica pe noi culmi mișcarea muncitorească și va duce poporul muncitor la victorie, pentru frunțașii socialiști și comuniști istoria reprezenta nu numai un izvor de cunoștințe despre trecutul omenirii și al propriului lor popor, dar și un izvor de învățăminte concrete și eficiente pentru lupta lor revoluționară”.

Gh. I. Bodea publică studiul *Lupta revoluționară și națională împotriva ocupației horthyste pentru reincadrarea nordului Transilvaniei în holarele României* (p. 188—210). Bazîndu-se pe un bogat material inedit, mai ales de la Arhivele Statului din Cluj, autorul prezintă împotrivirea dîrză a populației românești din teritoriul cedat, în frunte cu comuniștii, în anii 1940—1944.

La rubrica *Miscellanea*, sînt publicate următoarele articole: P. Lambor, *Atacurile cu mano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea* (p. 211—223); Aurel Răduțiu, *Un „articus” în limba română de vecinătăți din scaunul Mediașului la sfîrșitul veacului al XVIII-lea* (p. 224—236); Ileana Bozae, *Semnificația europeană a răscoalei lui Horea în comentariul lui W. L. Wehrlein* (p. 237—246); Ioan Dani, *Contribuții*

privitoare la Ioan Pluariu-Molnar (1749—1815), p. 247—261; Al. Neamțu, *Probleme de istoria științei și tehnicii oglindite în arhiva tezaurariatului montanistic* (p. 262—268); H. Mureșan, *Proteje privind construirea primelor căi ferate în Transilvania* (p. 269—279); Gelu Neamțu, *Presa transilvăneană și înființarea Societății Literare Române (1866—1867)*, (p. 280—290); George Cipăianu, *Mărturiile documentare despre starea de spirit și politica românilor ardeleni (septembrie 1865—mai 1867)* p. 291—304; V. Dobrescu, I. Kovács, *Presa românească despre cooperarea din Transilvania la începutul sec. XX-lea* (p. 305—316).

Ambele volume conțin și un număr, nu prea mare (în total 12) de recenzii. Credem că această rubrică ar merita să fie îmbogățită, pentru a da posibilitatea istoricilor clujeni să-și spună cuvîntul în legătură cu un număr mai mare de lucrări privind istoria Transilvaniei, a României în general, sau alte probleme ale istoriei. Rubrici privind viața științifică, dezbateri asupra unor probleme istorice ar fi de asemenea binevenite.

În ansamblu, cele două volume ale „Anuarului Institutului de Istorie și Arheologie” din Cluj-Napoca dovedesc încă o dată pasiunea binecunoscută a istoricilor clujeni pentru profesiunea lor, cercetarea migăloasă, competentă a principalelor probleme ale istoriei Transilvaniei.

Lucian Boia

ISTORIA ROMÂNIEI

M. CURTEANU, *Sectorul de stat în România anilor 1944 — 1947*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1974, 192 p.

Istoria economică a țării noastre se îmbogățește, mai ales în ultimii ani, cu noi lucrări, studii, culegeri de documente care, într-un fel sau altul, se ocupă de mecanismul economiei, de trăsăturile esențiale care definesc dezvoltarea economică în diverse perioade. Pentru perioada de după eliberarea țării, lucrările de sinteză asupra evoluției economiei sînt încă relativ puține. Tocmai de aceea lucrarea cu titlul de mai sus, se înscrie ca o contribuție importantă, în cercetarea uneia din cele mai frământate perioade, cu adinci prefaceri economice, sociale și politice, perioadă în care s-au creat premisele trecerii la desfășurarea revoluției socialiste în țara noastră. „În acești ani — cum se apreciază în Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism — s-a desfășurat o intensă activitate pentru refacerea economiei naționale, înfăptuirea reformei agrare și a altor reforme structurale cu caracter democratic revoluționar, s-a acționat pentru creșterea rolului clasei muncitoare și participarea ei directă la conducerea activității întreprinderilor”.

Analizînd structura social-economică din această perioadă, îndeosebi de la sfîrșitul anului 1946 și din anul 1947 se evidențiază, ca idee centrală, creșterea rolului statului în economie ceea ce a avut ca efect realizarea procesului de refacere a economiei, apărarea industriei de acțiunile distructive ale capitaliștilor, obținerea unor succese în activitatea de producție, circulație, în domeniul financiar etc. Spre deosebire de alte lucrări care s-au ocupat de situația social-economică în acești ani, autoarea tratează fiecare domeniu al economiei — pe baza unui vast material documentar de arhivă, statistici etc. — prezentîndu-l concret, în evoluție, nemărginindu-se la caracterizări generale, globale, cum de obicei sînt tratate problemele acestei perioade. Ca urmare, abordînd problema sectoarelor social-economice în evoluția lor sînt desprinse aspecte noi care intervin în carac-

terizarea sectorului de stat după 6 martie 1945 pînă la începutul anului 1948 și după abolirea monarhiei pînă la naționalizarea principalelor mijloace de producție din iunie 1948.

Instaurarea guvernului democratic la 6 martie 1945, ca rezultat al adîncirii procesului revoluționar, al schimbării raportului de forțe în favoarea maselor, a antrenat unele schimbări în sistemul relațiilor social-economice, în deosebi în cadrul sectorului de stat. În cadrul sectorului de stat a avut loc o dedublare. O parte a acestuia, îndeosebi întreprinderile și instituțiile proprietate de stat pot fi cuprinse în cadrul — așa cum definește autoarea — sector democratic de stat, iar în măsura în care se afirmau relații directe între stat și întreprinderile particulare, aceasta constituia în continuare capitalism de stat. În legătură cu sectorul democratic de stat se cuvine o precizare. Toate studiile de pînă acum, îndeosebi cele publicate de Pop Simion, M. A. Lupu, C. Vlad, ca de altfel și altele, definesc ceea ce autoarea lucrării la care ne referim, apreciază sector democratic de stat, ca fiind elemente socialiste. Dacă luăm în considerație conținutul puterii de stat instaurate la 6 martie 1945 și mecanismul economiei din acei ani, numai această tratare nuanțată, diferențiată, ne dă posibilitatea să surprindem gradat transformările petrecute pe măsura evoluției procesului revoluționar și să apreciem ca mai potrivit din toate punctele de vedere — conținut și formă — termenul de sector democratic de stat. Putem vorbi de elemente ale unui sector socialist de-abia după 30 decembrie 1947 pînă la 11 iunie 1948 cînd, într-adevăr, se constituie sectorul socialist de stat cu rol conducător în cadrul economiei naționale. Desigur asupra acestor probleme mai trebuie încă purtate discuții, dar ceea ce ni se pare demn de reținut este tocmai punctul de vedere al autoarei și introducerea în limbajul cercetătorilor economiei pentru acești ani a unei noi categorii — sector democratic de stat.

În lucrare se subliniază că, în ce privește politica industrială, promovată de puterea populară, pentru refacerea industriei și în strînsă legătură cu aceasta a întregii economii

se avea în vedere faptul că numai după realizarea refacerii se putea trece la construirea economiei socialiste, aceasta constituind un specific al aplicării createore a marxismului la condițiile țării noastre. După cum se știe, în alte țări socialiste naționalizarea principalelor mijloace de producție a precedat perioada de refacere economică.

De asemenea, s-a conturat ca o particularitate specifică revoluției noastre populare, faptul că proletariatul a exercitat principala influență asupra mersului vieții politice, determinând în favoarea sa și a întregii societăți evoluția vieții economice. Deși burghezia era încă proprietară a mijloacelor de producție, puterea de folosire nestingerită a acestora în scopuri strict individuale a fost mult limitată. Prin aplicarea măsurilor economice de către puterea populară, burghezia n-a mai putut să-și exercite toate prerogativele izvorite din calitatea de proprietară și n-a reușit să se opună proceselor revoluționare. O parte a burgheziei s-a încadrat, mai mult sau mai puțin de bună voie, la condițiile impuse de transformările ce aveau loc, la parametrii de cîștig legali, aducînd în circuit capitalurile, contribuind, astfel, la realizarea unora dintre problemele de producție ale anilor respectivi. Pe măsura întăririi pozițiilor politice deținute de clasa muncitoare și a măsurilor de dirijare, control și limitare a beneficiilor capitaliștilor, a scăzut puterea capitalului și a burgheziei, înclt în începutul anului 1948 capitalismul era îngrădit în limitele fixate de stat.

Atrage atenția modul interesant în care se tratează problema controlului exercitat de clasa muncitoare asupra activității economice a întreprinderilor industriale cît și asupra altor sectoare ale economiei. Se evidențiază faptul că partidul comunist, adaptîndu-se situației, a inițiat forme variate de control, care treptat au evoluat de la cele mai simple, spontane, la controlul organizat pe linie de stat. În contextul general al intervenției crescînde a statului în economie se trece în revistă întreaga legislație economică, începînd cu măsurile din 3 mai 1945 prin care s-au inițiat măsuri menite să permită informarea statului cu privire la situația concretă din întreprinderi, precum și dispoziții care aveau să contribuie la frînarea proceselor de inflație, speculă și sabotaj. Cercetînd arhivele unor întreprinderi autoarea evidențiază rolul comitetelor de întreprinderi, ne prezintă compoziția politică a acestor comitete — comuniști, social-democrați, fără partid — pentru un mare număr de întreprinderi (p. 108—109). De remarcat este și faptul că, deși erau greu-tăți și lipsuri mari, procesul refacerii economiei a fost însoțit de construcții noi, de asimilarea de produse noi semnificative pentru orientarea viitoare a producției industriale. (Începe construirea conductei petroliere

Făurei—Brăila—Galați, a conductei de gaz metan care aprovizionează industria din București și Valea Prahovei, construirea unor întreprinderi noi, I.A.R. Brașov primește prima comandă de 5 000 tractoare și 2 000 semănători etc. etc.).

Se subliniază că politica industrială promovată după al doilea război mondial se deosebea radical de politica economică a burgheziei de după primul război mondial. Refacerea economiei în anii 1945—1947 s-a bazat pe participarea activă a maselor și pe o politică de limitare a exploatării forței de muncă. Politica economică a puterii populare a urmărit refacerea industriei în folosul maselor, fapt care s-a tradus în toate măsurile cu caracter anticapitalist luate de stat. În sfîrșit, refacerea economiei s-a desfășurat mai rapid în comparație cu ce s-a realizat pe linia refacerii în România din anii de după primul război mondial. Conducînd procesul refacerii economiei în perspectiva desfășurării revoluției populare, partidul comunist sublinia că refacerea economică nu trebuie privită numai ca o revenire la nivelul și structura economiei dinainte de război, ci trebuia să se asigure dezvoltarea economiei naționale pe o cale nouă, bazată de valorificarea integrală a resurselor interne, a forței de muncă și a numeroaselor bogății ale țării.

Dintre măsurile cu caracter anticapitalist se evidențiază, la sfîrșitul anului 1946, etatizarea Băncii Naționale a României. Ne oprim asupra acestei măsuri întrucît, în lucrarea la care ne referim, se folosește pentru prima dată termenul de naționalizare democratică a B.N.R. Autoarea apreciază ca necorespunzător termenul de etatizare (p. 135). Argumentele autoarei sînt două: a) naționalizarea B.N.R. „...a avut loc în condițiile în care puterea politică reprezenta în primul rînd masele muncitoare în contextul unei maturizări însemnate a procesului revoluționar” (p. 136); b) aprecierea lui V.I. Lenin care arăta că „băncile sînt, precum se știe, focarele vieții economice moderne, principalii centri nervoși ai întregului sistem economic capitalist” (p. 136). Pentru a deosebi etatizarea B.N.R. din 1946 de naționalizarea capitalistă precum și de cea socialistă, autoarea crede ca mai potrivit termenul de naționalizare democratică. Ne manifestăm toate rezervele, în legătură cu această terminologie. Mai întii, dacă reținem că trecerea B.N.R. în mîinile statului a avut loc prin rîscumpărarea tuturor acțiunilor particulare, statul devenind singurul deținător al mijloacelor de lucru ale băncii atunci termenul încltat este de etatizare și se pare cel mai potrivit. În al doilea rînd, V. I. Lenin, referîndu-se la atitudinea statului popular față de „principalii centri nervoși” ai economiei avea în vedere naționalizarea tuturor băn-

cilor, ceea ce în țara noastră s-a realizat în august 1948, în condițiile instaurării depline a puterii clasei muncitoare. Desigur că cercetările viitoare ale istoricilor economiei vor trebui să ia în considerație și această problemă legată de una din cele mai importante măsuri cu caracter anticapitalist luate în acești ani de puterea populară.

În încheiere, socotim că lucrarea menționată, reprezintă o contribuție demnă de apreciat atât prin originalitatea ei cit și prin bogatul material documentar pe care autoarea l-a pus la dispoziția tuturor celor interesați în istoria noastră economică.

1. Puia

NICHITA ADĂNILOAI, ARON PETRIC,
Unirea de la 1859 și însemnătatea sa istorică, București, Edit. politică, 1974, 78 p.

Deși restrinsă ca întindere, lucrarea celor doi autori se remarcă prin densitatea de idei și bogăția materialului documentar. Ea întrunește atribuțiile unei sinteze care, prin multitudinea exemplificărilor de fapte și date istorice oferă cititorului o imagine încheșată asupra mărețului moment al Unirii românilor din cele două principate surori, Moldova și Țara Românească.

Structurată în cinci capitole lucrarea urmărește — și realizează cu succes — o incursiune în timp, în sfera definirii și evoluției conceptelor de unitate de neam și națională a poporului român, cu semnificațiile și implicațiile acestora în societatea noastră, de-a lungul epocilor istorice.

Primul capitol, „Premisele și tendințele unității politice românești” (p. 5—15) este consacrat premisei și aspirațiilor de unitate politică a locuitorilor pământului românesc încă din perioada de început a feudalismului când, la fel ca și la alte popoare, posibilitățile de organizare a statului s-au înfăptuit în condiții de separatism politic. Vitregia situațiilor istorice cărora statele românești au fost obligate să le facă față unor forțe externe ostile cum erau feudalitatea maghiară și cea otomană, nu au împiedicat statele feudale autohtone să-și păstreze, cu importante sacrificii umane și materiale, formele de organizare proprii. Eroismul maselor populare, activitatea unor domnitori intrați în legendă — bravi conducători politici și militari cum au fost Mircea cel Bătrân, Ioan de Hunedoara, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și alții s-au transformat într-un puternic scut în fața căruia expansiunea otomană, nu de puține ori, a fost oprită să avanseze spre centrul continentului european. Autorii subliniază

o importantă idee și anume că: „Spre cinstea poporului român, istoria păstrează nenumărate dovezi ale voinței sale de a-și apăra limba, portul, obiceiurile, legăturile reciproce pe toate țărmurile. Dorința de libertate și unitate, bazată pe conștiința comunității de origine, de neam și limbă a reprezentat un puternic liant care a dăinuit peste veacuri în pofida granițelor politice vremelnice (p. 8).

Procesul de transformare a conștiinței de neam a poporului român în conștiința națională s-a produs în condițiile declinului feudalismului și formării orinduirii capitaliste. Important pentru înțelegerea mișcărilor naționale de la noi este teza lui Lenin, subliniată de autori, potrivit căreia „... orice mișcare națională tinde (năzuiește) spre formarea unui stat național” confirmată de altfel de șirul evenimentelor cu pronunțat caracter social-politic de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul sec. XIX: răscoala condusă de Horea (1784), memoriul Supplex Libellus Vallachorum (1791), revoluția condusă de Tudor Vladimirescu (1821). Conducătorul mișcării din 1821 concepea unitatea politică a muntenilor și moldovenilor ca un imperativ de ordin național. Dealtfel urmările și eoul mișcării conduse de Tudor sînt subliniate de autori prin: referirea la țărani din Transilvania dornici să se așeze la ei „legea națiunii române”, menționarea orientării spre unitate politică tot mai evidentă în societatea românească (memoriile din 1827 și 1828 ale unor boieri munteni, prevederile Regulamentelor organice).

Prin exemple edificatoare sînt evocate acțiunile unor personalități politice și culturale cum au fost Gheorghe Lazăr, George Barițiu, Timotei Cipariu, Eftimie Murgu, Ioan Cîmpineanu care au luptat în numeroase și diverse moduri pentru afirmarea ideii de unitate națională a românilor.

În capitolul II, „Unitatea națională în viziunea revoluționarilor pașoptiști” (p. 16—22) autorii prezintă problema unirii țărilor române într-un stat național integrat în programele de revendicări ale moldovenilor, muntenilor și transilvănenilor, în funcție de particularitățile și situațiile concret-istorice din fiecare principat. Legăturile și discuțiile dintre frunți ai revoluției de pe ambele versante ale Carpaților sînt analizate în contextul consensului unanim la acest ideal. Pozițiile exprimate de Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, C. A. Rosetti, D. Bolintineanu, A. Treboniu Laurian, Avram Iancu reflectau atari dorințe și aspirații patriotice. Sînt reproduse de asemenea citate din articolele unor publiciști ca Hippolyte Desprez sau din pastorul sas Stephen Ludwig Roth, ca și din presa timpului care vin să confirme starea de spirit predominantă în epocă din acest punct de vedere.

Cuprinsul capitolului III, „Acțiuni unioniste după revoluția din 1848” (p. 23—29) prezintă orientările și acțiunile întreprinse de revoluționarii români aflați în exil sau rămași în țară. Este subliniat rolul important jucat de Nicolae Bălcescu în gândirea social-politică a perioadei post-revoluționare ca și în acțiunile organizatorice menite să faciliteze înfăptuirea unității naționale a românilor. În concepția marelui nostru democrat-revoluționar principiul naționalității reprezenta un drept sacru, inalienabil al poporului iar unitatea națională garantarea libertății sale. În această direcție, așa cum se ilustrează în lucrare, au acționat Bălcescu și ceilalți luptători revoluționari, editând reviste cu titluri semnificative efectuind o susținută propagandă în sprijinul cauzei unirii, menită să trezească interesul opiniei publice în general față de situația din Țara Românească și Moldova. Acest lucru a reprezentat un important element de sprijin pentru ideea și cauza unirii, dezideratul poporului român fiind cunoscut și apreciat la dimensiunile sale reale în diferite țări europene. În prezentarea politicii marilor puteri de pe continent, în conjunctura creată în Europa după războiul Crimei, autorii folosesc opiniile lui Karl Marx, contemporan al evenimentelor, care a sesizat cu deosebită profunzime mobilurile și jocul de interese care stăteau la baza atitudinii marilor state europene în această chestiune.

În cap. IV, „Unirea — națiunea a făcut-o” (p. 30—65) autorii acordă spațiu cel mai larg problemei Adunărilor ad-hoc și alegerii ca domnitor în ambele țări a lui Al. I. Cuza. Se accentuează aici că ponderea majoră în lupta prounionistă au avut-o masele largi de la orașe și sate, care sperau că prin aceasta se vor putea traduce în fapt o serie de vechi deziderate social-politice: pentru păturile largi ale țărănimii — împroprietărirea, pentru masele largi orășenești — dobândirea de drepturi și libertăți democratice. Autorii consemnează și comentează aici cele mai importante evenimente și manifestări care au avut loc în principate între anii 1856—1858.

În legătură cu lucrările și hotărârile Conferinței de la Paris din 1858, în lucrare se relevă caracterul incomplet al măsurilor privitoare la Principate cuprinse în Convenția adoptată aici. Pentru poporul nostru devenise limpede că împlinirea arzătoarei sale aspirații nu se va realiza prin discuții sterile și tergiversări la masa tratativelor. În continuare se demonstrează cu pregnanță modul cum masele populare din cele două țări au imprimat voința lor cursului evenimentelor, evidențiind largul lor patriotism, curajul și abnegația civică. În acest context, alegerea ca domnitor în ambele țări a lui Alexandru Ioan Cuza a însemnat un dublu succes al forțelor

unioniste, care au reușit să impună o personalitate ale cărei merite pentru dezvoltarea societății românești au rămas de neșters.

Se amintesc apoi ecourile favorabile produse de acest memorabil eveniment în Transilvania, cit și în o serie de țări europene, dintre care unele erau confruntate cu aceeași problemă.

În ultimul capitol „Însemnătatea unirii pentru dezvoltarea poporului român” (p. 65—78) se trec în revistă măsurile întreprinse de Cuza și colaboratorii săi apropiați pentru consolidarea deplină a Unirii, prin desăvârșirea unirii și recunoașterea legitimității Unirii de către puterile europene, în care s-a dat dovadă de o energică și abilă activitate diplomatică încununată în cele din urmă de succes. S-a ajuns astfel la recunoașterea numelui de România — deocamdată pe plan intern, urmînd ca el să capete ulterior și consacrarea internațională.

N. Adăniloie și Aron Petric arată cu justețe că Unirea, eveniment mobilizator pentru românii de pe ambele versante ale Carpaților n-a reprezentat numai finalul unui proces istoric, ci și începutul drumului către desăvîrșirea unității statale.

În concluziile lucrării este subliniată poziția justă, avansată pe care s-a situat mișcarea muncitorească din România în problema constituirii statelor naționale în entități de sine stătătoare, potrivit principiului și dreptului popoarelor la autodeterminare.

Moment crucial în istoria poporului nostru, cu largi și importante semnificații în lupta pentru libertate socială și independență națională, Unirea Principatelor își găsește în filele lucrării la care ne-am referit o prezentare ce împletește latura științifică cu cea de popularizare într-un mod încheșat și armonios.

Mircea Dumitriu

ION RANCA, VALERIU NIȚU, *Avram Iancu. Documente și bibliografie*. Studiu introductiv de acad. Ștefan Pascu, București, Edit. Științifică, 1974, 351 p.

Aniversarea unui veac și jumătate de la nașterea lui Avram Iancu a fost marcată prin noi apariții editoriale. Dintre acestea se detașează în mod evident lucrarea realizată de Ion Ranca și Valeriu Nițu, *Avram Iancu. Documente și bibliografie* (București, Edit. Științifică, 1974). Autorii, cercetători din Tirgu-Mureș care au analizat și cu altă ocazie

personalitatea lui Avram Iancu¹, realizează o interesantă lucrare menită „să contribuie la cunoașterea mai aprofundată a vieții și faptelor eroului național al românilor de pretutindeni”². Structurată în trei părți, contribuția pe care o prezentăm este deopotrivă o publicație de documente — prin primele două părți. I, *Documentele despre Avram Iancu* (p. 51—108); II, *Mărturiile contemporane despre Avram Iancu* (p. 109—244) —, precum și un util instrument de lucru, prin ultima parte, *Bibliografia documentelor, studiilor, articolelor, creațiilor literare, informațiilor, relațiilor despre Avram Iancu și epoca sa* (p. 245—334).

Lucrarea începe cu un studiu introductiv, *Avram Iancu. „Crailă Munților”* (p. 7—21), semnat de acad. prof. Ștefan Pascu. Argumentând științific dar și cu căldură faptul că Iancu — „cmlul născut pentru acțiune” — și-a îndeplinit datoria în chip măreț, autorul studiului introductiv evidențiază cu claritate ceea ce contemporanii noștri văd în persoana eroului moț: „măreția poporului român, sacrificiul multimilor pentru adevăr și lumină, pentru dreptate și echitate, pentru libertate și viață omenească” (p. 20). Conveng în această privință judecățile de valoare realizate pe marginea faptelor lui Avram Iancu din perioada pregătirii revoluției române de la 1848—1849 în Transilvania. Se evidențiază caracteristicile armatei populare și ale rinduielii politico-administrative revoluționare și profund democratice din Munții Apuseni, precum și colaborarea cu celelalte forțe politice ale poporului rămân de pe ambele laturi ale Carpaților. Este analizată totodată scrisoarea-proclamație adresată în vara anului 1849 „fraților maghiari”. Considerată ca un adevărat „document programatic de valoare istorică”, ca „o declarație de principii etice și politice” a întregii națiuni române, scrisoarea-proclamație atestă aspirațiile acesteia în vederea aflării „fără ascun-

zișuri, pe față, cu toată răspunderea” a căilor de „înțelegere, colaborare și conviețuire pașnică” (p. 14—15) cu toți locuitorii Transilvaniei indiferent de naționalitate, exploatăți și amăgiți de monarhia habsburgică.

Aprecierea, care are și reale rezonanțe contemporane, concordă și este întărită de concluzia principală a celui *Cuvînt înainte* (p. 23—44) ce urmează. Semnate de Ion Ranca, considerațiile de deschidere ale autorilor evidențiază ceea ce reprezintă Avram Iancu — „demn luptător revoluționar pentru dreptate, egalitate și frăție între popoare” (p. 44). Argumentarea științifică o poate realiza lesne cititorul pe marginea celor 18 documente inedite, 20 de grupaje cuprinzînd mărturiile despre Avram Iancu și, mai ales, prin interpretarea obiectivă a acestora realizată de Ion Ranca la începutul lucrării.

Prima parte a lucrării propriu zise — și care de altfel o justifică pe deplin și îi mărește valoarea — aduce în circuitul științific documente necunoscute, emise de oficialități în perioada 11 aprilie 1848 — 13 decembrie 1852, referitoare la lupta revoluționară desfășurată de Avram Iancu. Culese din arhivele transilvane, de la Arad, Blaj și Deva, precum și din fondul Guvernului Transilvaniei de la Arhiva Națională Maghiară din Budapesta, cele 18 noi documente — descoperite atit de autori cît și de alți cercetători (Andrei Caciora, Timbus Mircea, Ion Frățilă și Ion Cergheden) — permit adîncirea cunoașterii activității militante desfășurată de Avram Iancu.

Prinele documente datează din primăvara și vara anului revoluționar 1848. Descoperite în arhivele din capitala R.P. Ungare, ele evidențiază eforturile autorităților de a-l izola pe Avram Iancu de oamenii locurilor natale. Astfel, după adunările pașnice organizate la Abrud-sat și Cîmpeni de români, sub îndrumarea lui Ioan Buteanu și Simion Balint, la 11 și 13 aprilie autoritățile cer îndepărtarea lui Avram Iancu. Deși acesta nu luase cuvîntul la adunarea din Cîmpeni, atît Bánffy Miklós, comitele suprem din Alba de jos, cît și Teleki József, președintele Guvernului Transilvaniei, cer — din Aiud și, respectiv, Cluj — rechemarea lui Iancu la Tg. Mureș. Acțiunea nu a reușit.

Următoarele patru documente, din iunie 1848, se referă la activitatea „Comisiei pentru investigarea instigărilor învrăjbitoare în stul poporului român” trimisă în Munții Apuseni. Formată din ordinul guvernului, alcătuită din consilierul gubernial Kczman Pál, consilierul minier regesc și director Némegyei János, și secretarul gubernial Némethy János, această comisie a urmărit tinerii agitatori români din zona moților și a jucat un rol important în desfășurarea evenimentelor

¹ Dintre contribuțiile recente ale celor doi autori menționăm: Ion Ranca, *Antecedentele politice ale adunărilor naționale de la Blaj din 30 aprilie și 15 mai 1848*, în „Studii”, 25 (1972), nr. 3, p. 583—594; Idem, *Încercări de izolare de mase sau de arestare a lui Avram Iancu și Al. Papiu-Ilarian în primăvara anului 1848*, în „Revista arhivelor”, București, XLIX (1972), vol. XXXIV, nr. 4, p. 583—588; Valeriu Nițu, *Mențiuni despre limba documentelor emise de Avram Iancu*, în (colectiv), *În memoria Avram Iancu (1872—1972)*, Tg. Mureș 1972, p. 88—97.

² Ion Ranca, Valeriu Nițu, *Avram Iancu. Documente și bibliografie*, București, Edit. științifică, 1974, p. 23 (în continuare, trimiterile la această lucrare se fac în text).

care au urmat. Interceptînd două scrisori trimise de Avram Iancu pentru ridicarea satelor Blăjeni și Bulzești, comisia a chemat în fața ei pe autor, apreciat ca „instigatorul din Cimpeni” (p. 73). Totodată, ea cerea președintelui guvernului trimiterea de noi trupe în Munții Apuseni.

În legătură cu episodul dramatic din viața lui Avram Iancu înregistrat la 15 decembrie 1849, cînd autoritățile militaro-absolutiste l-au arestat la tirgul de țară din Hălmaگیu, sînt publicate patru documente interne. Conținînd demersurile formale în legătură cu anchetarea cazului, documentele scot totodată în evidență solidarizarea populației din zonă cu cel nedreptățit. Astfel, la 16 decembrie, membrii și jurații magistratului din Hălmaگیu, în frunte cu judele Sidan Arsenie și notarul Gheorghe Mihailovici, au adresat comisarului regesc al subcercului un protest împotriva arestării lui Avram Iancu. „Pre noi ne întristează — declarau semnatarii petiției — ceea ce vedem a se fi lucrat și tratat împotriva drepturilor și legilor tuturor popoarelor ca tot omul poate merge liber a-și căuta de lucrul său în orice loc, că nime nu se poate aresta ca om liber fără înainte investigație și hotărîre cum că toamna prin aceea să se întulbure pacea și liniștea... ; vatămă autoritatea dreptului orașului ce are licențe a convoca tirg de țară, apoi convocații să fie prin competenți în liniște ținută” (p. 78—79).

Tot din perioada imediat următoare revoluției datează următoarele șase documente. Emise între 12 aprilie — 8 august 1850 din Oradea, Cuvin și Arad, ele conferă amănunte în legătură cu trecerea lui Avram Iancu prin localitățile menționate, cu ocazia înapoierii de la Viena. Autoritățile au recomandat supravegherea strictă a revoluționarului român, a tuturor participanților la adunarea națională proiectată a avea loc la Cuvin. I se contesta lui Iancu „dreptul de a convoca poporul” (p. 94).

Ultimele două documente, de asemenea publicate pentru prima dată se referă la evenimente petrecute spre sfîrșitul anului 1852. Emis la 3 noiembrie 1852 în Cimpeni, unul dintre aceste documente este adresat lui Avram Iancu în legătură cu desființarea sigiliului pus pe actele din locuința lui la 17 august. I se confirma dreptul de a ridica 13 din cele 28 acte confiscate de autorități cu același prilej, „celelalte acte... sînt între actele de cercetare” (p. 105). Continua deci anchetarea și persecutarea militantului român în urma răzvrătirii locuitorilor din Țara moșilor înregistrată la 1852. Activitatea desfășurată de Avram Iancu continuă însă să păstreze același caracter național. O atestă documentul de la încheierea primei părți a lucrării, prin care comisarul guvernamental Aczél János din Arad cerea la 13 decembrie

1852 respingerea de către organele superioare a celor cerute de președintele comunității bisericești greco-neunite din localitate, Ioan Popovici. Acesta înaintase împăratului austriac o petiție prin care solicită „construirea unei asociații pentru răspîndirea culturalizării poporului român. „Deși la prima vedere această năzuință în sine se poate privi ca inocentă și chiar lăudabilă — nota comisarul arădean —, totuși... nu (o) consider oportună în împrejurările actuale” (p. 107). O considera aptă să mobilizeze o populație de trei milioane, în condițiile existenței unei strînse legături a inițiatorilor „cu Avram Iancu și cu cei din Moldova și Țara Românească pentru înființarea din nou a unei țări daco-romane” (p. 108).

Redate în limba originală și cu traduceri, precedate de o listă a lor și de rezumatele conținutului, cu precizarea sursei și a celor care le-au descoperit, cu precizări privind diferite însemnări și sublinieri efectuate în textul original, cele 18 documente inedite sînt deosebit de importante pentru cunoașterea activității lui Avram Iancu în perioada 1818—1852, a frământărilor epocii.

Partea a doua a lucrării cuprinde marturii contemporane despre Avram Iancu. Conștiința de faptul că, cu prilejul centenarului morții revoluționarului, s-a realizat o valoroasă lucrare de acest gen³, autorii au ales alte surse documentare. O mărturie este inedită, ea aparținînd viceprefectului Ioan Oros Rusu (p. 116—117) și se referă la frământările revoluționare din primăvara anului 1818, la poziția lui Avram Iancu în timpul adunarilor de la Tg. Mureș și Blaj. Celelalte 19 consemnări sînt editate; readucerea lor în planul prezentului fiind însă oportună.

În afara mărturiilor transmise deja prin pana lui Al. Papiu-Iliarian, Alecu Russo, Ion Ghica, Ioan Axente Sever, Stephan Ludwig Roth, și din care reținem rolul unanim recunoscut de conducător revoluționar și luptător pentru colaborarea tuturor forțelor revoluționare jucat de Avram Iancu, sînt redate consemnări din presa vremii și din izvoare maghiare. Despre Iancu la întîlnirea canceliștilor din Tg. Mureș se relatează în lucrarea lui Lukács Béla, publicată fragmentar în „Reform” (Pesta, 21 septembrie 1872). Un corespondent anonim al ziarului clujean „Ellenör” consemnează activitatea desfășurată

³ Lămuririle făcute de Ion Ranca în partea introductivă confirmă acest lucru. Autorul are în vedere lucrarea lui Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în memorialistică* (Cluj, Edit. Dacia, 1972). Pentru prezentarea cărții, a se vedea, Adrian Pascu, *Lucrări noi consacrate lui Avram Iancu*, în „Revista de istorie”, 27 (1974), nr. 5, p. 753—762.

șarătă de Avram Iancu la Cimpeni în septembrie 1848, unde a „chemat poporul să se pregătească a merge înarmat la Blaj” (p. 125). Conducerea de către Iancu a rezistenței naționale românești din Munții Apuseni în anul 1849 este consemnată în lucrările lui Kővári László și Horváth Mihály, în două rapoarte ale ofițerului Gabányi Alajos, publicate în ziarul „Honved” din 13 și 26 iunie 1849, precum și în amintirile de campanie ale generalului Czecz János.

Întreaga activitate de comandant al oștirii populare, desfășurată în perioada octombrie 1848 — august 1849 este redată în *Raportul prefectului Avram Iancu despre faptele cetelelor armate românești de sub comanda lui în decursul răzbelului cetățean în anii 1848—1849*. Republicat în lucrarea de față (p. 158—211) într-o formă întregită față de edițiile din 1850 și 1884, prin includerea părții finale a unei copii germane din 4 martie 1850⁴, documentul reprezintă o excelentă sursă de informare.

Un succint portret contemporan, publicat anonim în ziarul „Bucovina” din 16 decembrie 1849, o corespondență trimisă din Oradea de „Katona” la 8 februarie 1850 și publicată în „Gazeta Transilvaniei” din ziua următoare, rememorările lui Aron Craic, luptător în revoluție, publicate în „Românul” din 17 septembrie 1872, apoi consemnările ulterioare realizate de Jókai Mór, Rethy Lajos și Eugen Von Friedenfels sînt alte contribuții contemporane la cunoașterea vieții și faptelor lui Avram Iancu. Completeate, eventual, cu succinte prezentări ale autorilor nominalizați, ele ar reda un tablou de ansamblu al epocii și contemporanilor lui Iancu.

Ultima parte a lucrării cuprinde *Bibliografia documentelor, studiilor, articolelor, creațiilor literare, informațiilor etc. despre Avram Iancu și epoca sa* (Din publicații apărute între 1818 și 1972 inclusiv). Precedate de o *Notă introductivă la bibliografie* (p. 243—244) — și prin care autorii declară că bibliografia „nu are pretenția să fie exhaustivă” —, sînt trecute 1115 de consemnări, însumînd un număr mai mare de titluri, avînd în vedere că foarte multe comunicări au fost înregistrate la același număr. Începînd cu anul 1818 sînt eșalonate cronologic (fără a se face delimitarea între izvoare și bibliografie) tot ce s-a scris, vorbit și cîntat despre Avram Iancu. Util instrument de lucru, bibliografia are și unele mici scăpări (repetări — vezi nr. 706 și 723; consem-

nări de articole care nu corespund complet realității istorice — vezi nr. 44; absența unor comunicări ținute la Filiala București a S.S.I. de prof. univ. Vasile Maciu și dr. Vasile Netea etc.). Acestea nu scad însă din valoarea de ansamblu a lucrării, prevăzută ca utile note explicative, glosar, indice, 13 ilustrații semnificative și două hărți cu operațiuni militare întocmite de E. Man.

Adrian T. Pascu

AUREL RĂDUȚIU, LADISLAU GYÉMÁNT
Supplex Libellus Valachorum în variantele românești de la Șchet, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1975, 132 p. + 8 planșe.

Chintesență a luptei neconținute pentru emancipare a românilor din Transilvania, *Supplex Libellus Valachorum* este rezultatul logic și firesc al acestei neobosite activități desfășurate cu ardoare pe plan politic, cultural, confesional, înscriindu-se ca cel mai important act politic al populației românești transilvănene din secolul al XVIII-lea. De parte de a apărea izolat în procesul dorinței de afirmare a românilor, de închegare a conștiinței lor naționale, memoriile din 1791—1792 sînt consecința unor îndelungi eforturi ale intelectualității progresiste și ale burgheziei în formare pentru ridicarea prestigiului națiunii române din Transilvania la nivelul pe care îl reclamau forța numerică, vechimea și statornicia ei pe acest teritoriu.

Fără a fi un act prin excelență de conjunctură, în condițiile amurgului reformismului austriac inițiat de Iosif al II-lea și favorizat de iluminismul european, *Supplex*-ul a făcut dovada preocupărilor constante ale românilor în direcția obținerii drepturilor lor legitime. Exemplul cel mai elocvent în această privință îl constituie continuarea luptei și în perioada reacțiunii consecutive reformelor lui Iosif al II-lea. Astfel, academicianul David Prodan a valorificat nu demult pentru circuitul istoric, un nou memoriu animat de același spirit al *Supplex*-ului (*Încă un Supplex Libellus românesc 1804*, Cluj, Edit. Dacia, 1970, 89 p.), iar mai recent, împreună cu Elena Cernea a semnalat *Încă un text din lupta politică a românilor din Transilvania* („Lucrări științifice”, Oradea, 1973, 16 p.), pe care îl datează 1791—1792 și-l atribuie, sub rezerva ipotezei, lui Ion Budai-Deleanu. Cercetările istoricilor noștri vor mai depista cu siguranță și alte asemenea dovezi incontestabile ale luptei românești de emancipare în Transilvania, și le vor încadra în spațiu și timp, analizîndu-le din punct de vedere al conținutului și al formei, în folosul unei cit mai bogate și convingătoare ilustrări a acestui

⁴ Se redă, în traducerea prof. univ. Mauriciu Kandel, finalul copiei germane aflate la Arhivele Statului București, Kerografii, Viena, vol. II, Pachet XXXI (menționat de autori). Între timp, microfilmată, în loc. cit., Microfilme, Austria, rola 6, c. 879—971.

moment plin de semnificații patriotice al istoriei poporului român.

Pe linia unei asemenea activități și cerințe se înscrie și lucrarea de față, o utilă și necesară muncă de prezentare a variantelor în limba română ale *Supplex*-ului, mărturie a largii sale circulații în rindul românilor pentru ale căror cereri îndreptățite fusese înaintat autorității supreme a Imperiului Habsburgic. Variantele românești ale memoriilor din 1791 constituie în acest mod dovada cea mai elocventă a receptării lor de către conștiința românească, a rolului pe care acestea l-au avut, alături de scrierile cărturarilor Școlii Ardeleni, în a face mai cunoscută românilor și naționalităților conlocuitoare originea dacoromană, continuitatea și unitatea poporului român pe aceste meleaguri. Cei doi autori s-au îndreptat cu precădere asupra acestor variante, ținând să sublinieze că ele : „...pun în evidență faza ulterioară înaintării și respingerii memoriului, despre care astăzi se știe prea puțin, în care mișcarea se reînnoiește în interiorul ei, pentru a se reorganiza la nivelul părților care o compun. Acum actul, în forma lui românească având o destinație internă, se adresează unei opinii publice proprii, coboară de la nivelul frunțașilor mișcării pentru a deveni accesibil acelor categorii în numele cărora ei acționaseră” (p.7)

Lucrarea prezintă atenției noastre două variante românești ale *Supplex*-ului copiate la Șchei. Prima, o formă rezumată, se află în Arhiva Tehului croitorilor români din Șchei, și, copiată în chirilice, poartă pe ea numele copistului, Gheorghe Albu, și data de 5 august 1792, iar cea de a doua, copiată la 10 august 1792 de Lazăr Chiru, se găsește în *Catastihul pentru rindul dascălilor* de la Șchei. Cea de a doua variantă a mai fost publicată, după cum mărturisesc înșiși autorii, de Sterie Stinghe în *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. IV, Brașov, 1903, dar acel text avea multe neclarități ceea ce justifică pe deplin noua editare a sa de către Aurel Răduțiu și Ladislav Gyémánt.

Ambele variante sînt supuse unei severe critici de text, fiind comparate cu varianta românească de la Lunca Bradului publicată de David Prodan în 1948. Rostul acestei analize de lexic, sintaxă și ortografie, circumscrisă contextului istoric contemporan copierii, este de a afla dacă cele trei variante : Lunca Bradului (1 februarie 1792), Gheorghe Albu

(5 august 1792) și Lazăr Chiru (10 august 1792) sînt copii după traduceri independente sau copii ale uneia și aceleiași traduceri. Rezultatul investigațiilor, desfășurate în maniera mai sus amintită, este, susțin autorii cu fermitate, că aceste copii sînt variante ale unei aceleiași traduceri mai vechi care a stat la baza lor.

Pentru istoria social-economică cit și pentru cea a culturii important se dovedește a fi studiul introductiv din lucrarea care tratează lupta românilor din Șchei cu Magistratul brașovean pentru obținerea egalității în drepturi. Memoriile, reclamațiile, procesele expuse aici reflectă o vie activitate economică, în special comercială, a românilor șcheieni, frînată de regimul lor de „tolerați”. Creionarea acestui cadru permite autorilor să explice cit se poate de argumentat audiența de care s-a bucurat *Supplex*-ul în rindul burgheziei șcheiene românești și păstrarea celor două copii ale sale aici. De acea lupta națională a românilor din Șchei este în măsură să fie una din oglinzile întregii mișcări care a generat și sprijinit *Supplex*-ul. La rindul său *Supplex*-ul va pune la dispoziția șcheienilor noi argumente pentru lupta lor viitoare, ceea ce autorii subliniază cu justete : „Desigur concordanța programului de revendicări al actului general cu doleanțele, similare în esență, dar restrinse la sfera fenomenului local, urcările cu tenacitate în cursul întregului veac XVIII de către șcheieni, explică și motivează apariția *Supplex*-ului la Șchei ca o dovadă a adeziunii comunității de aici la mișcarea generală a românilor ardeleni. Mai mult decît o simplă adeziune însă, argumentația istorică a originii romane, vechimii și continuității românilor în Transilvania, a poziției pe care au deținut-o de drept în secolele trecute în viața politică a țării, oferă tocmai latura care lipsea pînă atunci în memoriile și petițiile șcheienilor pentru a putea combate cu succes aserțiunile oponenților privind statutul lor de „tolerați” și admiși în țară în general și pe Pămîntul Crăiesc în special” (p. 35).

Cartea constituie o nouă contribuție în cercetarea antecedentelor, ecoului și semnificațiile *Supplex*-ului și un aport de seamă la identificarea și analiza critică a variantelor actului în sine.

Gelu Apostol

ISTORIA UNIVERSALĂ

F. L. CARSTEN, *Revolution in Central Europe, 1918—1919*, London, Temple Smith, 1972, 360 p.

Criza generală a sistemului capitalist, accelerată de distrugerile primului război mondial, de dezorganizarea activității economice și înrăutățirea situației materiale a maselor largi populare, a generat în anii 1918—1919 o creștere impetuoasă a avântului revoluționar în toate țările lumii. În condițiile apariției, în faza finală a primului război mondial, a unor situații revoluționare într-o serie de state capitaliste, influența directă, cu caracter mondial, a Marii Revoluții Socialiste din Octombrie a fost covârșitoare. Aprofundind procesul maturizării ideologice și politice a maselor muncitorești internaționale, prin constituirea în numeroase țări a unor partide marxist-leniniste, insuficient forțele democratice și progresiste de pretutindeni, Marea Revoluție Socialistă din Octombrie a contribuit la creșterea agitației sociale și transformarea ei în valuri revoluționare și revoluții, cu repercusiuni asupra evoluției întregii omeniri.

Spre deosebire de monografiile precedente, consacrate revoluțiilor din Europa Centrală de după primul război mondial, lucrarea istoricului britanic F. L. Carsten, elaborată în mare parte pe materiale de arhivă¹, analizează comparativ desfășurarea evenimentelor revoluționare, reliefând trăsăturile particulare, proprii, ale revoluției din Rusia și ale revoluțiilor din țările central europene.

Dacă în țările Europei Centrale comuniștii, cu excepția celor din Ungaria, au avut un rol secundar în evoluția evenimentelor, în Rusia bolșevicii au avut rol hotărâtor. Așa se explică faptul că numai în Ungaria au apărut Soviete după modelul rusesc, în timp ce în Germania și Austria au fost create Consilii ale muncitorilor și soldaților controlate de social-democrați.

Remarcând diferența dintre rolul comuniștilor în Rusia și Europa Centrală, F. L. Carsten nu sesizează cauzele acestui fenomen, nu distinge importanța deosebită jucată de gradul de organizare a proletariatului, expri-

mat în mod foarte evident prin forța partidului marxist-leninist, prin aderența sa în masă. Or, în timp ce în Rusia partidul bolșevic era călit, cu vastă experiență acumulată în anii anteriori și în special după revoluția din 1905—1907, avea un program și un conducător cu multă clarviziune, în țările Europei Centrale partidele comuniste abia se formau în anii 1918—1919 și aveau deficiențe specifice oricărui început.

În al doilea rând, dacă în Rusia revoluția a lichidat total și iremediabil întregul aparat de stat țarist, în Europa Centrală mecanismele de guvernare, serviciile civile și poliția, iar în Germania și armata, au supraviețuit prăbușirii monarhiilor. Pe de altă parte, în Rusia țărănimea a fost angrenată în masă la revoluție, pe cînd în Europa Centrală, cu unica excepție a Bavariei, țărănimea nu a participat decît izolat la evenimentele. O dată mai mult, F. L. Carsten nu aprofundează cauzele acestui fenomen.

Analizînd evoluția evenimentelor din anii 1918—1919 în Europa Centrală, autorul a insistat mai mult asupra proceselor revoluționare din Germania și Austria și mai puțin asupra celor din Ungaria, subliniind de fiecare dată particularitățile, trăsăturile lor specifice, dar evidențiind și deosebirile existente determinate de evoluția istorică diferită a statelor respective, de diversitatea condițiilor economice, sociale și naționale ale acestora, cit și de conjunctura momentului istoric dat.

Meritul deosebit al istoricului britanic constă în faptul că a sesizat legătura, continuitatea dintre revoluțiile din 1918—1919, din 1848 și Revoluția franceză din 1789. Rămînem însă cu impresia că autorul încearcă a ierarhiza aceste procese revoluționare prin afirmația că revoluțiile din 1918—1919 sînt cele mai importante din Europa după Revoluția franceză din 1789, ceea ce, credem noi, minimizează rolul extrem de important jucat de revoluțiile de la 1848 în evoluția Europei moderne.

În istoriografia marxistă anul 1848 marchează piatra de hotar dintre două orinduiri social-politice, semnifică trecerea multor state europene pe o treaptă superioară de evoluție.

Expunînd sarcinile fundamentale ale revoluțiilor desfășurate în Europa Centrală după primul război mondial, autorul consideră că cea esențială a fost democratizarea în domeniul economic, politic administrativ și militar, arătînd totodată și cauzele extrem de complexe și variate de la o țară la alta, pentru care aceste sarcini nu au putut fi rezolvate decît parțial. Dacă în domeniul politic-constituțional s-au produs unele restructurări importante, în domeniul social modificările atît de necesare

¹ A cercetat minuțios fondurile arhivelor din Koblenz Freiburg, Bonn, Berlin, Munchen, Viena, Klagenfurt, Linz, Salzburg, Graz și Innsbruck. Utilizînd documente dintr-o serie de arhive locale, istoricul britanic a cuprins în sfera descrierii sale nu numai evenimentele din marile orașe, ci și pe cele din orașele mai mici sau chiar din unele comune rurale importante, evidențiind în toate cazurile rolul jucat de condițiile concrete, locale.

pentru Germania, Austria și Ungaria nu s-au produs.

Realizarea parțială a sarcinilor constituie pentru F. L. Carsten baza tezei că revoluțiile din 1918—1919 au fost înfrinte. Cauzele înfringerii, afirmă istoricul britanic, rezidă în lipsa de unitate a clasei muncitoare, în incapacitatea liderilor revoluționari de a crea o largă coaliție de forțe sociale și în special de a atrage țărâncea, în slăbiciunea partidelor comuniste insuficient călitate și maturizate pentru a avea un rol hotărâtor, ca și în oportunismul liderilor social-democrați care continuau să privească cu o anume teamă pe foștii deținători ai puterii.

Desigur, explicațiile date de istoricul britanic sînt reale, corespund unei situații de fapt, dar nu putem accepta integral teza înfringerii revoluțiilor din 1918—1919 din Europa Centrală. Faptul că o parte, și nu cea mai lipsită de importanță, din sarcinile revoluției a fost realizată și că celelalte au fost doar aminate pentru o perioadă de timp, ne determină să ne pronunțăm pentru succesul parțial al acestor revoluții și să regretăm lipsa de nuanțare din partea autorului volumului.

Consiliile muncitorilor și soldaților, care ar fi putut realiza sarcina de democratizare a aparatului de stat, și a căror evoluție este urmărită îndeaproape de Carsten, au fost pur și simplu, dizolvate, la putere revenind fostele pătri sociale care au fost la conducere în timpul inperiului.

Reliefînd deosebirile esențiale dintre revoluțiile desfășurate în Germania pe de-o parte și Austria pe de altă parte, autorul insistă asupra rolului deosebit pe care l-au jucat Consiliile muncitorilor și soldaților în cele două țări, precum și asupra rolului avut de armata regulată. Astfel, dacă în Germania muncitorii și soldații și-au trimis delegații în Consiliile comune, foarte puternice, în Austria Consiliile muncitorești au existat separat de cele soldățești, de unde și slăbiciunea lor parțială. Pe de altă parte, în timp ce în Germania se poate remarcă o continuitate între armata imperială și Reichswehr, prin păstrarea nucleului corpului ofițeresc, în Austria s-a creat o armată pe baze cu totul noi, Volkswehr-ul. În această direcție, situația diferită a avut consecințe dintre cele mai importante asupra evoluției interne a celor două state.

Analizînd comparativ revoluțiile din Germania și Austria, istoricul britanic a consemnat și unele asemănări dintre evoluția evenimentelor revoluționare din anii 1918—1919 din cele două țări. În ambele cazuri, în desfășurarea evenimentelor revoluționare rolul politic conducător l-a avut social-democrația, clasa muncitoare a fost dezbinată și slăbită de luptele intestinale. Tocmai

lipsă de unitate, din lipsa unui partid marxist-leninist puternic, precum și din nerealizarea alianței clasei muncitoare cu țărâncea muncitoare a rezultat, credem noi, imposibilitatea realizării depline a sarcinilor revoluționare.

Un alt element comun, pe lângă acela al rolului secundar, jucat de masele de țărani în evenimentele din cele două state, îl constituie atenția minoră acordată de social-democrați problemei naționale, foarte acută în momentul istoric dat și care a determinat orientarea politică a multor elemente spre forțele de dreapta.

Referindu-se la rolul jucat de comuniști, autorul analizează momentul creării partidelor comuniste din Germania, Austria și Ungaria și evidențiază personalitatea unor conducători ca Roza Luxemburg sau Karl Liebknecht.

Un alt aspect care trebuie menționat este cel legat de terminologia specifică pentru diversele organisme apărute în cursul revoluțiilor. Este deosebit de importantă traducerea termenilor germani în engleză deoarece conține aprecieri legate de caracterul revoluțiilor. Astfel, considerînd că numai Consiliile muncitorilor și soldaților din Ungaria pot fi asemănate cu Societele din Rusia, F. L. Carsten traduce termenul german „Rat” prin consiliu, așa încît „Arbeiter und Soldatenrat” devine Consiliul muncitorilor și soldaților și nu Soviet. De asemenea, „Munchener Raterepublik” este tradus prin „Republica consiliilor” și nu prin „Republica sovietelor”, deoarece comuniștii au avut doar pentru o scurtă perioadă controlul asupra acestui organism. În același timp, pentru Ungaria condusa de guvernul Bela Kun autorul utilizează termenul de Republică sovietică deoarece aici comuniștii au avut rolul hotărâtor.

Lucrarea istoricului britanic F. L. Carsten, bazată pe o vastă bibliografie, vine să umple o serie de goluri existente în studiile precedente consacrate aceleiași teme, prin tezele noi aduse, chiar dacă unele nu pot fi acceptate decît cu rezerve, referitoare la caracterul și cauzele revoluțiilor din Europa Centrală după primul război mondial, prin analiza comparativă pe care o face între aceste revoluții, Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, revoluțiile de la 1848 și Revoluția franceză de la 1789. Depășind faza pur descriptivă, autorul se ridică la nivelul considerațiilor teoretice care aprofundează tematica abordată, lucrarea impunîndu-se în ciuda unor lipsuri, inerente de altfel unei lucrări de istorie contemporană, în parte menționate și de noi, ca o apariție notabilă în istoriografia europeană.

M. A. ALPATOV, *Russkaia istoricescaia misli i Zapadnaia Evropa XII—XVII vv* (Gîndirea istorică rusă și Europa apuseană în secolele XII—XVII), Moskva, Izd. „Nauka”, 1973, 476 p.

M. A. Alpatov este cunoscut specialiștilor ca unul care a publicat în ultimele trei decenii o serie de lucrări consacrate problemelor de istoriografie rusească și apuseană. În anii din urmă el și-a concentrat atenția asupra dezvoltării gândirii istorice rusești din perioada feudală și asupra reflectării realității din țările Europei apusene în scrierile istorice din secolele XII—XVII. Pe această temă el a publicat un număr apreciabil de studii, dintre care au reținut în chip deosebit atenția specialiștilor cele referitoare la conceptul de istorie universală în tradiția istorică rusească din secolele XII—XVII (în „Voprosi Istorii”, 1968, nr. 12, p. 59—71); ce se știa la *Pricazul solilor* (Posolskii prikaz) despre Europa apuseană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (în culegerea de studii: *Istoria i istoriki*, 1966, p. 89—129) și la problema raționalismului și tradiției antice în evoluția gândirii istorice rusești în secolul al XVII-lea. Preocupările lui M. A. Alpatov în deslușirea legăturilor Rusiei feudale cu Europa apuseană pe planul scrierii istorice s-au concretizat a unui într-o amplă monografie de un real interes, care încearcă să înfățișeze printr-o prezentare sintetică atât felul în care se reflectau realitățile din Europa apuseană în scrierea istorică rusească, cât și știrile despre evenimentele din istoria Rusiei reflectate în scrieri istorice apusene. Din punct de vedere cronologic autorul se limitează la perioada dintre secolul al XII-lea, de cînd datează M. A. Alpatov începutul scrierii istorice rusești, și pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, după care începe, conform părerii autorului, scrierea istorică modernă în evoluția istoriografiei ruse. După o scurtă introducere referitoare la problemele de istoriografie și izvoare despre temă, la unele aspecte teoretice privitoare la conceptele de scriere istorică, gîndire istorică, știință istorică, periodizare etc., M. A. Alpatov în prînul capitol al lucrării prezintă felul în care este reflectată tema istoriei universale în *Povestea vremurilor de demult*. Surprinde în această privință trei aspecte fundamentale: lupta cu popoarele de stepă, legenda despre varegii și realități din Europa apuseană reflectate în *Povestea vremurilor de demult*. În acest context un interes aparte prezintă felul în care înfățișează autorul trăsăturile comune și deosebite ale pătrunderii normande în Europa apuseană și în cea răsăriteană. M. A. Alpatov încearcă să explice motivele care au determinat apariția legendei, despre chemarea varegilor în vechea Rusie, legendă care a pătruns în scrierea

istorică din Rusia kieviană. În cadrul capitolului al II-lea referitor la cronicarii apuseni despre Rusia kieviană, M. A. Alpatov analizează știrile din *Annales Bertiniani* privitoare la etapa de formare a Rusiei kieviene, din *Continuator Regionalis Treverensis* despre creștinarea Olgăi, mai precis despre solia rusă la împăratul Otto I, care solicita trimiterea unui episcop pentru creștinarea Rusiei kieviene. Se analizează apoi o serie de alte izvoare narative apusene privitoare la adaptarea creștinismului în Rusia kieviană. Reține atenția și încercarea de a compara *Povestea vremurilor de demult* cu analele apusene din secolele VI—IX. Un amplu capitol este consacrat felului în care este înfățișat Bizanțul în vechea scriere istorică rusească.

Se știe că problema relațiilor dintre biserică apuseană catolică și cea răsăriteană ortodoxă constituie o temă larg reflectată în scrierea istorică rusă din secolele XV și XVI. În special sinodul din 1439 de la Florența a ocupat un loc foarte mare în aceste scrieri. M. A. Alpatov analizează principalele izvoare narative rusești referitoare la acest conciliu.

Încă din secolul al XV-lea se afirmă două tendințe în scrierea istorică rusă: una născută din poziția de respingere a holăririlor conciliului de la Florența, alta favorabilă apropierii față de Europa apuseană. În cadrul curentului din urmă a apărut *Cronograful rus*, care reflectă cel mai fidel concepția rusească de la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea despre istoria universală, temă larg înfățișată de M. A. Alpatov în capitolul al V-lea. În acest context el discută și problema apariției marilor codici rusești de cronici. M. A. Alpatov se oprește mai pe larg asupra codicelui de cronici cunoscut sub numele de Patriarhicesc sau a lui Niconov, analizează proveniența izvoarelor narative rusești despre ocuparea Constantinopolului de către cruciați la 1204, povestea lui Nestor Iskander despre căderea Constantinopolului sub turci la 1453 și alte izvoare narative rusești. În sfîrșit, perioada lui Ivan cel Groaznic prin relațiile ce s-au stabilit între Rusia și Apus a adus un nou impuls și pe planul scrierii rusești, reflectîndu-se mai pe larg evenimentele din Europa apuseană. M. A. Alpatov acordă o mare atenție misivelor lui Ivan cel Groaznic și tematicii cu privire la apusul Europei în moștenirea epistolară a marelui cneaz al Rusiei.

M. A. Alpatov a consacrat un amplu capitol descrierilor făcute de călătorii apuseni referitoare la Rusia din perioada formării statului centralizat rus din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea. El se ocupă mai ales cu acele descrieri ale Rusiei făcute de italieni și englezi, care au avut un răsunet mai larg, care fiind tipărite, editate și reeditate au

pătruns în literatura istorică apuseană. Foarte bogat este și capitolul consacrat cunoștințelor istorice cu privire la Europa apuseană acumulate în Rusia secolului al XVII-lea. M. A. Alpatov înfățișează aspecte ca problemele de stare și structură economică apuseană în scrierile istorice ruse, structura statelor apusene. El consacră un paragraf aparte descrierii revoluției engleze de către G.S. Dohurov, solul moscovit la Londra în anii 1645-1646. În sfârșit, în ultimul capitol, se analizează felul în care s-au reflectat istoria Rusiei și evenimentele din această țară în istoriografia engleză, olandeză, franceză, germană și invers istoria Europei apusene în scrierea istorică rusească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Pentru cititorul român un interes aparte prezintă înfățișarea concepției lui Nicolae Milescu spătarul, aflat în slujba țarului Alexei Mihailovici, referitoare la istoria universală. Acest capitol se încheie cu un paragraf despre traducerea de scrieri istorice apusene în limba rusă. Cartea lui M.A. Alpatov de o largă respirație este interesantă atât sub aspectul concepției, cât și sub cel al informației istorice. Ea reprezintă o încercare nouă de abordare a evoluției gândirii istorice în epoca feudală, reușită mai cu seamă sub aspectul gândirii istorice rusești.

Demény Ludovic

* * * *The Intellectual Revolution of the Seventeenth Century.* Edited by Charles Webster. Londra, Routledge and Kegan Paul, 1974, 445 p. (Past and Present Series)

Volumul pe care-l editează profesorul Charles Webster de la Corpus Christi College din Oxford este de un deosebit interes, sub cel puțin două aspecte. În primul rând, pentru că însumează contribuțiile apărute în decurs de douăzeci de ani, între 1953-1973, în revista 'Past and Present' care a inițiat dezbaterile. Volumul pune, astfel, în lumină locul pe care-l ocupă acest periodic în istoriografia contemporană britanică; în timp ce revistele tradiționale continuă să acorde prioritate studiilor de strictă specialitate, axate pe probleme precis delimitate și cu un caracter predominant britanic, periodicul 'Past and Present' atacă deliberat chestiuni care ies din sfera limitată a istoriei pur economice, pur politice sau pur intelectuale, solicitând o tratare pluridisciplinară, și care interesează direct pe specialiștii în istoria universală. Este depășită, în asemenea condiții, atât problematica istoriei insulare, care uneori sîrșește în provincialism, cât și problematica restrînsă a unor discipline, subsumate la rîndul lor științei istorice, ramură a căreia

terii umane. Dezbaterile reflectată în volumul de față nu are un caracter convențional; studiile sînt urmate de luări de poziție contrare, de replici, care adoptă frecvent, în stil elegant, atacul fără menajamente. Cititorul cunoaște, în acest mod, interpretările diverse date aceluiași grup de documente și este obligat să-și precizeze propria opinie.

În al doilea rînd, deoarece tema supusă dezbaterii este de un interes incontestabil. Este adevărat că toate contribuțiile analizează viața intelectuală din Anglia secolului XVII; dar efervescența intelectuală a fost atât de puternică în țara care a cunoscut prefacerile revoluționare, încît ea a influențat masiv societățile europene. Autorii abordează, tacit sau expres, chestiunea ecoului înregistrat pe continent de confruntarea dintre tendințele conservatoare și orientările inovatoare și fac, firese, numeroase comparații cu stările de lucruri din monarhiile franceză sau spaniolă ori din republicile olandeză sau venețiană.

Studiile se referă, cu precădere, la James Harrington, autorul celebrei scrieri utopice *Oceana* care a fost ocolită cu precauție de istorici, după cum subliniază Charles Webster în introducerea, dar care își dezvăluie semnificația de îndată ce este încadrată în șirul operelor datorate lui Thomas Morus, *Utopia*, și a celorlalte cărți care vădesc aspirațiile spre o nouă lume: *Macaria*, *Leviathan*, *Law of Freedom*; ele se referă la atitudinea politică a lui William Harvey, autorul remarcabilelor descoperiri privitoare la circulația sîngelui; la lupta de opinii oglindită în scrierile lui Gerrard Winstanley sau Peter Paxton, care a dezvoltat preocuparea lui Harrington de a introduce matematica în cercetarea realităților politice.

Dar centrul de greutate al studiilor este mișcarea științifică, cu consecințe decisive asupra vieții sociale britanice; autorii investighează participarea burgheziei la această mișcare, cât și a aderenților la vechea structură. În acest din urmă sens, interesant este studiul '*Civil War Politics, Religion and the Royal Society*', semnat de Lotte Mulligan, care pe baza listelor de membri ai primei societăți savante științifice demonstrează că majoritatea membrilor au fost anglicani, cu studii superioare; în schimb, parlamentarii, puritani, au sprijinit, mai ales, științele aplicate, dovedind puțin interes pentru disciplinele umaniste, orientarea lor fiind utilitaristă. Interesul acestui studiu sporește de îndată ce concluziile lui sînt confruntate cu numeroasele contribuții la acest volum semnate de cunoscutul istoric Christopher Hill, care continuînd pe Robert K. Merton și pe Dorothy Stimson, stabilește o legătură directă între afirmarea științificului și dezvoltarea preocupărilor

științifice. Majoritatea studiilor reiau această problemă, pe care H. F. Kearney și Theodore K. Rabb o abordează frontal în polemicile cu Hill. Și cu toate acestea afirmațiile lui Hill sînt convingătoare: „Descoperirea lui Harvey a fost ușor acceptată în Olanda republicană și în Anglia republicană; a fost precaut acceptată în Anglia monarhică și protestantă; a fost mult mai tîrziu și mult mai greu primită în Franța monarhică și catolică; și mai tîrziu în Italia (cu excepția Veneției) și în Spania. Dar Veneția republicană, catolică, însă cu puternice tradiții ce o legau de Germania protestantă, a protejat pe Paolo Sarpi, pe care Roma l-ar fi ars cu plăcere, dacă ar fi putut... Ceea ce a contat pentru dezvoltarea științei nu a fost atît doctrina protestantă, cît sfîrșimarea controlului clerical în Veneția, ultima dintre republicile burgheze italiene, nu mai puțin decît în Olanda și Anglia republicane” (p. 180). Dezvoltarea economică a societăților occidentale a cunoscut un puternic impuls acolo unde a fost încurajată cercetarea științifică, mai ales în statele în care sistemul de guvernămînt a fost mai deschis spre noile idei, ca republica aristocratică venețiană, ori s-a reînnoit, ca în Olanda, sau a trecut printr-o transformare revoluționară, ca în Anglia.

În asemenea condiții, între autoritatea experienței, instaurată în locul autorității unei doctrine impuse politic, și prioritatea dobîndită de preocupările științifice există o puternică legătură. Revoluția intelectuală din Anglia, cu consecințele ei, a marcat noi direcții în civilizația europeană. Inserarea concluziilor desprinse din dezbaterile organizată de revista 'Past and Present' în studiul vieții intelectuale europene impune și o analiză a evoluției culturale din Sud-Estul european, în care cercetarea fenomenelor naturii și a fenomenelor sociale nu a devenit sistematică decît după dezagregarea viziunii despre lume întreținută de o structură socială ce nu s-a modificat atîta timp cît impactul marilor imperii limitrofe a fost decisiv. Între experiența engleză și experiențele societăților din această parte a continentului poate fi efectuată o amplă comparație care, firește, trebuie să introducă în discuție și alți termeni, politici și ideologici, decît cei utilizați de istoricii care semnează contribuțiile din volumul de față. Deși nu acoperă toate domeniile de activitate intelectuală din societatea engleză și deși nu abordează direct problema locului ocupat de mișcarea ideilor engleze în Europa secolului XVII, aceste contribuții sînt de un interes deosebit, datorită studiului pluridisciplinar pe care-l recomandă și numeroaselor elucidări pe care le oferă.

Alexandru Dușu

* * * *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, fasc. 19, vol. III, col. 321 — 480, Stuttgart, Edit. Anton Hiersemann, 1973.

Ultima fasciculă din volumul al III-lea al lexiconului de artă bizantină, care apare la Stuttgart, sub conducerea cunoscuților istorici de artă Klaus Wessel și Marcell Restle, de la Universitatea din München, cuprinde două studii importante. Primul este consacrat iconostasului, sub semnătura cercetătorului grec Manolis Chatzidakis. Studiul începe la col. 326 și se încheie la col. 353, începînd cu o analiză amănunțită a termenului de iconostas, urmărindu-se diferitele izvoare bizantine, în care el apare. Autorul se preocupă apoi de funcțiunea și forma acestui important element arhitectonic, împodobit cu sculpturi, ferecături de metale prețioase și picturi, de-a lungul evoluției artei bizantine, deosebind o primă etapă de la începuturile artei creștine pînă la iconoclasm, și cea de-a doua care a urmat luptei contra icoanelor. Forma și decorul iconostasului sînt puse în legătură cu oficierea liturghiei în biserica de Răsărit. În partea a doua a studiului sînt analizate diferitele tipuri de iconostase, realizate din aur, cu decorație de smalțuri colorate, fildeș, marmură decorată cu incrustații colorate sau cu reliefuli etc. În această grupare a iconostaselor, înînd seama de materialul din care au fost făcute, autorul face o analiză amănunțită a iconografiei lor, cu nenumărate exemple a unor opere de artă dispărute, pe care le cunoaștem pe baza izvoarelor scrise, și a numeroaselor exemple păstrate încă în monumentele Italiei, Greciei etc. Ultima parte a studiului este consacrată iconostasului în etapa postbizantină, cînd pretutindeni în lumea balcanică și în lumea românească se răspîndește iconostasul bogat sculptat în lemn, decorat cu motive vegetale, care încadrează icoane, formînd un complicat ansamblu iconografic. Autorul se preocupă cu precădere de operele păstrate în bisericile și mănăstirile din Creta și restul arhipelagului grecesc, nordul Greciei, Muntele Athos etc. Menționîndu-se doar răspîndirea iconostaselor în toată aria țărilor balcanice, sînt omise din această prezentare iconostasele din Vechea Rusie, Serbia, Bulgaria, Macedonia etc. ca și acelea din țara noastră. Autorul pare să facă abstracție de existența lor pe tot acest vast teritoriu de moștenire bizantină și de trăsăturile lor particulare, cu toată originea lor comună mai îndepărtată, bizantină. O bogată bibliografie cuprinzînd cele mai recente studii în acest domeniu însoțește articolul.

Cel de-al doilea termen, analizat pe larg în fascicula pe care o prezentăm, este consacrat însemnelor puterii (insinelor) în lumea bizantină. Această primă parte a studiului, care se va continua și în fascicula următoare,

este semnată de Klaus Wessel și E. Piltz. Autorii pornesc de la sensul cuvântului și semnificația lui în lumea romană și în cea bizantină, clasificând costumele imperiale în trei mari grupe: costumele triumfale, costumele militare de pace și cele de război.

Bazându-și expunerea pe cele mai recente studii, prezentând diferitele păreri, chiar când ele sînt în contradictoriu, autorii ne introduc în ansamblul acestei pasionante pagini de istoria culturii bizantine, realizînd o sinteză sistematică și esențială pentru toți cei care urmăresc originile și evoluția costumei și a însemnelor puterii de stat în țările de moștenire bizantină (Vechea Rusie, țările balcanice și lumea românească). În prima parte a cuprinzătorului articol despre însemnele puterii, se face o succintă înfățișare a costumei imperiale de la sfîrșitul imperiului și etapa de tranziție spre costumele bizantine propriu-zise. Apoi, sînt analizate cronologic, pe baza izvoarelor scrise, confruntate cu cele iconografice (monede, sculpturi,

miniaturi, picturi murale etc.) diferitele obiecte, care simbolizează puterea imperială și anume: coroana, cu toate variantele ei (diadema, coiful imperial, camelafchion etc.); sceptrul, globul, mappa (năframa consulilor cu care se dădea semnalul pentru începerea jocurilor în hipodrom), encolopionul, fibula și armele imperiale. În aceeași categorie a însemnelor puterii sînt cuprinse apoi diferitele piese de îmbrăcăminte ca: tunica cu toate variantele ei, chlamida sau paludamentum, trabea triumphalis sau loros-ul, pantofii imperiali (cothurnus sau zancaetzangia), bijuteriile etc.

Prin bogăția materialului prezentat, riguroasa lui sistematizare, confruntarea izvoarelor scrise cu cele iconografice și vasta informație bibliografică, studiul de față reprezintă temeiul unei viitoare istorii a costumei de ceremonie bizantine, care lipsește încă din literatura de specialitate.

Corina Nicolescu

BULETIN BIBLIOGRAFIC

I. INSTRUMENTE DE LUCRU. DICȚIONARE. GENERALITĂȚI.

- * * * *Dictionnaire de géographie, ancienne et moderne*, Paris, f.a., 1004 p.
- DUNAEVSKI, V.A., *Sovetskaia istoriografia novoi istorii stran Zapada, 1917—1941 gg.*, Moskva, 1974, 374 p.
- * * * *Istoria Svețit*, Moskva, 1974, 720 p. cu ilustr. + 1 h.
- VÉDRINE, HÉLÈNE, *Les philosophies de l'histoire. Déclin ou crise?*, Paris, 1975, 200 p.

II. ISTORIE VECHIE

- MAZZA, MARIO, *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel III secolo d.C.*, Roma, 1973, 714 p.
- KANIVET, V. I., *Peceorskoe pripoliare. Epoha rannego metalla*, Moskva, 1974, 148 p. cu ilustr.

III. ISTORIE MEDIE

- DMITRIEVA S. I., *Geograficeskoe rasprostranenie russkih blin, po materialam konța XIX — naceala XX v.*, Moskva, 1975, 112 p. cu ilustr. + 2 h.
- FEENSTRA, ROBERT, *Fata iris romani. Etudes d'histoire du droit*, Leyde, 1974, 408 p.
- JIRMUNSKII, V. M., *Tiurkskii gheroiceskii epos*, Leningrad, 1974, 727 p.
- KENDALL, PAUL MURRAY, *Louis XI*, Paris, 1974, 580 p. + 22 ilustr.
- * * * *Goticeskii kursiv XIII—XV vv.*, Leningrad, 1974, 208 p. + 127 tb.
- KUCIKIN, V. A., *Povesiti o Mihaile Tverskom*, Moskva, 1974, 292 p. + 1 tab.
- LÉVI-PROVENÇAL, E., *Histoire de l'Espagne musulmane*, Vol. I—II—III, Leiden, 1950, 1967.
- * * * *Mihai Viteazul*. Culegere de studii, București, Edit. Academiei RSR, 1975, 280 p.
- PORTNER, RUDOLF, *La saga des Vikings*, Paris, 1974, 420 p. + 29 ilustr.
- * * * *Problemt paleografii i kodikologii v SSSR*, Moskva, 1974, 442 p. + 81 ilustr.
- RUNCIMAN, STEVEN, *Le manichéisme médiéval*, Paris, 1972, 206 p.
- SOULET, JEAN-FRANÇOIS, *La vie quotidienne dans les Pyrénées sous l'ancien régime (du XVIe au XVIIIe siècle)*, Paris, 1974, 320 p.
- THONOV, U. A., *Pomeșcii Krestiane v Rossii. Feodalinaia renta v XVII — naceale XVIII v.*, Moskva, 1974, 336 p.
- UDALȚOVA, Z. V., *Ideino-politiceskaja borba rannei Vizanții*, Moskva, 1974, 350 p.

IV. ISTORIE MODERNĂ

- ASHLEY MAURICE, *Le Grand Siècle. L'Europe de 1558 à 1715*, Paris, 1973, 290 p. + 108 ilustr.
- BESKROVNIĬ, L. G., *Russkoe voennoe iskusstvo XIX v.*, Moskva, 1974, 360 p.
- AIZIN, B. A., *Revolucionnte germanskie sofiat-demokrat protiv imperializma i voint (1907 — 1914 gg.)*, Moskva, 1974, 332 p.
- CHEVALLIER, PIERRE, *Histoire de la Franc-Maçonnerie française*, Vol. I—II—III, Paris, 1974, 1975.
- GUÉRIN, ANDRÉ, *Il y a cent ans la République*, Paris, 1973, 310 p.
- MILLER, V. I., *Soldatskie komitett russkoi armii v 1917 g.*, Moskva, 1974, 320 p.
- PAVLOVA, T. A., *Vtoraiia angliiskaia respublika (1659—1670)*, Moskva, 1974, 224 p.
- SEMEANOVA, L. N., *Rabocie Peterburga v pervoi polovine XVIII v.*, Leningrad, 1974, 216 p.
- TAPIÉ, VICTOR L., *L'Europe de Marie-Thérèse. Du baroque aux lumières*, Paris, 1973, 400 p.

V. ISTORIE CONTEMPORANĂ

ANFILOV, V. A., *Proval „Bližkriga”*, Moskva, 1974, 614 p. cu ilustr.

* * * *Apărarea patriei, a independenței și suveranității naționale*, București, Edit. politică, 1975, 32 p.

ARTAUD, DENISE, *La reconstruction de l'Europe (1919—1929)*, Paris, 1973, 96 p.

CIUIKOV, Mareșal V. I., *Sfârșitul Reichului hitlerist*, București, Edit. politică, 1975, 328 p. + 16 p. ilustr.

* * * *Georges Clemenceau*, Paris, 1974, 270 p. cu ilustr.

EISENHOWER, DWIGHT D., *Cruciadă în Europa*, București, Edit. politică, 1975, 592 p. + 16 p. ilustr. + 2 h.

HART, LIDDELL, *Histoire de la seconde guerre mondiale*, Paris, 1973, 742 p. cu ilustr.

IOVANELLI, dr. MARCELA FELICIA, *Industria românească 1934—1938*, București, Edt. Academiei R.S.R., 1975, 256 p.

LELIUSENKO, D. D., *Moskva-Stalingrad-Berlin-Praga*, Moskva, 1975, 440 p. cu ilustr.

MICHEL, HENRI, *La drôle de guerre*, Paris, 1971, 320 p.

* * * *Națiunea și problema națională*, București, Edit. politică, 1975, 250 p.

* * * *Pogranicinte voiska SSSR 1945—1950*, Moskva, 1975, 760 p. cu ilustr.

SPĂLĂȚELU, dr. ION, col. AUREL LUPĂȘTEANU, *Correspondenții de război transmiț. August 1944 — Mai 1945*, București, Edit. militară, 1975, 228 p.

UTKIN, A. I., *SUA i Franția v godt voint 1939—1945*, Moskva, 1974, 390 p.

ZAHARIA, GH., I. CUPȘA, AL. VIANU, *Al doilea război mondial*, București, Edit. politică, 1975, 288 p.

Liliana Irimia

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane (Studii documentare), Viața științifică, Recenzii, Revista revistelor, Însemnări, Buletin bibliografic, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sînt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, în trei exemplare, trimerile înrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Autorii au dreptul la un număr de 30 de extrase.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații etc. se va trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București.

**REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA
ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA**

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ
- DACIA. REVUE D'ARCHEOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
„A. D. XENOPOL” – IAȘI
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
 - SERIA ARTĂ PLASTICĂ
 - SERIA TEATRU MUZICĂ CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
- STUDII CLASICE

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA
ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- L. BOICU, *Austria și Principatele române în vremea războiului Crimeii 1853—1856*, „Biblioteca istorică”, XXXIII, 1972, 478 p., 29 lei.
- ADOLF ARMBRUSTER, *Romanitatea românilor, istoria unei idei*, „Biblioteca istorică”, XXXV, 1972, 283 p., 20,50 lei.
- ELIZA CAMPUS, *Înțelegerea balcanică*, „Biblioteca istorică”, XXXVI, 1972, 394 p., 27 lei.
- M. M. ALEXANDRESCU DERSCA BULGARU, N. Iorga — a romanian historian of the Ottoman Empire, „Bibliotheca Historica Romaniae”, 40, 1972, 190p., 10 lei.
- PAUL CERNOVODEANU, *Englands trade policy in the Levant and her exchange of goods with the Romanian countries under the Stuarts (1660—1714)*, „Bibliotheca Historica Romaniae” 41 (2), 1972, 157 p., 8,25 lei.
- L. BANYAI, *Destin comun, traditions fraternelles*, „Biblioteca Historica Romaniae”, 42, 1972, 209 p., 8 lei.
- VLAD MATEI, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV—XVIII)*, „Biblioteca istorică”, XXXVII, 1973, 186 p., 11,50 lei.
- BARBU CÂMPINA, *Studii istorice, I*, „Biblioteca istorică”, XXXVIII, 1973, 364 p., 23,50 lei.
Studii și materiale de istorie medie, vol. VI, 1973, 446 p., 25 lei.
- PAUL CERNOVODEANU, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV—XVIII)*, „Istorie și civilizație”, 1973, 273 p., 15 lei.
- VLADIMIR DICULESCU, *Bresle de negustori și meseriași în Țara Românească (1830—1848)*, „Biblioteca istorică”, X, 1973, 220 p., 19 lei.
- * * * *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. IV, 1973, 466 p., 26 lei.
- IOSIF PATAKI, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, 1973, 350 p., 28 lei.
- DAN BERINDEI, *L'année révolutionnaire 1821 les Pays Roumains*, „Bibliotheca Historica Romaniae”, 46, 1973, 246 p., 10 lei.
- LIGIA BĂRZU, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V (Căminul 1 de la Bratei)*, 1973, 308 + XXXV planșe, 32 lei.
- RĂZVAN THEODORESCU, *Balcani, Bizanț, Occident la începuturile culturii medievale românești*, „Biblioteca istorică”, XXXVII, 1974, 379 p., 27 lei.
- LUDOVIC DEMÉNY, PAUL CERNOVODEANU, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI—XVIII*, „Biblioteca istorică”, XLII, 287 p., 25 lei.

RM ISSN CO — 3878

